

РУСЛАН КАЦАВЕЦЬ

РИТОРИКА
i
ПСИХОЛОГІЯ

Навчальний посібник

КИЇВ • АЛЕРТА • 2024

УДК ***
К30

Кацавець Р. С.
К30 Риторика і психологія. Навч. посіб. Київ: Алерта, 2024. 234 с.
ISBN ***

Щоб позитивно впливати на людей, впевнено переконувати і допомагати – риторико-психологічні знання – безперечні. Так, риторика – ілюструє інтерес до суттєво-емоційної сторони, що активно впливає на вербальне мислення, адже від нього залежить ефективність мисленнєво-мовленнєвої комунікації; психологія – спрямовує на почуттєво-емоційну сферу особистості, підсвідомість і закони, що нею керують.

Навчальний посібник складається із двох частин: риторика і психологія. Їх зв'язок – очевидний. І видання – бачиться перспективним.

Для студентів і викладачів. Цікавим буде всім, хто хоче збагатити риторико-психологічні знання.

УДК ***

ISBN ***

© Кацавець Р. С., 2024
© Видавництво «Алерта», 2024

Переднє слово

Навчальний посібник «Риторика і психологія» складається із двох частин. Їх зв'язок – очевидний. Так, риторика – ілюструє інтерес до суттєво-емоційної сторони, що активно впливає на вербальне мислення, адже від нього залежить ефективність мисленнево-мовленнєвої комунікації; психологія – спрямовує на почуттєво-емоційну сферу особистості, підсвідомість і закони, що нею керують. Відтак, потреба риторико-психологічних знань – безперечна.

Перша частина: риторика. В основі – культура мислення, мовлення, логіки, поведінки майбутнього фахівця. Виокремлено відомості з античної риторики, як вчення про мовлення, тобто розвиток думки за допомогою словесного вираження. Тут історія юстиції Древнього Риму; діяльність логографів Греції; оригінальні поради античних і слов'янських риторів щодо переконання і впливу словом у судових процесах.

Актуальність представляють матеріали власних монографічних досліджень з риторики судових промов ораторів стародавнього світу і сучасного інституту українського судочинства. Це орієнтує на освоєння риторики з поглибленим юридичним спрямуванням.

Виокремлено риторику сучасного оратора: обвинувача і захисника. Звернено увагу на ефективність підготовки і виголошення судової промови; засоби переконуючої комунікації; вплив на судову аудиторію; етику судових дебатів. Важливі рекомендації щодо вироблення мовного дихання, дикції, інтонативності, темпу, ритму – компонентів, що слугують для творення мелодійного мовлення.

Примітний навчальний інтерес. Тож, з творчою обережністю, використано окремі матеріали із джерел відомих українських вчених нашої сучасності: мого Учителя і професійного наставника, професора, автора першого в Україні навчального посібника з науки і мистецтва переконуючої комунікації Валеріана Молдована; доктора педагогічних наук, професора-ритора, засновниці школи українського красномовства Галини Сагач; доктора філологічних наук, професора Любові Мацько. Вони відчули дух часу, необхідність риторичної науки у нашому суспільстві і проілюстрували цікаві зразки праць.

Друга частина: психологія. Містить теорію особистості з погляду світових вчених. Це місце особистості у системі суспільних відносин; зокрема, інтереси, прагнення, переконання, потреби, мотиви, діяльність. Проаналізовано пізнавальну діяльність особистості; чуттєві і раціональні форми освоєння дійсності. Сконцентровано увагу на питаннях процесу мислення, як вищої форми пізнавальної діяльності; виокремлено форми мислення; види уяви, способи творення образів, індивідуальні особливості мислення і уяви; сутність комунікативного спілкування між людьми, що відображається у соціально-психологічному аспекті.

Розглядаються бачення відомих дослідників щодо ролі емоцій та здатність керувати ними; психологічні особливості і риси особистості, що виявляються темпераментом, характером, здібностями. Йдеться про: формування специфічних, неповторних ознак та властивостей особистості, що визначають її індивідуальність; значення поведінки, як зовнішній прояв діяльності, дій людини, де простежується ставлення до моральних і правових норм, традицій, що існують у суспільстві; важливість вольових якостей особистості, що є свідомою організацією і саморегуляцією діяльності, поведінки, спрямованих на досягнення мети. Також аргументовано професійні спостереження автора.

У виданні подано запитання для зміцнення знань та є формою контролю під час складання заліку.

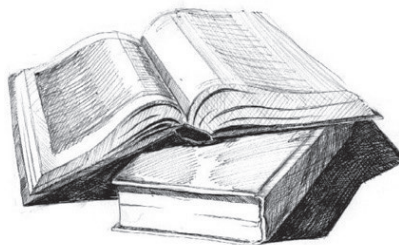
Додатки. Словник мовознавчих і психологічних термінів допоможе при необхідності з'ясувати і правильно застосувати загальноприйняті визначення.

Навчальний посібник буде корисним для студентів і викладачів. Адресовано всім, хто хоче збагатити риторико-психологічні знання.

Руслан Кацавець

ЧАСТИНА 1

РИТОРИКА

РОЗДІЛ 1

РИТОРИКА: НАУКА ПРО СЛОВО. КРАСНОМОВСТВО

*Риторика корисна, тому що істина
й справедливість за своєю природою
сильніші за свої протилежності...*

Арістотель

- 1.1. РИТОРИКА: МОДЕЛЮВАННЯ МИСЛЕННЯ
І МОВЛЕННЯ. ЗВ'ЯЗОК З НАУКАМИ
- 1.2. РОЛЬ РИТОРИЧНОГО СЛОВА
- 1.3. ЗІ СКАРБНИЦІ РИТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ
- 1.4. СУДОВІ ПРОМОВИ. ЛОГОГРАФИ
АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ
- 1.5. ЮСТИЦІЯ ДРЕВНЬОГО РИМУ
- 1.6. ІНСТИТУТ СУДОВОЇ ПРОМОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ
СУДОЧИНСТВІ:ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК
- 1.7. КРАСНОМОВСТВО: ОСНОВНІ ЖАНРИ
- 1.8. ВИЗНАЧНІ АНТИЧНІ РИТОРИ

1.1. РИТОРИКА: МОДЕЛЮВАННЯ МИСЛЕННЯ І МОВЛЕННЯ. ЗВ'ЯЗОК З НАУКАМИ

*Риторика – найбільше для людей добро...
Платон*

Уже у Стародавньому Єгипті, Індії, Китаї було відоме мистецтво риторики, але справжньою його Батьківщиною є Стародавня Греція, де публічне слово мало надзвичайно велике суспільне значення.

А відтак висувалося риторичне завдання: розумно моделювати мислення і мовлення, красномовно виголошувати промову. Головне – зберігати належне у змістові і побудові, викликати емоції, орієнтувати предмет мовлення відповідно до норм; відкривати нові можливості, висвітлювати доречне. У IV столітті до нашої ери риторика переважно спрямовується на художнє мислення. Приміром, для Платона риторика є «засобом досягнення мудрості, філософією красномовства, мистецтвом-наукою». У творах Платона знаходимо цікавий опис сили й могутності оратора, який володіє словом: «Оратор здатен виступати проти будь-якого супротивника і з будь-якого приводу так, що переконає натовп швидше від усякого іншого», «Красномовство належить до тих мистецтв, які усе здійснюють і усього досягають словом...».

Арістотель вважав, що риторика слугує уяві, як логіка – розумові: логіка орієнтована на істину та діяльність, а риторика – на вигадку та на ймовірне, вона творить мовлення, яке описує можливий художній світ.

Античні ритори виступали із сенаторських трибун, на засіданнях і форумах, у судових процесах. Відомими риторами були Арістотель, Демосфен, Цицерон, Квінтіліан, Ісократ, Есхіл, Філократ, Лісій, Горгій. Вони ораторське обдаровання обґрунтовували наявністю дару мислення, могутності думки. Тож істинний талант виявлявся, передусім, у силі змісту, високому рівні інтелектуальності оратора, який оволодівав розумом, волею, почуттями слухачів.

Знамениті особистості Цицерон і Демосфен ще за життя були увінчані лаврами «синів Вітчизни», «рятівників народу». Цицерон у своїх трактатах, присвячених ораторському мистецтву, писав про людину нової формації, яка живе ідеалами народу й держави.

Значущим є своєрідність риторики та зв'язок з іншими науками. Так, особливість: це комплексна наука. Вона пов'язується з етикою, філософією, логікою, психологією, лінгвістикою, сценічною майстерністю. Тобто, риторика охоплює науки, які визначають належне риторики, що забезпечує ефективність мисленнєво-мовленнєвих комунікацій.

Отже, риторика і психологія. Риторика – ілюструє інтерес до суттєво-емоційної сторони, що активно впливає на вербальне мислення, адже від нього залежить ефективність мисленнєво-мовленнєвої комунікації; психологія – спрямовує на почуттєво-емоційну сферу особистості, її підсвідомість і закони, що нею керують. Риторика і логіка. Логіка – закони мислення, види, форми; риторика – вербальне мислення, забезпечення його ефективності. Риторика і етика. Етика – висвітлює поведінку людини, моральність, а риторика – виявляє інтерес до такої сфери поведінки, як мовленнєва, що є результатом. Риторика і філософія. Філософія – наука, що вивчає закономірності розвитку природи, суспільства, людини, то риторика, як складова філософії, являє науку, ефективність мисленнєво-мовленнєвої діяльності. Риторика і лінгвістика. Однозначної думки щодо зв'язку не існує. Одні вважають риторику складовою стилістики, інші – культурою мовлення, лінгвістикою тексту. Завважте, будь-який предмет (фізика, біологія, географія, історія та ін.) визначає системність мисленнєво-мовленнєвої комунікації. Тож опанування навичками володіти мовою – інтелектуальний, емоційно-моральний розвиток особистості. Отож на часі нові концепції.

Риторика – наука, що перебуває у постійному пошукові. Дослідження мають бути поміркованими. Досить важливо, щоб нові концепції не руйнували фундаментації визначних античних риторів, а спиралися на них.

Пам'ятаймо: «Оратор багатий не лише словами, а й думками...» (Цицерон).

1.2. РОЛЬ РИТОРИЧНОГО СЛОВА

Риторика – джерело влади...

Платон

Роль риторичного слова була досить важливою у боротьбі слов'янських народів за національне визволення, проти власних експлуататорів та гнобителів.

У період середньовіччя у царині риторики панували догматизм і схоластика. Феодальний лад базувався на зовнішній силі; звичаї, що практично втілювалися у чітко визначені, незмінні формули. Доли державних і приватних осіб вирішувалися не словом, а мечем.

Занепад і відродження риторики того часу не могли не позначитися на розвитку людини і суспільства. Відновлення риторики у системі освіти почалося наприкінці середньовіччя. Риторичі відводилося почесне місце у прагненні людини оволодіти світом через античний логос – єдність і гармонію думки та слова.

З часом активно створюються пам'ятки писемності, розвивається мистецтво, архітектура, література, культура слов'ян, зокрема й риторична. Перлина слов'янської літератури «Слово о полку Ігоревім» донесла до наших днів «золоте слово» Святослава, що є взірцем високої риторичної культури того періоду.

Скарбниця риторичної спадщини – Києво-Могилянська академія. Видатними риториками академії стали Григорій Сковорода, Феофан Прокопович та інші. Вивчення й осмислення накопиченого досвіду риторичної науки дають духовно-інтелектуальне натхнення сучасним риторам та дослідникам. До наших днів дійшли описи 183 підручників риторики, з них 127 складені в академії. За словами українського літературознавця, філолога, професора кафедри класичної філології Львівського національного університету імені Івана Франка, доктора філологічних наук Віталія Маслюка, це були оригінальні курси риторики як за структурою і змістом. Риторика в академії була найпопулярнішим предметом, бо мала постійне практичне застосування. Студентів навчали створювати промови (судові), писати вітальні, дякувальні, прохальні листи. Академія, маючи глибоко національне спрямування, керувалася системою і методами навчання кращих західноєвропейських університетів. Її вихованці здобували різноаспектну освіту і ставали визначними громадськими, політичними,

державними діячами, відомими вченими, художниками, композиторами, які успішно працювали в Україні та за її межами.

Феофан Прокопович – видатний український вчений, оратор, письменник, політичний і громадський діяч. Один із засновників стилю українського бароко з його демократичним характером, зв'язком з народною творчістю, умілим використанням культурної спадщини. З 1706 року Феофан Прокопович – професор риторики Київської академії, курс якої у той час розглядався як унікальна наука про слово. Сенс риторики Феофан Прокопович вбачав у тому, щоб навчити, як у промові за допомогою оволодіння мистецтвом слова дати відповіді на важливі запитання й переконати, що ці відповіді є правильними. Джерелами красномовства він вважав природу, талант, освіту, тренування, наслідування. Його промови були повчальними. Вчений поділяв принципи античної естетики: словесне вираження має відповідати емоційному змісту промови, ідейному спрямуванню. Він закликав учених академії до формування самостійного мислення, мріяв про генерацію українських «знавців, а не крамарів науки». Вчений наголошує: «Людина, осяяна справжньою наукою, ніколи не почуває ситості у своєму пізнанні і не перестає ніколи вчитися...» Творчо використовуючи досягнення античної риторичної науки, Феофан Прокопович розробляє вчення про три стилі: високий, квітчастий і низький.

Високий стиль повинен хвилювати аудиторію. Потрібно підбирати емоційні, величні способи викладу: часті метафори, піднесені фігури.

Квітчастий стиль має приносити насолоду. Тут вживаються гарні способи вислову: часті тропи, помірковані сентенції, дотепні вислови.

Низький стиль служить для повчання і вживається у розповідях, якими ми повчаємо інших. Він виключає сильні емоції, рідко вживає фігури, тропи, буденні справи. Повчання вимагає низького стилю, розвеселення – середнього, а зворушення – високого.

Пам'ятаймо: «Промова, прикрашена словами і думками, з приємністю сприймається слухачами...» (*Феофан Прокопович*).

1.3. ЗІ СКАРБНИЦІ РИТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ

*Джерелом красномовства є природа,
талант, освіта, тренування, наслідування...*

Феофан Прокопович

Неоціненний скарб – слово, бо йде від мудрих і великих. Це золоті зернини, що з сивини віків відклялися, проросли дорідно, кришталево задзвеніли... І їх відлуння з далеких нетлінних сторінок слугує й донині. Вражає сила мудрості, краса думки, велич слова. Ось фрагмент із праці «Про корисність красномовства» Феофана Прокоповича. Читаймо:

Багато благ як громадських, так і приватних, а також божественних, і вигід людського життя походять з красномовства. Суспільна його корисність така: передусім, завдяки красномовству, люди відокремились від тваринного і дикого життя, і далі, об'єднавшись в єдиній общині, заснували міста та встановили тверді закони.

Про це прекрасно говорить Цицерон у першій книжці «Про підбір матеріалу». А оскільки його слова дуже витончені, я їх тут наводжу: «Був, каже, час, коли люди блукали полями, як тварини, і підтримували своє життя дикими плодами, і ніхто не виконував своєї роботи за обдуманим планом, а переважно фізичними силами. Тоді ще... ніхто не бачив законного подружжя, ані не чекав законних дітей; ніхто не знав, яку користь приносить справедливе право. І тому, внаслідок блукання і незнання, сліпа і нерозважна володарка душі – жадоба, щоб наситити себе, зловживала фізичними силами, своїми найнадійнішими помічниками. В той час якийсь, очевидно, великий і розумний муж пізнав, яка сила і яка можливість виконувати найбільші завдання приховується в душі людини. Справа полягає тільки в тому, щоб її можна було розкрити і вдосконалити шляхом навчання. І ось цей муж зігнав в одне місце розпоросених по полях і захованих в лісових колибах людей, зібрав до купи і примусив їх виконувати якусь корисну та почесну роботу.

Спочатку люди опиралися, бо справа була для них незвичною, а згодом, прислухаючись уважніше до розумної мови, стали лагідними і покірними. Але мені здається, що цього не могла зробити ані мовчазна мудрість, ані мудрість, яка позбавлена мови. Вона не могла відірвати

раптово людей від звички і звернути їх на інший шлях життя. Справді гарно! Після заснування міст люди навчилися шанувати вірність, зберігати справедливість, добровільно підкорятися іншим і брати на себе не лише труди, а й вважати, що треба віддавати й життя заради загальної користі; неможливо ж, щоб люди не могли силою слова обґрунтувати того, що вони винайшли своїм розумом. Дійсно, хто, крім зворушеного переконливою і приємною промовою, захотів би підкоритися праву без застосування сили, якою міг досягти більшого, бути рівним з тими, серед яких він міг виділятися і добровільно відступати від найприємнішої звички, що внаслідок давності стала для нього природною. І спершу, справді, так і народилась і поступово далі розвивалась красномовність, яка й пізніше в найважливіших справах миру і війни принесла людям найбільше користі». Це сказав Цицерон.

...Отже, в час миру велика користь красномовства, каже Арістотель у першій книзі «Риторики», полягає в захисті справедливості, яка є немаловажною справою для справжніх хоч і малих талантів, бо вони зовсім не зворушуються голими аргументами, а відстоюють високохудожню і багату промову.

Силами красномовства допомагаємо друзям, відбиваємо зазіхання ворогів, захищаємо невинних, засуджуємо нечесних, викриваємо засідки, перешкоджаємо розрухам безпутників, відвертаємо шкоди і небезпеки. Потім цим шляхом нав'язуємо і зберігаємо дружбу, ним же потішаємо пригноблених, ...викорчовуємо ненависть, здобуваємо прихильність, втихомирюємо сварки і незгоди.

Мудро говорить Платон у «Федоні», що дар переконливої мови є той самий, що і дар лікування, бо лікування допомагає тілові, а переконлива мова лікує душі... Адже ж чеснота, якщо її хвалити, збільшується і росте не лише в душі однієї людини, а й інших, закликає до наслідування. Крім того, хіба ж усі інші галузі мистецтва і науки, й навіть сама дослідниця речей – філософія, не потребує сприяння і підмоги красномовства? Якби вона їх не мала, не змогла б вийти на денне світло, а замикалася б у вузьких межах розуму однієї людини. Бо чим допоміг би нам розум, коли б ми не могли висловити нашої думки? Тому Марк Туллій Цицерон у працях про промови слушно називає красномовство супутником і слугою мудрості.

Але ж це під час миру. А що ж під час війни? Хіба ж плани вождів не викладаються красномовством? Хіба ж не потрібно красномовного заохочування, коли відчай охопив пригноблених, або найшов страх на воїнів, коли вони побачили ворогів, або кволість охопила душі, або

невигідність місцевостей, або трудність і довжина доріг відлякує від розпочатого діла, або коли загрожує бунт, або коли, нарешті, малодушність і жадоба не дають змоги завершити перемогу.

Отже, ясно, що зброя мало допомагає, якщо воїнський дух не підбадьорюється промовою красномовної людини чи то до нападу, чи до відігнання ворога. Тому Філіпп Македонський, як свідчить Плутарх, звичайно говорив: «Красномовство Демосфена скоріше рятує Афіни, ніж відвага Фемістокла». І в Гомера Агамемнон вимагав для взяття Трої не десять Аяксів, але десять Несторів.

Це суспільні блага, а приватні такі: за допомогою красномовства ти можеш здобути найбільшу прихильність, найміцнішу дружбу, найбільшу відданість, адже часто незнатні люди, що народились у неславному місці, стають дуже славними і домагаються й досягають найвищих щаблів почестей, і як вони звикли відвертати кривди від інших, так можуть і від себе самих відвернути, що той, хто навчився допомагати іншим порадою, у великих ділах не забуде і про себе самого. І нарешті й тому, що красномовство, як каже Цицерон у «Бруті», – це прекрасне світило таланту, яке робить нас здатними до красномовства і підготовленими до навчання.

Сюди ж належить прекрасна вказівка Корнелія Тацита (або, як вважають інші, Фабія Квінтіліана) у Діалозі про ораторів: «Сила і користь красномовства забезпечують притулок і опіку іншим, коли вони добре живуть. Коли ж з'явиться небезпека... панцир і меч не є певнішою обороною в бою, ніж красномовство, для звинуваченого і підданого загрози, – це оборонна і водночас наступальна зброя, якою можеш однаково відбивати удари і наступати: буде це в трибуналі, чи в сенаті, чи перед імператором». Сказано цілком слушно, бо хто захищається зброєю, той не може стримати беззаконня і не може захистити невинність, а силою красномовства він робить одне і друге, тобто, силою відбиває силу.

Пам'ятаймо: «Що можна уявити собі принаднішим, приємнішим, солодшим, ніж красномовство..., яке приховує і захоплює людські душі...» (Феофан Прокопович).

1.4. СУДОВІ ПРОМОВИ. ЛОГОГРАФИ АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ

*Мета оратора – говорити переконливо...
Цицерон*

Античне судове красномовство має свою історію. Афіни. Судовий розгляд мав два різновиди – у справах державної важності і у приватних. Аналогічно розрізнялися два роди судових процесів: *dike* – приватний, що починався за заявою потерпілої сторони або його законного представника – *kyrios*; *graphe* – з ініціативи державних органів чи за заявою повноправного громадянина, незалежно від того, чи були порушені його особисті інтереси чи ні. Ініціатори приватного процесу сплачували судове мито, а при процесі публічному, як правило, ніяке судове мито не сплачували. Основними стадіями кримінального процесу були: попереднє розслідування; судовий розгляд; винесення вироку.

В Афінах рано створилися умови для виникнення адвокатури: демократичний устрій, розвиток громадянського суспільства, процвітання ораторського мистецтва, усність та публічність розгляду справ судами. За таких умов виникла потреба у судовому захисті для осіб, які не володіли юридичними знаннями і красномовством.

Так як інституту прокурорів не було, обвинувачем міг виступити кожен. Обвинувачений захищався сам: виступаючи перед суддями, він намагався нестільки переконати їх в невинуватості, скільки привернути їхні симпатії на свою сторону. Для цієї мети використовувалися досить несподівані прийоми. Якщо обвинувачений мав сім'ю, то приводив дітей, і ті вмовляли суддів помилувати їхнього батька. Коли ж був воїном, то оголював груди і показував рубці від ран, одержаних у боях за Батьківщину. А поет – читав свої вірші, демонструючи мистецтво.

Основним елементом судового розгляду були промови ораторів. Сторони вимагали зачитання показань, даних на попередньому слідстві чи оголошення відповідного закону. Судді – рядові громадяни, які недостатньо розумілися в юриспруденції, тому головна увага зверталася на красномовство позивачів. Той, хто погано говорив, зазвичай, програв.

Отже, поширеним жанром ораторського мистецтва в Афінах були судові промови. Більшість афінян зверталися до логографів (осіб, які

складали тексти судових промов) з проханням написати для них захисну промову. У Давньому Римі теорія судової промови розроблялася на основі грецького досвіду. Судова промова складалася з п'яти частин: вступ; виклад обставин справи; наведення фактів на користь своєї точки зору, спростування доказів суперника; висновок. Логографи, познайомившись зі справою, складали за плату виступи, замовники вивчали напам'ять і проголошували у суді. До написання промови висувалися вимоги: відсутність непотрібних скорочень; насиченість фактами; логічні умовиводи.

Мистецтво особи, яка виступала, відіграло не меншу роль, ніж зміст. Тому кожна судова справа мала починатися вступом, в якому викладали суть справи, для того, щоб завідомо вплинути на суддів. За вступом йшла розповідь про події, пов'язані зі справою. Головна мета розповіді – змусити суддів повірити у правдивість того, хто виступає. У цій частині використовувалися художні елементи промови. Потім – докази. Закінчувалася промова епілогом, що мав викликати співчуття до обвинуваченого, спричинити сильний вплив.

Визначними професійними логографами у античній Греції були Антіфон, Лісій, Ісократ, Есхіл, Демосфен. Особливу популярність мав Лісій, відомий афінський логограф. Він зі своїм братом належали до демократичної партії. У час правління 30 тиранів їх було засуджено до страти. Але Лісію вдалося врятуватися. До Афін повернувся вже після падіння тиранів. За словами Арістотеля, Лісій відкрив школу риторики, але зазнав невдачі. Тоді розпочав практикувати красномовство. Лісій написав понад 200 промов, з яких 34 збереглися і до наших днів. Здебільшого, захисні промови з приводу приватних позовів. Цікавими були риторичні засоби. Приміром, майже пісенний початок промови, надмірний пафос й помірний ритм. А ще, пишучи промову для учасника судового засідання, логограф мав скласти її такою, щоб відповідала характеру, природним нахилам, поглядам та освіті промовця. Відомою є промова Лісія, написана для афінянина Євфілета. Це – класичний взірець мистецтва. У яскраво викладеному виступі незнатного афінянина-землероба зображено картину моралі тогочасного суспільства. Важливим є те, що Лісій завершуючи промови, що стосувалися злочину, виявляє почуття міри, не застосовує злих слів і не висміює дефекти противника. Лісій показав себе блискучим юристом, який розраховував не стільки на систему юридичних викладок, скільки на вміння улестити присяжних і в такий спосіб завоювати їхні голоси. Він заклав основи композиції судової промови.

До речі, логографи не задовольняли потреб судового захисту. Траплялося, що логограф складав промови одночасно і для позивача, і для обвинуваченого – тобто в одній промові заперечував те, що стверджував в іншій. Не важко простежити таку особливість, що логографії призначалися лише для обвинувальних і позовних промов, і були непридатні для захисних промов і реплік. Дійсно, логограф міг завчасно приготувати позов чи обвинувачення, але не міг заперечити обвинувачу чи позивачу, не знаючи, які докази наведуть в суді. У деяких випадках народ або вищі урядові установи при відсутності приватних скаржників призначали офіційних обвинувачів, які мали назву категорів чи синегорів. В той же час, приватному обвинувачу надавалося право обирати одного або декількох помічників із визначних ораторів. Перед сильними противниками підсудні залишалися без захисту. Бувало, суди допускали захист позивачів сторонніми особами, хоча закон вимагав тільки особистого захисту своїх інтересів. Тож не порушити закон було неможливо. Тобто сторона з'являлася до суду для ведення судових дебатів, але їй надавалася можливість, після проголошення першої промови, просити суд, щоб другу промову виголосив хтось зі сторонніх осіб. Ця друга промова називалася девтерологією, а той, хто її виголошував, синегором, подібно до кримінального обвинувача. Синегори були лише ораторами – майстрами політичних дискусій. Юридичних знань від них ніхто не вимагав. Для цього були юрисконсульти і законники, які супроводжували ораторів і підказували, при необхідності, потрібні факти.

Судові промови обмежувалися певними часовими рамками. Час визначався водяними годинниками (клепсидрами) за важливістю справи. Дрібні та незначні справи часовими рамками не обмежувалися. Отже, всі справи поділялися на: «справи з водою» і «справи без води». Сторони одержували однаковий час. Чим важливіша справа, тим більший рівень води був потрібен у посудині. Не піддавалась точному визначенню тривалість судових промов. Напевно, це пояснюється відсутністю даних про устрій клепсидри. Очевидно, об'єм води у годиннику не залежав від кількості ораторів, що мали виступати. Коли зачитували закони, документи, оголошували показання свідків – клепсидру зупиняли. Оратори теж зупиняли свою промову для оголошення документів, показань свідків або, щоб звернутися до свідків, які були присутніми на судовому засіданні.

Геліасти ухвалили обіцянки: «Судити за законами і постановами народу і його виборних органів, а у випадках, не передбачених законом,

за переконанням, вирішувати все, що міститься у скарзі, і вислуховувати з однаковою увагою промови обвинувача і обвинуваченого». Засідання суду закінчувалося таємним голосуванням, за допомогою якого судді виносили своє рішення. У суді стояли дві амфори – одна бронзова, інша – дерев'яна. Перед тим, як судді починали голосувати, глашатай оголошував, чи не пропонують сторони оспорити показання свідків. Потім оголошував: «Просвердлений камінчик – за того, хто говорив першим, суцільний – за того, хто говорив останнім».

Пам'ятаймо: «Одне й те саме можна викласти по-різному: велике подати як незначне, мале звеличити, старе подати як нове, а про недавні події розповісти так, що вони здадуться давніми...» (*Ісократ*).

1.5. ЮСТИЦІЯ ДРЕВНЬОГО РИМУ

Ясність – головна перевага промови...

Арістотель

Юстиція Древнього Риму розвивалася власним шляхом, практично не взаємодіючи зі змінами, які відбувалися у сфері приватного і загального судочинства. Ініціатива кримінального обвинувачення виходила або від магістрату, або від будь-якого повноправного римського громадянина. Магістрат повторював виклик для публічного свідчення не менше 4 разів. У Древньому Римі створюються постійні судові комісії з розгляду кримінальних справ, кожній доручався розгляд справ зі своєї категорії. Перша постійна комісія організована в 149 р. до н.е. А створення систем комісій відбувалося у I ст. до н.е., більшість з них одночасно за законами диктатора Корнелія Сулли (81-79 рр. до н.е.). Головами постійних комісій були претори, яких, при відсутності, заміняли помічники. Хоча комісії називалися постійними, склад їх був різним і плинним. У кожену призначалось від 350 до 450 суддів.

Процес складався із попереднього провадження у претора (*in jure*) і прикінцевого провадження у суді (*in iudicium*). Обвинувачу, який збирав докази, і називалося (*inquisitio*), призначався термін, за закінченням якого він приходив до претора. У присутності обвинувачуваного, формулював точність обвинувачення. Обвинувачуваного допитував претор або його помічник з пунктів обвинувачення (*interrogatio*). Претор складав протокол

про обвинувачення і оголошував про прийняття обвинувачення особи, яка з цього моменту ставала підсудною (*reatus*).

Засідання відкривалось промовою обвинувача, за якою слідували промови обвинувачуваного і його захисника (патрона). Як і в Греції, адвокатура у Римі тісно пов'язувалась з ораторським мистецтвом. Патрони не стільки піклувалися про набуття юридичних знань і навичок, скільки про оволодіння прийомами красномовства. Термін же «адвокат» вживався для позначення рідних і друзів, позивачів. Іноді адвокатами називали звичайних свідків. Суб'єкти судової діяльності розрізнялися ще так: «хто захищає будь-кого в суді, той зветься патроном і є оратором; адвокатом, якщо допомагає юридичними порадами чи своєю присутністю висловлює дружню участь; повіреним, коли веде справу; когнітором, якщо перебирає на себе справу присутнього і захищає ніби свою». У процесі брали участь хвалителі (*laudatores*), як свідки, розповідали про заслуги і достоїнства підсудного; нагадувачі (*monitores*) – підказували оратору правильні підстави, а іноді, брали участь у дискусіях; уповільнювачі (*moratores*), завдання яких полягало в тому, щоб виголосити промову, коли основний оратор відпочивав.

У період республіки судового красномовства в чистому вигляді, фактично, не існувало, оскільки кожна судова промова мала політичний підтекст. Факти свідчать, що найбільш відомі політичні діячі республіки були юристами. Це – Катон, Сципій Африканський, Марк Антоній, Гай Гракх, Юлій Цезар, Помпей. Майже всі перші імператори перед тим, як стати володарем трону, виступали у судах: Август, Тіверій, Калігула, Клавдій.

У судових дебатах головне місце займав обмін судовими промовами. Зі сторони обвинувача, і зі сторони обвинувачуваного могло бути декілька промов (4-12). Пізніше стало правилом: «щоб була вислухана й інша сторона», що обвинувачуваному надається час на 1/4 більше, ніж обвинувачу. Сторони мали рівноправне становище. Виступаючи із судовою промовою, обвинувач намагався довести конкретну вину обвинувачуваного, знищити його як особистість. Захисник намагався довести відсутність вини і викликати співчуття до обвинувачуваного.

У літературі з античного красномовства сформульовано 5 складових частин судової промови: вступ (*exordium*); розповідь про предмет (*narratio*); визначення головного питання (*propositio*); аргументація (*probatio*), закінчення (*peroratio*).

Все краще, чого досягло римське ораторське мистецтво, сконцентровано у промовах Марка Туллія Цицерона. Найважливішими умовами успіху, Цицерон вважав переконаність самого оратора і намагання переконати суд, а вирішальним фактором у виступі оратора – знання. Саме знання дають зміст красномовству, матеріал для вираження. Цицерону належить розробка композиції судової промови, що забезпечувала легке засвоєння матеріалу. Промова складалася зі вступу та шести частин. Вступ повинен викликати симпатію до оратора, зосередити увагу слухачів, підготувати їх до того рішення, яке їм запропонує оратор. Він має бути старанно опрацьований, гострий, містити сентенції та відповідну лексику, впливати із суті справи. Вступ – це вхід у справу. Може починатися з думок щодо підсудного, його противника, справи. А ще розпочинають вступ з тих, перед ким суд відбувається, якщо їх треба відразу налаштувати прихильно. Вступ повинен тісно поєднуватися з наступною частиною промови, «як будь-яка частина тіла з іншими».

Як і в Греції, проголошення судових промов вимірювалося за водяними годинниками – клепсидами. Однак тривалість словесних дебатів мінялася. Помпей встановив, що обвинувач у кримінальній справі не повинен говорити більше двох годин, а обвинувачуваний – трьох. При Марку Аврелію адвокатам давали дуже багато часу для промов. Згодом обмежили, щоб вони не зловживали свободою з метою збільшення гонорару. У процесі Марка Пріска захисник Пліній, який викладав суть справи перед судом, говорив протягом 7 годин.

З часом у Римі суд присяжних було скасовано, зменшено роль адвокатури. Якщо у період республіки обвинувачуваний мав декілька захисників (близько 12), то у період імперії – 2 або 3. Незаможним громадянам гарантувався захист за призначенням. Судовим дебатам не надавалося особливої уваги. Адже судовий процес відбувався за спрощеною процедурою. Владою імператора судове провадження могло відхилятися в будь-який момент стосовно окремої особи (*indulgentia*) чи всіх підсудних або якої-небудь групи злочинців (*abolitio*).

Судове красномовство у період імперії втратило первинне значення. Судова промова носила формальний характер. До речі, організація кримінального судочинства у Римі, на відміну від Греції, відзначається більшою правовою завершеністю. У Римі були відсутні логографи, а обвинувач і захисник самостійно готували промови, прикрашали їх словесно, інтонаційно проголошували. У республіканському Римі оратори користувалися повагою і

популярністю; їм споруджували статуї. Оратори могли обіймати будь-яку державну посаду. Адвокатура республіканського періоду висунула видних судових ораторів, окрилених ореолом слави і пошани, зокрема: Марка Аврелія, Цетега, Марка Емілія Скавра, Деція, Сульпіція Руфа, Поллірна.

Блискучий майстер ораторського мистецтва Цицерон був переконаний, що слово судового промовця відіграватиме велику роль у майбутніх судових процесах.

Пам'ятаймо: «Немає нічого легшого, відрізнити людину, яка добре відчуває, але погано говорить, від тієї, яка добре говорить, і нічого не відчуває...» (*Дені Дідро*).

1.6. ІНСТИТУТ СУДОВОЇ ПРОМОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ: ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК

*Недостатньо знати, що слід сказати, але
необхідно сказати це так, як треба...
Арістотель*

Розвиток інституту судової промови в українському судочинстві, вирізняється тим, що процес «тяжба», «тяжа» носив обвинувальний або змагальний характер, арбітром у якому виступав суд. З погляду вчених це пояснюється відносно невисоким рівнем класових протиріч та недостатньою розвиненістю державного механізму. Проте немає сумніву, що у справах про злочини, які торкалися інтересів феодалів і князівської влади, використовувалися форми розшукового (слідчого) процесу.

У процесі сторонами могли бути фізичні особи, а також церква, громада, іноді – держава. Це відбувалося тоді, коли приватні особи не виступали з обвинуваченням. Очевидно, що княжі і судові урядовці, ябедники, мечники були державними обвинувачами. До того ж, чіткого розподілу на кримінальний і цивільний процес не спостерігалось. Позовник (обвинувач) називався «істець». Вживалися й інші назви сторін: «суперники», «сутяжники». Вимога особистої явки на суд не сприяла виникненню судових заступників сторін. Їх предтечами вважалися «добрі люди», які (зазвичай, двоє) приходили з'ясовувати зі

сторонами. З XIII століття з'являються вже справжні судові заступники, хоча ще не професійні.

Існували особливі форми досудового процесу, який передбачав встановлення відносин між потерпілим (майбутнім позивачем) і відповідачем (майбутнім обвинувачуваним). Відносини регулювалися статтями про «заклич», «звід», «гоніння по сліду». Вони не були судовими доказами, лише давали підстави для притягнення до відповідальності винного у крадіжці.

При судовому розгляді велике значення мали докази. Це – особисте зізнання; присяга сторін; речові докази; показання свідків; ордалії; поєдинок; жереб. Особисте зізнання обвинувачуваного розцінювалося як найважливіший доказ. Якщо ж скривджений не довів вину обвинувачуваного, то останній міг судитися з ним за образу. Присягорта називалася поганською, до її складу входили свідки. Сторони складали християнську присягу у вигляді хресного цілування. Залишалось спірним те, хто присягав у випадках, коли при відсутності послухів присяга була самостійним способом вирішення тяжби. Одним з головних видів доказів були речові докази. До них належали ознаки крадіжки, тіло вбитого, рани, побиття, викрадена річ, сліди та ін. Свідками могли бути лише вільні люди. Однак іноді допускалися закупи, навіть представники невольного стану. Значимість доказів зменшувалася і мала допоміжне значення. Кількість свідків коливалася від 1 до 12. Чужинців або звільняли, замінюючи доказ присягою, або зменшували вимоги щодо кількості їх свідків (до двох).

Різновидом вирішення конфліктів також було військове зіткнення, дещо впорядковане у судовому поєдинку, тобто, двобій (поле). Поле застосовувався якщо не з'являлося інших доказів, або існувала рівність доказів і суд не міг виявити винуватого. Виходити на поєдинок повинен, з однієї сторони, відповідач, з іншої – позивач або його послух. Двобой відбувалися у присутності суддів. Переможцем у поєдинку вважався той, хто виграв змагальний процес. Жеребом вирішувалося або безпосередньо питання вини, або, яка сторона має присягати. Так жереб вирішував зміст вироку.

Пам'ятаймо: «За допомогою пристрастей красномовство владарює й торжествує над серцем. Хто вміє пристойно збуджувати їх, той керує розумом людей...» (*Шарль Баттьо*).

1.7. КРАСНОМОВСТВО: ОСНОВНІ ЖАНРИ

Ніхто ніколи не міг ні пишності, ні переваги у красномовстві здобути без науки про промови...

Цицерон

Основні жанри красномовства: соціально-політичне, парламентське, академічне, церковно-богословське, соціально-побутове, судове, лекційно-пропагандистське, дипломатичне, військове, рекламне.

Соціально-політичне красномовство – одне із давніх, що уславило імена Цицерона, Демосфена й інших видатних ораторів античності та пізніших часів. Демократизація суспільного життя стимулює ораторську творчість громадян на зборах, мітингах, сесіях Верховної Ради, на радіо, телебаченні. Духовно-інтелектуальна енергія людей передається завдяки активізації публічного переконуючого слова, яке у силу соціально-економічних, політичних питань стає більш вагомим і необхідним в умовах відстоювання певних позицій, власних поглядів.

Політична промова – особливий вид соціально-політичного красномовства, класичний жанр ораторського мистецтва, до того ж найдавніший. Дієвість політичних промов змушує політиків досить вдумливо ставитися до змісту, форми – мови, стилю, композиції усного або писемного політичного виступу (тексту).

Парламентське красномовство – різновид соціально-політичного роду ораторського мистецтва, в якому є чимало тонкощів публічного переконання аудиторії, зокрема, оригінальність думок, ґрунтовні спостереження, яскраві описи, гумористичні сценки, щирі почуття тощо.

Мітингова промова – мета з'ясувати, зробити зрозумілою актуальну, значущу, хвилюючу громадську проблему; спонукати слухачів до певних дій. Вона перебуває на межі політичного й дипломатичного жанрів красномовства; відзначається посиленою експресивністю, виразністю; апелює до колективних емоцій, прагнень; виступає своєрідним закликком до мобілізації колективних зусиль для важливої та невідкладної мети.

Теоретичне й практичне оволодіння всіма різновидами соціально-політичного красномовства, як формами публічного виступу,

необхідне тим, хто займається активною освітньо-виховною, громадсько-політичною діяльністю.

Академічне красномовство – один із найдавніших видів ораторського мистецтва, зокрема, у риторичній традиції слов'ян. Видатні вчені Феофан Прокопович, Григорій Сковорода, Петро Могила – були не лише носіями, а й пропагандистами наукових знань, які вони прагнули наблизити до найширших народних мас. Академічне красномовство вирізнялося трьома видами: власне академічне (наукова доповідь, реферат, огляд, дискусія); вузівське красномовство (лекція, цикл лекцій); шкільне красномовство (шкільна лекція, розповідь, опис, бесіда). Педагогічна та риторична спадщина Василя Сухомлинського, Івана Огієнка – справила значний вплив на формування академічного красномовства вчителя, вихователя, лектора в нових демократичних умовах.

Церковно-богословське красномовство – один із видів церковного красномовства, який має давні традиції, історію, славиться майстрами слова. Це – Іоанн Златоуст, Василій Великий, Іоанн Богослов. Релігійні оратори мають великий вплив на слухачів не тільки завдяки духовному змісту Біблії, проповіді, а й завдяки красі, естетичній силі всіх видів мистецтва – архітектури, живопису (іконопису), музики (хоровий спів у православних, органна музика у католиків), цілющим ароматам кадильниць. Церковно-богословське красномовство приділяє значну увагу змісту і формі промови, проповіді, духовної бесіди.

Соціально-побутове красномовство – охоплює соціально значущі побутові ситуації. Сюди належать ювілейна, похвальна промови, усна побутова оповідь. Соціально-побутове красномовство має яскраво виражені національні традиції, виступає частиною національної духовної культури народу, його логосфери, впливає на розвиток усіх інших видів красномовства. Фахівці відзначають значну роль побутового красномовства у розвитку ораторської майстерності. Оратор повинен завжди діяти адекватно ситуації – переконливо, впливово; виховувати комунікативну культуру слухачів.

Судове красномовство – активізувалося із середини XIX століття з появою суду як елемента демократизації суспільного життя, коли слово правозахисника ставало інструментом у відстоюванні закону. Імена знаменитих судових ораторів, людей найвищої професійної кваліфікації, високого морального обов'язку, стали відомими у політичній, науковій, громадській сферах. У теорії судового красномовства вищим достоїнством вважається простота, ясність

викладу, що досягається нелегко. Судовий стиль характеризується чітким вираженням мети; доступністю у сприйнятті; вмінням доцільно використовувати художню літературу; засоби естетичного впливу на слухачів; правильний тон оратора.

Лекційно-пропагандистське красномовство – активно розвивалося у 30–80-ті роки ХХ століття. У 90-ті роки у зв'язку із глибокими соціально-політичними змінами пережило нелегкий період. Цей рід ораторського мистецтва включає основні види: науково-теоретичні лекції; науково-популярні лекції; науково-методичні лекції.

Дипломатичне красномовство – розвивається у державах, які проводять державотворчу політику, формують міжнародний авторитет. Дипломатичне красномовство вимагає від оратора високого рівня мисленнєво-мовленнєвої та комунікативної культури. Передусім, абсолютно правильної вимови; вільного володіння рідною та іноземною мовами; ясності мислення і мовлення; точності, стислості, доцільності мовлення; розвиненого чуття мови; високого загальнокультурного рівня, освіченості, інтелігентності; індивідуального стилю мовлення.

Військове красномовство – одне з найдавніших. В Україні розвивалося у період відстоювання національно-політичних інтересів. Відтак, має декілька основних різновидів: промова-наказ, інструктивна промова, виступ на військово-політичну тему.

Рекламне красномовство – один із різновидів соціально значущого красномовства. Це особлива сфера практичної діяльності: словесний твір – рекламний. Ознаки: зміст і зовнішнє оформлення (відмінні від не рекламних), функціональні ознаки, місце у загальній сукупності текстів, які створюються даною мовою. Друкована реклама має зацікавити, викликати бажання купити товар. Логічна сторона тексту підпорядкована естетичній: сприйняття, ясність, привабливість, емоційність.

Пам'ятаймо: «Не те добре що кричить великим голосом, а те є велике, коли говорить добре...» (*Демосфен*).

1.8. ВИЗНАЧНІ АНТИЧНІ РИТОРИ

Час не здолає великих думок, які так же свіжі і тепер, як тоді, коли вперше, багато віків тому, зародилися розумом своїх авторів...

Самюел Смайлс

Найпопулярніші представники стародавнього і сучасного світу. Це – визначні античні риторичні особистості різних епох і поколінь; основоположники нових концепцій, що відповідають людським потребам. Їх далекоглядність вплинула на тисячоліття, мудрість надихає, наука слугує їй донині. Читаймо.

Марк Туллій Цицерон – давньоримський філософ; античний ритор; людина високої культури. Він провів на форумі майже 40 років і був справжнім ідейним поводителем римського Сенату. Цицерон відпрацював стиль, який дозволяв йому бути простим і блискучим, безпосереднім і пристрасним. Чудовими властивостями цицеронівської промови були мелодійність і ритмічність. Прославився він своїми знаменитими патетичними виступами і висновками. Складовими успіху оратора Цицерон вважав освіту, природний дар і ораторські здібності. Першу промову Цицерон виголосив у 25 років (під назвою «На захист Публія Квінція»). У Цицерона гармонійно поєднувалися теорія і практика: свої теоретичні ідеї він блискуче втілював у практичній діяльності. Ідеалом оратора він вважав людину високої культури, яка знає літературу, історію, юриспруденцію, філософію; добре володіє і простим, і високим стилем, розуміє вплив ритму на слух аудиторії, уміє примусити її сміятися й плакати, може володарювати над її душею.

Демосфен – найблискучіший ритор Стародавньої Греції, всесвітньо відомий володар дум. Його промови, насичені фактичним матеріалом, містили чимало особистих спостережень, відзначалися динамічністю, переконливою аргументацією й чіткістю. Для Демосфена характерна артистична манера триматися на трибуні, що також сприяло його успіхові як оратора. У суді Демосфен виступав як адвокат. Сучасники так характеризували Демосфена: «Нашого рителя з його умінням все запалювати і трощити своєю силою і владою можна порівняти з вихором або блискавицею». До наших днів дійшло тридцять промов Демосфена.

Ісократ – мораліст і вчитель. Це була доба афінської демократії, коли ораторське мистецтво почало відігравати вирішальну роль у суспільстві. Ісократ створив у Афінах школу красномовства, що стала

риторичним центром Еллади. Ісократ вважав, що навчання красномовства сприяє формуванню систематичних знань, поглиблює професійні навички з будь-якої сфери діяльності. А мистецтво складання промов Ісократ розглядав як філософію, що турбується про душу людини. Ісократ зауважував, що мистецтво оратора можна використати як на благо так і на зло. Природа слова така, що «одне й те саме можна викласти по-різному: велике подати як незначне, мале звеличити, старе подати як нове, а про недавні події розповісти так, що вони здадуться давніми».

Сократ – визначний мислитель Давньої Греції. Жив Сократ невибагливо, наголошуючи, що чим менше потребує людина, тим вона ближче до Богів. Вільний час присвячував філософським бесідам і диспутам, мав багато учнів. Філософія у розумінні Сократа – це вчення про те, як потрібно жити. Сократ умів переконати будь-кого зі співрозмовників. Приміром, удаючи простака, він просив роз'яснити те, що добре знав. Сократ не принижував співрозмовника, а доводив йому, що власні думки слід співвідносити з істиною єдиною для всіх. Сократу належить мудрий вислів: «Я знаю, що нічого не знаю». Сократ знав усе, що мав знати справжній мислитель, носій генія, окультуреного багатьма попередніми поколіннями. Але сутність слова «нічого» настільки значна, що Сократ не бажав відкривати його зміст невтаємниченим.

Платон – давньогрецький мислитель; засновник філософської школи, відомої як Академія Платона. Один із основоположників європейської філософії. Його популярність – на рівні із давньогрецьким філософом, людиною-легендою Піфагором. «Тільки у промовах повчальних, які проголошуються заради навчання, у промовах про справедливість, красу і благо є ясність, досконалість, що варті старань».

Марк Аврелій, а ще Марк Аврелій Антонін – римський імператор, полководець, мислитель, належав до династії Антонінів. Він розмірковував про духовний потенціал особистості, роль вчинку у житті людини. «Мрійте про велике... Великі мрії здатні торкатися людських душ...».

Квінт Горацій Флакк – поет «Золотого віку» римської літератури. Горацій, так же, як Вергілій та Овідій – один з найушлюбленіших авторів світової літератури. Примітний надихаючий вислів: «Хто розпочав, половину зробив. Тож поступайте мудро – розпочинайте!..».

Епіктет – давньогрецький філософ-стоїк. Справжнє ім'я – невідоме. Епіктет – прізвисько раба, який згодом був відпущений на волю. За

прикладом Сократа, шляхом бесіди і суперечок, філософ проповідував мораль стоїцизму (стоїцизм – вчення однієї з найвпливовіших філософських шкіл античності; стоїки вважали логіку, фізику і етику частинами філософії). Промови філософа збереглися за записами його учня Флавія Арріана. Епіктет говорить: «Є ті, хто стверджує, ніби освіта – привілей людей вільних. Не так. Дослухайтесь філософів, які кажуть, що тільки освічені вільні...».

Марк Фабій Квінтіліан – один із найвідоміших римських педагогів, ритор, вчитель красномовства. Автор підручника з ораторського мистецтва «Повчання оратору», який дійшов до нас з античності. Він створив оригінальну систему риторики на основі принципів Цицерона.

Публій Овідій Назо – давньоримський поет «Золотого віку». Його твори впливали на європейську середньовічну літературу. У наш час особливо популярними стали елегії і поеми. «Ми захоплюємося древнім, але живемо сучасним...».

Луцій Анней Сенека – давньоримський філософ, оратор, поет, державний діяч; син філософа Сенеки-старшого. Сенека-молодший вважає: «Промова, яка турбується про істину, має бути простою і немудрикованою...».

Софокл – давньогрецький драматург, визначний поет класичної Греції. Особливість творчості характерна періоду Есхіла та Евріпіда. Його оригінальний вислів: «Багато говорити і багато сказати не є те саме...».

Публій (Гай) Корнелій Тацит – римський історик. Відомий працями, біографічних даних майже не збереглося. Корнелій Тацит починав кар'єру як оратор і прославився. Згодом був включений до сенатського стану. Обіймав високі державні посади – претора, квестора, консула. Член почесної жрецької колегії.

Пам'ятаймо: «Красномовство є щось таке, що дається важче, ніж це здається, і народжується з багатьох знань і старання...» (*Цицерон*).

РОЗДІЛ 2

РИТОРИЧНА КУЛЬТУРА ЮРИСТІВ. ЗАСОБИ ПЕРЕКОНАННЯ ТА ВПЛИВУ НА СЛУХАЧІВ

*Ораторові приходить на допомогу
ще м'якість голосу, скромний вираз
обличчя, лагідність мовлення...*

Цицерон

- 2.1. ОСНОВНІ ЗАКОНИ МИСЛЕННЯ. ЗВ'ЯЗОК
ЛОГІКИ З НАУКОЮ ПРО СЛОВО
- 2.2. РАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЕМОЦІЙНИЙ ФАКТОРИ:
ВПЛИВ НА АУДИТОРІЮ
- 2.3. ЧИННИКИ МОВЛЕННЕВОЇ
МАЙСТЕРНОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ
ЮРИДИЧНОЇ СФЕРИ
- 2.4. ЕФЕКТИВНЕ СПІАКУВАННЯ: ПОРАДИ
ПОПУЛЯРНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ
- 2.5. МОВЛЕННЯ: ЗМІСТОВНІСТЬ, ДОСТУПНІСТЬ,
ЕТИКО-ЕСТЕТИЧНА ЦІЛІСНІСТЬ
- 2.6. КОМУНІКАТИВНІ ЯКОСТІ МОВЛЕННЯ
- 2.7. НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ:
КОМПЛЕКСНИЙ ПРОЦЕС
- 2.8. ДІАЛОГ: СУЧАСНИЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ.
ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

2.1. ОСНОВНІ ЗАКОНИ МИСЛЕННЯ. ЗВ'ЯЗОК ЛОГІКИ З НАУКОЮ ПРО СЛОВО

Добре говорити – значить добре думати вголос...
Ернест Ренан

Щоб впевнено відстоювати права людини і захищати інтереси суспільства представники юридичних професій мають бути справедливими, переконливими. Бо саме уміння кваліфіковано переконати у винності чи невинності особи – їх професійний обов'язок. Також вплив на аудиторію залежить від глибоких правових знань, навичок, уміння публічно говорити. А ще досить важливо знати основні закони мислення. Отже, правильно збудувати міркування, дійти до істинного висновку із істинних посилок – необхідні знання, сформовані логікою основних законів мислення. Запам'ятаймо їх: закон тождества, закон протиріччя, закон достатньої підстави. Тож будь-який акт мислення має відповідати законам логіки та принципам словесного формування. Це потрібно для підвищення ефективності мисленнєво-мовленнєвої діяльності майбутніх фахівців.

Закон тождества вимагає, щоб думка була виражена ясно, точно, щоб при повторенні мала стійкий, визначений зміст, скільки б разів вона не повторювалась.

Закон протиріччя орієнтує на правильне мислення; навчає послідовності у мисленні і мові, несуперечливості думок, оскільки дві протилежні думки про один і той же предмет, взяті в один і той же час, в одному і тому відношенні, не можуть бути одночасно істинними.

Закон достатніх підстав вимагає, щоб істина кожного висунутого у промові положення була доказана дійсними фактами, обґрунтована іншими думками, істина яких практично доказана. Судження не повинні бути необґрунтовані.

Завважте, відхилення від вимог законів логіки знижує переконливість промови, а іноді веде до несправедливого вироку.

Знання законів логіки, їх дотримання є необхідним для правильного мислення, висловлювання своїх думок. В умовах судочинства, де на основі доказів формуються певні висновки і приймаються відповідні рішення, знання законів логіки набуває особливого значення.

Так, логічний фактор забезпечує організацію інформації з погляду упорядкування процесу мислення, послідовності, незаперечності, тотожності. У низці основ ораторського мистецтва (мовна, технічна, психологічна, етична, логічна) вирізняється логічна – внутрішня. Логічність розуміється як суттєва форма мислення, що відповідає основним логічним принципам і законам.

Давньоримський філософ, людина високої культури Марк Туллій Цицерон свої теоретичні ідеї блискуче втілював у практичній діяльності. Він вважав найбільш корисним для оратора етику і логіку, тому що навчав поважати гідність супротивника і цим дотримуватись своєї власної. Логіка чимало вирішує у полеміці. Велику роль відіграє етична сторона, тон полеміки. Приміром, суперечка у суді має вестися з головних питань за допомогою доказів, доводів, а не ущипливих зауважень. Грубість недопустима у суперечці, тим більше у судовій. Якою б гострою вона не була між процесуальними супротивниками, не слід надмірно виявляти емоції, нехтуючи такими важливими життєвими цінностями, як людяність і повага один до одного.

Логічна сформованість наукового бачення зв'язку логіки з наукою про слово дала можливість упорядкувати риторичні елементи історичного, теоретичного та практичного аспектів.

Історичний – виокремлює риторіку й ораторське мистецтво; ілюструє модель ораторської діяльності Арістотеля, зокрема: основні види і жанри ораторського мистецтва; висвітлює етапи виникнення і розвитку ораторського мистецтва в історії людства, становлення слов'янського ораторського мистецтва, відродження риторичної спадщини в Україні.

Теоретичний – орієнтує на організацію та управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю. Це: моделювання аудиторії, безпосереднього спілкування; мовленнєвий, концептуальний, стратегічний, тактичний, системно-аналітичний закони риторіки.

Практичний – включає предмет і зміст публічного виступу; текст промови, композицію, стиль; полемічне мистецтво оратора; його образ, логічну і мовленнєву культуру; спілкування з аудиторією, психологічний стан слухачів.

До речі, у наш час опанування логічної структури риторіки відбувається з урахуванням фахових інтересів та суспільних потреб.

Пам'ятаймо: «Істотне має поєднуватися із приємним, але приємне слід черпати тільки в істотному...» (*Блез Паскаль*).

2.2. РАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЕМОЦІЙНИЙ ФАКТОРИ: ВПЛИВ НА АУДИТОРІЮ

*Оратором є лише той, хто в змозі
говорити з кожного питання вишукано,
гарно, вишукано, переконливо...*

Корнелій Тацит

Антична риторика визнавала діалектичну єдність раціонального та емоційного факторів у мистецтві усного переконуючого слова: «Оратор користується народною прихильністю лише тоді, коли завчасно продумує, що буде говорити: лише цим доводить він свою відданість народу», – писав Демосфен. Цицерон вважав, що «найкращий оратор є той, хто своїм словом і повчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження».

Оригінальні думки знаходимо у риторичних джерелах. Тож творчо скористайтесь мудрим надбанням. Уміння надавати «красу логічним побудовам», за висловлюванням Дені Дідро, високо цінувалося у красномовстві, вищою метою якого завжди було вище благо суспільства. Отож, красномовство оратора в усі часи формувало високу духовність аудиторії, несло енергію моральної краси, довершеності. «Справжній оратор прикрашає свою промову тільки світлими істинами, найблагодійнішими почуттями, виразами сильними й відповідними тому, що бажає він нав'язати; він мислить, відчуває, і слова йдуть...», – зазначає Франсуа Фенелон. Великі інтереси органічно породжували й великі пристрасті, якими майстерно управляв оратор. В іншому випадку, «... коли словом занадто захоплюються і відривають його від реальності, воно вже втрачає зв'язок з дійсністю і стає сильним засобом сп'яніння розуму» (Титу Майореску).

За науковими джерелами, гармонія раціонального та емоційного факторів у процесі пізнання є фундаментом істинного красномовства. Адже почуття – духовна енергія того, що називається життям переконань, яке виявляється у яскравих, морально насичених вчинках, в тому числі й риторичних. Істина стає переконанням, коли вона є дорогою серцю, а відбиття знань у емоціях – важлива умова переходу знань у переконання, умова становлення переконання й світогляду.

Єдність раціонального та емоційного факторів можна простежити на п'яти ораторських талантах Цицерона: винайдення задуму;

розміщення матеріалу; словесне втілення; запам'ятовування; виголошення промови. У кожній з риторичних дій можна виявити своєрідну діалектику, динаміку єдності раціонального та емоційного факторів, які залежать від об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Пізніше велися інтенсивні наукові дослідження спеціалістів з питань усного переконуючого мовлення, які підкреслювали негативну роль як надмірної, штучної «раціоналізації» красномовства, так і надмірної штучної «емоційності», «пафосності», які спотворювали етичні засади класичної риторики, призводили до девальвації слова – думки – вчинку.

Сократівська триада: істина, добро, краса, віддавала належне логіко-раціональному, змістовому факторам у красномовстві, тому що поєднання мудрості із красномовством, що базувалося на мистецтві прихилити до себе «серця і дух» слухачів засобами експресії, етосу і пафосу, давало «божественний» результат – переконувало слухачів, спонукало до дії, дарувало насолоду.

Дисгармонія раціонального та емоційного факторів у творчості сучасних ораторів-популістів, представників «мітингового красномовства» частіше виявляється в ігноруванні логіко-філософського, змістового аспекту промови через інтенсифікацію емоційного фактору з метою маніпулювання аудиторією, її тимчасовими пристрастями. Тоді соціальна зброя красномовства в руках нечесних ораторів стає небезпечною, може призвести до непередбачуваних наслідків. Про це попереджали давні й сучасні дослідники. Зокрема, Шарль Баттьо вважає: «Пристрасті – небезпечна зброя, коли вони не керуються розумом, але вони сильніші самого розуму, якщо супроводжують його й служать йому...».

Грунтовну теорію пристрастей залишив у спадок геніальний Арістотель у книжці «Риторика», яку розвивав Феофан Прокопович у праці «Про ораторське мистецтво». Вони підвищують риторичну культуру сучасного оратора, який прагне до добра; розвивають риторичні емоції любові, прагнення, надії, впевненості, задоволення, радості; заглушують негативні емоції ненависті, страху, розпачу, гніву, обурення.

Сучасний оратор повинен підвищувати свою риторичну культуру через єдність емоційного та раціонального факторів впливу на аудиторію, створюючи добродійний образ людини, яка відчуває ті самі почуття, які хоче передати аудиторії засобами красномовства.

Пам'ятаймо: «Справжнє красномовство – в сутності...» (*Шарль-Огюстен де Сент-Бев*).

2.3. ЧИННИКИ МОВЛЕННЄВОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ ЮРИДИЧНОЇ СФЕРИ

*Слово судового оратора відіграватиме велику роль у майбутніх судових процесах...
Цицерон*

Глибокі правові знання, риторична культура – одні з головних чинників, якими слугують представники юридичної сфери. Зокрема, обвинувачі і захисники. Адже вони мають впливати на суд та інших учасників процесу. Сєнс – допомогти правосуддю встановити істину і подати аудиторії. Для переконання і впливу слід звертати увагу на ті факти, що діють на свідомість слухачів. Це – логічні докази. А ще вміло користуватися фактами, що впливають на почуття слухачів. Тож, відповідно до своєї процесуальної позиції, аналізувати і давати оцінку зібраним доказам, формулювати висновки, що повинні бути переконливими й обґрунтованими. Саме цього і чекає судова аудиторія. «Якщо хочеш переконати, прагни, перш за все, сподобатися, прагни, щоб голос твій звучав гармонійно...» (Філіпп Честерфілд).

Отже, щоб вплинути на суд, слід віднайти правильні докази і полегшити їх такою формою висловлювання, яка була б найбільш переконливою. Знаючи психологію, і, вміло користуючись її прийомами, обвинувач чи захисник підсилюють переконливість і вплив на судову аудиторію.

Завдання прокурора і адвоката, як судових ораторів, підготувати й виголосити промову так, щоб вона була переконливою й обґрунтованою, зрозумілою, як для професійних учасників процесу, так і для слухачів, які знаходяться у залі судового засідання з різних мотивів і спонукань.

Отже, уміння кваліфіковано впливати на переконання учасників судового процесу – професійний обов'язок сучасного оратора. Тут якраз і мають поєднуватися логічні, психологічні, етичні, мовно-мовленнєві аспекти. Виявляються вони, передусім, у методах підготовки і складання судових промов та культури їх виголошення. У цьому найповніше реалізується система професійної, мисленнєво-мовленнєвої переконуючої діяльності державного обвинувача і адвоката-захисника. Якість судових промов також залежить від

загальної ерудиції, високого професійного рівня оратора, вміння триматися перед аудиторією. «Влучність і доцільність сказаного слова мають часто вирішальне значення для того поняття, яке ним виражено...» (Франциск Вейсс).

Юрист – оратор чи представник іншої професійної сфери – повинен завжди знаходити потрібні слова, що аргументують і грамотно виражають думку. Порушення мовних норм може викликати непорозуміння, а відповідно й негативну реакцію зі сторони слухачів. Професійний рівень сучасних юристів визначається загальною культурою, інтелігентністю. «Всебічному розвитку особистості сприяє висока культура мови. Це вміння правильно розмовляти й писати, активно використовувати мовні знання, творчо застосовувати їх відповідно до мети та обставин спілкування...» (Іван Вихованець).

Потрібно знати, спілкуючись із публікою різного професійного спрямування, не бажано захоплюватися юридичною термінологією, що може бути невідомою. Розуміється, терміни вживаються для точного вираження поняття; позбавлені образності, емоційно-експресивного забарвлення. Кожній галузі властиві свої терміни. Тож слугуються ними люди пов'язані єдністю спеціалізації. Враховуючи міжнаціональні інтереси, комунікативні функції людей, які все більше розвиваються, актуалізується термінологічна лексика. Оскільки спільні тенденції в розвитку термінології різних мов переплітаються, то поєднання їх в українській мові порушує їхньої граматичної і фонетичної структури.

Іншомовні слова стрімко вливаються в нашу мову. Чимало їх у сфері юриспруденції. Важливо уміти правильно слугуватися іншомовними словами. Використовувати потрібно тільки ті, що ввійшли до активного словника. В іншому випадку – доцільніше слугуватися українськими відповідниками.

Іноді мовленнєві неточності зустрічаються при вживанні нових слів. Невдалий добір може негативно вплинути на висвітлення фактичних обставин. Звичайно, мова постійно збагачується. Тому існує лексика активного стану – слова повсякденного слугування, що мають загальнонародне значення.

Сучасний вимір життя суспільства підказує, що не варто вдаватися до стереотипів, але й руйнувати їх треба у міру.

Трапляється, людина не впевнена у тому, що говорить, тоді виникає спокуса вдатися до незрозумілих слів та конструкцій. Мовляв, ніхто не ризикне їх коментувати. Оратори мають суперечити таким

тенденціям. Адже надзвичайно важливо правильно викладати текст промови. Слід знати стиль, граматичні конструкції, правила пунктуації. Насамперед, потрібно спрогнозувати розвиток подій; чітко сформулювати думку; проаналізувати структуру матеріалу щодо логіки: від загального до конкретного.

Примітно, вимоги, які висуваються щодо культури стилістики в інших жанрах, стильових різновидах не можуть переноситися в юридичну практику. Тож варто звернути увагу на книжне стилістичне забарвлення мовних засобів, що властиве юридичній сфері. Зокрема, при викладі найменування елементів складу злочинів, процесуального становища осіб, процесуальних дій для формулювання доказуваних обставин та висновків про фактичні обставини.

Завважте, стилістична норма – використання слова чи форми у певному стилі або з певним стилістичним значенням. Це – частина літературної норми, вона не заперечує, а лише обмежує використання літературно унормованої одиниці певним стилем мовлення.

Відтак, риторична культура – процес досконалості мовленнєвої майстерності; їй властиві загальна і юридична грамотність; правдивість; влучність слова; доступність, ясність, точність, образність, емоційність, помірність. Слово – визначає долю людини і має ґрунтуватися на засадах високої професійної, суспільної, християнської моралі.

Пам'ятаймо: «Вміння правильно говорити... ще не заслуга, а не вміння – вже ганьба, тому що правильне мовлення, по-моєму, не стільки достоїнство вправного оратора, скільки властивість кожного громадянина...» (*Цицерон*).

2.4. ЕФЕКТИВНЕ СПІЛКУВАННЯ: ПОРАДИ ПОПУЛЯРНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ

*У душі має бути істина...
Густав Лансон*

Гарно говорити, манера триматися – невід’ємні чинники фахівців юридичного спрямування. Вони – представники великих і малих аудиторій; беруть участь у судових процесах; виступають з промовами соціально-побутового, лекційно-пропагандистського, академічного, парламентського, дипломатичного, військового призначення. За літературними джерелами, риторика – підґрунтя для науки ораторського мистецтва. Якщо риторика можна навчити людину, то ораторським мистецтвом може оволодіти той, у кого є схильність і бажання до цього виду діяльності. Тож добре прислухатися поради популярних особистостей, майстрів слова.

Так, відомий чеський письменник, соціолог Іржі Томан вважає: Хто говорить надто тихо, той справляє враження людини, яка не вірить у свої сили. Той же, хто говорить надто голосно, справляє враження агресивної людини. Наголосити на якійсь думці можна так: перш ніж висловити її, помовчіть чуть-чуть, а потім уже говоріть; підсильте голос або стиште; уповільніть виклад і наголосіть на кожному окремому слові у реченні; доповніть усе слово жестом і мімікою; змініть тон голосу; повторіть важливе слово або речення. Вживайте якомога більше слів, що підкреслюють шанобливе ставлення до людей: даруйте, вибачте, перепрошую, дякую, будь ласка.

Значущою є теорія ефективного спілкування американського педагога, оратора Дейла Карнегі. Це – сукупність ідей, положень, висловлювань, спрямованих на те, щоб допомогти людям стати успішним і впливовим у сфері комунікацій і спілкування; уникнути конфліктів; набутти впевненості у словах і діях. За його твердженням, логіка – чудова річ. Але, коли йдеться про спілкування, люди – емоційні. Посилаючи людям емоції, – вони ж отримуються і від них, тобто, мають зворотну дію. У результаті, мова фізичної форми тіла, голос, тональність передають близько 93 відсотків інформації. Ознаки показують, що людина відчуває і про що думає. Важливо створювати власні емоції. Приміром, щоб бути веселим, то треба й діяти весело:

змінити положення тіла, вираз обличчя. Адже радість, позитивні емоції корисні для спілкування. Неширий інтерес помічається відразу і спілкування від цього програє.

Цікаві думки популярного німецького оратора, автора книг з риторики Рольфа Руледера: Ритор має розраховувати і на те, що його виступ можуть перебивати. Однак, у будь-якому випадку, не слід дозволяти, аби слухачі виводили з рівноваги. Однозначних рекомендацій, як краще поводитися за таких обставин, невизначається, але деякі поради можуть допомогти. Не варто: говорити владно «Якщо Ви думаєте мене перебити...». Тут же вигукнуть «Уже перебив». І аудиторія вибухне сміхом; відповідати агресивно «Ваше зауваження недоречне» або «Спочатку подумайте, потім кричіть»; відповідати на кожне зауваження. Іноді краще вдати, що не почуто. Однак, якщо їх багато, треба реагувати. Приміром, відповісти так, щоб поставити того, хто запитує, у «глухий кут». До речі, Уїнстон Черчилль до своїх промов готував формулювання і використовував, коли його виступ перебивали. Можна, скажімо, здивувати супротивника, коротко відповівши «Щиро дякую» і продовжувати виступ. Супротивник, безперечно, задумається. Або таке: повторити запитання чи ущипливе зауваження, ніби подаючи його слухачам для оцінки. Для відповіді слід вибрати когось зі слухачів, з ким є зоровий контакт і впевненість, що він схвально киває головою. Ймовірно, він займе вашу позицію. Попросити повторити зауваження – непоганий прийом, якщо не обмежує час. Запропонувати супротивнику повторити не все, а окремі формулювання. Результат буде вражаючий, оскільки важко повторити зауваження швидко і точно, або обґрунтувати. Гарний прийом для того, аби виграти час для відповіді – попрохати, щоб людина, яка кинула ущипливе зауваження, відрекомендувалась, назвала місце роботи. Якщо зауваження ділове, необхідно схвально подякувати.

Доцільно взяти на замітку висловлювання блискучих особистостей. Читаймо.

Античний оратор Марк Туллій Цицерон: Балакучих людей я знав декількох, а красномовну людину – досі жодної. Балакучою тут я називаю таку людину, яка може досить розумно і ясно говорити перед пересічними людьми, керуючись загальнозживаними поняттями, а красномовну – тільки ту, як будь-який обраний нею предмет може розкрити й прикрасити так, щоб він став більш вражаючим і пишним, і яка засвоїла і запам'ятала всі ті знання, що можуть служити джерелом красномовства.

Шотландський філософ епохи Просвітництва Девід Юм: Оратор, який виступає перед певною аудиторією, повинен враховувати рівень її здібностей, інтересів; в іншому випадку він даремно розраховуватиме на вплив серед її слухачів і на їх прихильність. Якщо в аудиторії є якість упередження проти нього, то, хоч би якими необґрунтованими вони були, він не повинен проходити мимо цього несприятливого факту і, перш ніж приступити до предмета свого виступу, повинен намагатися прихилити до себе аудиторію й домогтися її прихильності.

Французький філософ, енциклопедист епохи Просвітництва Дені Дідро: Хоч би якою високою була майстерність, без ідеалу немає істинної краси. Краса ідеалу вражає всіх людей, краса майстерності приваблює явище знавця... Істинне красномовство буде непомітним. Якщо помічаю вашу красномовність, значить, ви недостатньо красномовні. Різниця між достоїнством майстерності і достоїнством ідеалу в тому, що одне полонить зір, а друге – душу.

Пам'ятаймо: «Без природних обдаровань оратором бути неможливо, але теорія покаже початківцю, як слід користуватися тими фізичними засобами, які дала йому природа, як слід впливати на слухачів...» (*Август Левенстім*).

2.5. МОВЛЕННЯ: ЗМІСТОВНІСТЬ, ДОСТУПНІСТЬ, ЕТИКО-ЕСТЕТИЧНА ЦІЛІСНІСТЬ

*Якщо слова точно передають думку –
це вже добре...*

Конфуцій

Великий ритор античного світу Марк Туллій Цицерон ідеалом оратора вважав людину, яка знає літературу, юриспруденцію, філософію, історію, добре володіє простим і високим стилем, розуміє вплив ритму на слух аудиторії. На його думку: «Оратор – це просто людина, яка вміє користуватися у справах судових і громадських словами, приємними для слуху, і судженнями, переконливими для розуму...».

Передусім, зрозумілість мовлення характеризує його змістовність, доступність. Скажімо, можна добре зрозуміти зміст виступу, але

неясно співставити його з предметною дійсністю, про яку повідомляється. Отож, формулювання композиції тексту дає можливість ілюстративно уявити предмети, події та інші обставини, що повідомляються. Тут значущим є уміле поєднання наукового викладу з мовленнєвими засобами, орієнтованими на певну аудиторію. Необхідною умовою є правильна вимова слів.

Чіткість і ясність вимови слів, складів, звуків – являє дикція. Вона залежить від злагодженості, енергійності всього мовленнєвого апарату. Буває мовлення невиразним, тож удосконалити дикцію можна рухом органів мовлення. Допоможе артикуляторне тренування. Зокрема, вправи, що сприяють налаштуванню мовленнєвого апарату; правильному відпрацюванню артикуляції голосних і приголосних звуків.

Приміром, важливо виразно, без напруження вимовляти початкові приголосні та прикінцевий у словах на зразок: скарб, корж, торф, ямб, стенд, з'їзд, дрозд, спорт, франк, танк, темп, вольт, культ, парк, борщ, вовк, брязк, блиск, міст, тиск, хвіст, шість, такт, фрукт, банк, корм, цикл, ритм, текст, центр, пункт, банк, френч, корд, шарж; склад, скляр, страус, страж, скрип, шквал, взвод, вміст, вплив, вступ, втрюх.

Етико-естетична цілісність мовлення професійного юриста виявляється у високій майстерності моделювати гармонійний зміст і форми спілкування з людьми. Досягається це шляхом ладово-гармонійної організації мовлення. Тож варто звертати увагу на використання просодичних засобів. Це – висота тону, сила звучання, темп, наголос, паузи, тобто, ті компоненти, що використовуються для вироблення мелодійного мовлення.

Так, ритмічні коливання створюють музичні тони, неритмічні – шум. Зміна висоти тону під час мовлення лежить в основі створення інтонаційного зображення фрази. У різних мовах типи фраз мають свої особливості тональності у процесі мовлення. Сила звучання регулюється здебільшого ситуацією мовлення і залежить від характеру й стану мовця.

Про ладово-гармонійне мовлення писав датський лінгвіст, професор Отто Єсперсен, що мовлення, як і музика має тональності. Приміром, по-датському, говорять завжди в мажорі і тільки іноді в мінорі. Звісно, співвідношення тонів у звуковому потоці може відповідати одному з музично-гармонійних ладів.

Щодо темпу мовлення, то він буває швидким і повільним. Це залежить від умов спілкування, мети, стилю мовлення та індивідуальних особливостей мовця. Скажімо, настрої врівноважений –

темп повільний. А ось зворушливий – пожвавлює; можливі форми обурення; «приглушеного бурмотання», «шипіння крізь зуби». Розуміється, темп мовлення залежить і від значимості виголошуваного; акустики (технічні умови залу). Так, вставні речення (другорядні) вимовляються прискореніше, якщо менш важливі у загальному тексті промови.

Словесний (логічний) наголос – виділення у слові одного зі складів посиленням голосу та збільшенням тривалості й зміною тону звучання. Як просодичний засіб, виступає чинником інтонаційної, ритмічної будови висловлювання. Виникає наголос з тієї причини, що будь-яке висловлювання має найважливіші щодо змісту слова. Тому вони виділяються уповільненням темпу, посиленням голосу, тональністю.

Велике значення у мовленні має пауза. Вона необхідна перед початком виступу; нею відокремлюється перехід від одного питання до іншого; відмежовуються основні докази, найбільш серйозні заперечення тощо. Пауза у виступі – важливий орієнтир уваги слухачів, оскільки дозволяє виділити те головне, що настає за нею. Розрізняються логічні і психологічні паузи. Логічна пауза надає промові стрункість, завершеність, дозволяє переходити від однієї частини до іншої. Психологічна пауза визначається підтекстом і діє як виразний засіб художньої мови, підсилює її зміст.

Вихована людина володіє мистецтвом дотепності. За словами Андре Моруа, «слід бути досить дотепним, щоб не стати надміру дотепним». Гумор свідчить про людську гідність, стверджує перевагу людини над обставинами. «Гумор повинен бути доречним, виваженим, невульгарним», – завважає доктор психологічних наук, професор Ольга Корніяка.

Мовлення формує особистість, виявляє професійні якості, інтелектуальні й етико-естетичні інтереси. У ньому інтелігентність людини; вміння правильно мислити, зрозуміло висловлюватись. Набути ефективності мовлення може кожен – потрібне бажання.

Пам'ятаймо: «Хочеш подобатися людям – цінуй їх розум...»
(Клод Гельвецій).

2.6. КОМУНІКАТИВНІ ЯКОСТІ МОВЛЕННЯ

*Оратор має... розв'язувати справи
великої важливості і завжди
прагнути перемогти...*

Квінтіліан

Важливими чинниками усного мовлення є комунікативні якості: правильність, ясність, точність, образність, стислість, експресивність, доцільність. Вони у системі створюють гармонію думки і слова.

Правильність – володіння нормами літературної мови (орфоепічними, орфографічними, граматичними, лексичними). Специфіка правильного мовлення полягає в тому, що покликане, перш за все, впливати на свідомість людини.

Виразність – комунікативна якість, завдяки якій здійснюється вплив на емоції та почуття аудиторії. Це засоби художньої образності: порівняння, епітети, метафори тощо; фонетичні засоби: інтонація, тембр голосу, темп мовлення, дикція. До засобів виразності відносяться: приказки, прислів'я, цитати, афоризми, крилаті слова та вирази. Також територіальні, соціальні діалекти, просторіччя, якщо вони вживаються суб'єктом усвідомлено та доцільно, оживлюючи, а не спотворюючи мовлення. Сюди ж належать синтаксичні фігури: звертання, риторичне запитання, інверсія, градація, повтор, період.

Ясність – комунікативна якість, що забезпечує адекватне розуміння сказаного (без деформацій), не вимагаючи від співрозмовника особливих зусиль при сприйнятті змісту форми. Основний шлях розвитку ясності мовлення – процес спілкування. Практика показує, що чим частіше суб'єкт вступає у процес комунікації, причому з різноаспектними аудиторіями, тим більше уваги починає приділяти роботі над своїм мовленням. Адже від цього залежить досягнення поставленої мети та задоволення від спілкування.

Точність – комунікативна якість мовлення, що виявляється у використанні слів відповідно до їх значення. Точність мовлення зумовлена низкою причин як екстралінгвістичного, так і лінгвістичного характеру (знання суб'єктом предмета мовлення, його ідейні установки – вигідно чи невигідно називати речі, як є; багатство чи бідність активного словникового запасу мовця). Адже від точності слів залежить точність

дій людей. Точність мовлення розвивається в роботі зі словниками, навчальною, науковою літературою, шляхом аналізу власного та чужого мовлення.

Стислість – комунікативна якість мовлення, що виявляється у відборі мовних засобів для вираження головної думки, тези, тобто стислість формує уміння говорити суттєво.

Доцільність – особлива організація мовних засобів, що зумовлює відповідність мовлення меті та обставинам спілкування. Основний спосіб розвитку доцільності мовлення – виступ з тією ж самою темою у різних за складом аудиторіях. Ця якість, як жодна інша, шліфує мовне чуття суб'єкта, допомагає ефективно керувати поведінкою аудиторії.

Тож, кожна із комунікативних якостей мовлення виражає сторону мисленнєвого процесу. Так, створення концепції передбачає орієнтацію на правильність, точність, стислість мовлення; побудова програми реалізації концепції – на правильність, точність, стислість, доцільність мовлення; тактичне обґрунтування стратегії – на правильність, виразність, ясність, доцільність, точність, стислість мовлення.

Пам'ятаймо: «Точність думки обумовлює точність висловлювання...» (Густав Флобер).

2.7. НЕВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ: КОМПЛЕКСНИЙ ПРОЦЕС

Жести й манери повинні бути як мимовільні наслідки сердечних рухів, а не навпаки...

Франциск Вейсс

Невербальні форми інформування – важливий чинник спілкування.

Це: жести, міміка, рухи, погляд, вираз очей – всього, як стверджують дослідники, понад мільйон сигналів.

Досить дієвими є жести. Вони ілюструють вияв думок, емоцій. Звичайно, жести виникають мимовільно, але піддаються контролю й керуванню. Отож-бо, не варто надмірно жестикулювати. Адже це – неетично. Також може виникнути непорозуміння внаслідок неправильного витлумачення жестів (особливо, коли йдеться під час перемовин з іноземними партнерами). Так, щоб оволодіти тонкощами жестикулювання – треба, перш за все, навчитися керувати власними

жестами. Досвідчений мовець (лектор) добре розуміє їх доцільність за будь-яких обставин. Приміром, у студентській аудиторії, у залі суду, на конференціях, в офіційній розмові чи приватній – тобто, уловлює з першого погляду Горацієве: «... те, що личить обставинам».

Корисними будуть рекомендації американського дослідника Поля Сопера щодо жестів під час спілкування.

Жести мають бути мимовільними. Застосовуйте жест при почутті потреби в цьому. Не стримуйте імпульсу на половину. Жестикуляція не повинна бути безперервною. Не жестикулюйте руками протягом усієї розмови. Не кожна фраза потребує підкреслення жестом. Керуйте жестама. Не намагайтесь уподібнитись вітрякові, зберігайте сили про запас; пам'ятайте, що жестикуляція – елемент рівноваги всієї пози. Жест не повинен відставати від слова. Урізноманітнюйте жестикуляцію. Не користуйтеся одним жестом у всіх випадках, коли треба надати словам виразності. Жести мають відповідати призначенню. Кількість та інтенсивність повинні узгоджуватися з характером повідомлення.

Також цікавими є жести, що зафіксували американські дослідники Ньєренберг і Калеро. Зокрема, жести відкритості й щирості (розкриті руки долонями вгору). Використовують цей жест для вияву емоцій, відкритості, щирості. Жести домінативності (підлеглості). Вони спостерігаються при взаємодії начальника з підлеглим. Тут перевага може виражатися у вітальному потиску. Скажімо, коли людина потискує руку і повертає так, що її долоня зверху вашої – безперечно, її перевага. А якщо людина подає руку долонею вгору – означає готовність прийняти роль підлеглого. Але буває, що вираз обличчя говорить більше, ніж жести. Міміка – чудовий стимулятор аудиторії. Вона здатна передавати радість, рішучість, іронію. Не менш важливими є рухи. Отже, чи повинен мовець (лектор) переміщатися під час виступу? Звичайно, може переміщатися як у залі, так і в аудиторії, залежно від обставин. Тож треба бути уважним, передусім, думати чи «походження» не заважатиме слухачам сприймати інформацію, чи не дратуватиме і чи доречно це робити взагалі? Але ж не варто, вчепившись за трибуну, стояти нерухомо, бо це створює атмосферу напруженості й дискомфорту.

Невербальна комунікація є комплексним процесом. Отож, щоб не виникало непорозумінь під час спілкування, треба узгоджувати несловесні засоби зі словесними.

Пам'ятаймо: «Відчуйте, передусім, у собі ті пристрасті, які Ви сподіваєтесь викликати в інших...» (Горацій).

2.8. ДІАЛОГ: СУЧАСНИЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ. ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

*Уміння вести розмову – це талант...
Стендаль*

Серед жанрів публічного мовлення чільне місце посідає діалог, що стверджує сучасний стиль перемовин, обговорень, договорів. А відтак, діалогічне мовлення, відповідно до потреб суспільства і вимог часу, актуалізується. Набуває нового характеру і змісту, виявляє особливі риси щодо інтенсивності і дієвості.

Діалог – інструмент ораторів, політичних лідерів, який формує цивілізовані внутрідержавні і міжнародні відносини, сприяє інтересам людей і суспільства. Невміння вести демократичний, конструктивний діалог може стати причиною непорозуміння і протистояння сил у суспільстві. А ще діалог займає почесне місце у сферах духовного життя, зокрема, серед вчених, мистецтвознавців; набуває сенсу у міжособистісних стосунках, виявляючи тенденції до змістовності й дієвості. Також діалог – досить ефективний засіб освіти, бо, передусім, сприяє інтенсифікації навчального процесу; самовираженню, до якого прагнуть представники підростаючого покоління. Зазвичай, тут переважає диспут – одна із найпопулярніших і найефективніших форм діалогу у навчально-виховному процесі.

Тож, діалог є «не лише витвір людини, а й певною мірою – людської особистості».

Філософське обґрунтування діалогу, полеміки дали ще античні вчені, оратори Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон та інші. Філософсько-діалектики склали теорію діалогу на основі трьох базових понять: етос, ідея, пафос. Пріоритет належав етосу, ідеї – морально-етичній позиції оратора, який розвивав свою ідею. Така позиція вважалася базовою для ораторів, які відстоювали моральну ідею.

Серед різновидів сучасного діалогу вирізняються бесіда, прес-конференція, полеміка, інтерв'ю. Так, окремим видам діалогу властиві полемічність розмови, зіставлення понять, протиставлення різних поглядів, пристрасті й емоції, що іноді виходять за межі здорового

глузду. Слід пам'ятати, неконтрольований розум зменшує творчий потенціал діалогу.

Демократичний діалог – складне соціальне явище. Але навчитися мудро, вишукано й успішно вести його – можна і потрібно. Насамперед, він вимагає комплексного, системного вивчення, взаємозв'язку різних наук: логіки, філософії, мовознавства, психології, етики, педагогіки.

Опановуючи тонкощами діалогічного мовлення, треба ґрунтовно вивчати й аналізувати такі аспекти: логічний – суттєва форма мислення; соціальний і соціологічний – між різними соціальними групами; лінгвістичний – роль слова у діалогічному спілкуванні, сутність словесної творчості, структура, функції мови; психологічний – аналіз душевного стану співрозмовника; історичний (досвід) – осмислення багатих за змістом, яскравих за формою зразків; аксіологічний – розкриття його ціннісного значення й сенсу; педагогічний – вчити вести творчий діалог, прищеплювати бажання висловлювати ідею, ділитися думками, переконаннями, формувати почуття поваги до співрозмовника; політологічний – ідейно-політичний аспект діалогу, застосування, з'ясування ідейно-політичних моментів у різних формах діалогу.

Прикметне бачення щодо діалогічного мовлення у працях вчених. Вони вважають, що багате й повноцінне спілкування можливе між духовно багатими людьми; гострий, змістовий і дієвий діалог характерний для діалектично мислячих людей, творчих особистостей, які постійно працюють над своїм духовно-інтелектуальним зростанням. Безперечно. Але не всі поділяють таку думку. Звичайно, цікавий діалог можливий і між особистостями інших уподобань, якщо є почуття міри, «прагнення до удосконалення через пізнання того, що найбільше вабить; про що думають і говорять».

Пам'ятаймо: «Мовлення, яке я люблю, це безхитрісне, просте мовлення, таке саме як на папері, так і на вустах... вільне від усякої набундюченості, невимушене, сміливе...» (*Мішель Едем де Монтень*).

РОЗДІЛ 3

РИТОРИКА І СУЧАСНИЙ ОРАТОР: СУДОВІ ПРОМОВИ

Промова складається з трьох елементів: із самого оратора, із предмета, про який він говорить, та особи, до якої звертається...

Арістотель

- 3.1. ПІДГОТОВКА СУДОВОЇ ПРОМОВИ:
ПИСЕМНА Й УСНА ФОРМИ
- 3.2. СУДОВА ПРОМОВА: ЕТИЧНІ, ЛОГІЧНІ,
ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
- 3.3. СУДОВА ПРОМОВА: ГОЛОВНІ
ЗАСОБИ ВПЛИВУ
- 3.4. ДОКАЗУВАННЯ І СПРОСТУВАННЯ
У СУДОВІЙ СУПЕРЕЧЦІ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ
- 3.5. ОБВИНУВАЛЬНА ПРОМОВА ПРОКУРОРА
- 3.6. ЗАХИСНА ПРОМОВА АДВОКАТА
- 3.7. ПРАВО НА РЕПЛІКУ. ЕТИКА
СЛОВЕСНОГО ЗМАГАННЯ
- 3.8. РЕПЛІКА: ПОЗИЦІЯ ОБВИНУВАЧА І ЗАХИСНИКА
- 3.9. СУДОВА АУДИТОРІЯ: МОТИВИ,
ІНТЕРЕСИ, ПЕРЕКОНАННЯ

3.1. ПІДГОТОВКА СУДОВОЇ ПРОМОВИ: ПИСЕМНА Й УСНА ФОРМИ

У чому полягає мистецтво промов: вони не повинні бути ні довгими, ні короткими, але в міру...

Платон

Судова промова – один із жанрових різновидів мовленнєвої діяльності, досить своєрідний за природою, спрямуванням, місцем серед інших видів мовлення.

Тема культури судової промови державного обвинувача і адвоката-захисника – завжди актуальна. Адже у суді кожне слово має великий психологічний вплив. Тож недостатньо лише скласти судову промову та зачитати. Розуміється, монотонна, канцелярська мова прокурора і адвоката не сприяє виконанню судом високої функції. Неточність, допущена оратором, недобре впливає на представників органів правосуддя. «Ті, хто говорять або коротко або стримано, можуть суддю про щось повідомити, але не схвилювати: а сенс у цьому...» (Цицерон).

Мовленнєва культура державного обвинувача і адвоката-захисника визначається знанням норм усних публічних виступів. У промовах прокурора і адвоката у суді відбиваються ті факти, що і у процесуальних документах. Тому судовий оратор іноді використовує конструкції, властиві тільки писемній, діловій мові.

Окрім видатних судових ораторів античного і сучасного світу, внесок у дослідження специфіки публічного мовлення зробили вчені-лінгвісти. Однак, ставлення до природи й місця публічного мовлення неоднозначне. Приміром, одні – відносять публічне мовлення до кодифікованої літературної мови, інші – вважають частиною усного літературного мовлення. Дійсно, розбіжності мають місце, якщо розглядати специфіку публічного мовлення лише під кутом лінгвістики. Але публічне мовлення – явище багатогранне і вимагає дослідження у різних аспектах, і, передусім, у риторичному, оскільки для риторики судова промова є основним видом тексту, в якому найповніше реалізується система мисленнєво-мовленнєвої переконуючої діяльності. Якщо розглядати своєрідність публічного мовлення з риторичних позицій, то зазначена суперечність стає повністю розв'язуваною.

За наслідками досліджень судової промови у лінгвістичному та риторичному аспектах, вважається, специфіка публічного мовлення зумовлюється своєрідністю науки риторики, а саме: риторика є наука про закони управління мисленнево-мовленнєвою публічною діяльністю. Тож судова промова має будуватися за цими законами з орієнтацією на переконання. Риторика за своєю природою – інтеграційна наука, яка не може не відбитися і на природі публічного мовлення.

Прокоментуймо аспекти публічного мовлення, спираючись, зокрема, на джерела професора-ритора Галини Сагач. Так, писемно-усна форма реалізації судової промови зумовлена тим, що для риторики текст як предмет дослідження становить інтерес на всіх етапах його існування (породження тексту, текст – процес, текст – продукт). Це означає: породження тексту (винайдення задуму) і текст як продукт (підготовчий етап: задум, орієнтований на аудиторію, який має цільову установку, підкріплений фактами і аргументами, виражений у дієвій словесній формі) обов'язково фіксуються у писемній формі; текст як продукт (відкоригований на етапі безпосереднього спілкування) і текст як процес (виконання, виголошення задуму) реалізується лише в усній формі.

Судова промова на певному етапі існування орієнтована на оратора. Він повинен занотувати думки у писемній формі. Це означає: змодельовати думки у логічній послідовності; проаналізувати для впевненості у своїх судженнях, щоб точно, ясно, стисло викласти їх перед аудиторією. З цього приводу Дейл Карнегі писав: «Постійно занотуйте усі думки... і весь час ретельно обдумуйте їх. Не слід прискорювати цей процес, це одне з найважливіших розумових зусиль, які Вам дано здійснити. Завдяки йому Ваша свідомість перетворюється на дійсно творчу силу... Записуючи, я відшліфовую як саму думку, так і її словесну форму... значно легше аналізувати факти після попереднього запису: добре сформульована проблема – наполовину розв'язана проблема».

На наступному етапі, який підготовлений попереднім (писемним), судова промова орієнтується на адресата, тобто, будується з урахуванням вимовляння і слухання. Врешті, публічне мовлення реалізується в усній формі: «...записи в руках оратора на 50 % знижують інтерес до виступу. Уникайте цього. Головне – не читайте своїх промов. Важко примусити аудиторію витерпіти читання промови за папірцем».

Отже, можна стверджувати, що писемна й усна форми реалізації судової промови нарівні є важливими й необхідними, бо взаємопов'язані

та взаємозумовлені. Тож немає потреби надавати перевагу якійсь одній формі вираження судової промови, оскільки кожна з них доцільна на певному етапі існування. Інтеграція писемної та усної форм і виступає одним зі специфічних проявів судової промови.

Судова промова, що проходить стадію підготовки, виходить на наступний етап – виконання (виголошення), який є своєрідним спектаклем. Тому риторика використовує ті компоненти сценічної майстерності, які забезпечують якість подання судової промови і її успіх. Це робота над вимовою (дикцією); голосом (тембром); мовленнєвим диханням.

Важлива ознака ораторського мистецтва – композиційне оформлення мовлення, управління мімікою, жестами, позою; техніка входження в образ тощо.

Судова промова – текст, що найповніше ілюструє наслідки мисленнево-мовленнєвої риторичної діяльності людини. Ефективність виявляється у промові, де спостерігаються джерела розвитку і удосконалення мисленнево-мовленнєвої діяльності судового оратора. Зокрема, якості, що визначають культуру мовлення оратора на засадах істини, справедливості, гармонії раціонального й емоційного факторів у красномовстві.

Завважте, неточне слововживання призводить до неправильного формулювання обвинувачення. Щоб цього не траплялося, слід знати основні закони мислення і грамотно упорядковувати словесні форми.

Отже, не слід забувати про вимоги писати зрозумілою мовою, зважати на правила та звичаї, що склалися у мовній практиці цієї сфери. До речі, слова характеризують оратора як особистість, тож мова його має бути чистою, структура якої не містить жаргонів, просторіччя, маловідомих термінів.

Пам'ятаймо: «Не робіть спроби торкатися у невеличкій промові надто великого кола питань! Візьміть один чи два аспекти теми і спробуйте висвітлити їх ґрунтовно...» (*Дейл Карнегі*).

3.2. СУДОВА ПРОМОВА: ЕТИЧНІ, ЛОГІЧНІ, ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

*Оратор повинен володіти дотепністю діалектика, думками філософа...
пам'яттю законодавця...*

Цицерон

Судовий оратор, відповідно до своєї процесуальної позиції, аналізує й дає оцінку зібраним доказам, формулює висновки і обґрунтовує даними, що були здобуті у процесі розслідування і судового розгляду. Необхідно ретельно проаналізувати не лише ті докази, що підтверджують позицію виступаючого, але й дані, що не узгоджуються з нею. Так забезпечується всебічність, повнота і об'єктивність дослідження. Висновки, зроблені судовими ораторами, стають переконливими й обґрунтованими, а саме цього і чекають судді та інші учасники судового процесу.

Виходячи з теорії і практики судової риторики, завважимо, моделювання судової промови припускає етичні, логічні, психологічні засади. Кожна впливає на зміст і спосіб побудови судової промови.

Етичні засади містять комплекс моральних заборон і дозволів, обумовлених специфікою розгляду і вирішення у судових засіданнях кримінальних, цивільних, адміністративних справ. Дотримання етичних норм сприяє повнішому, результативнішому виконанню учасниками судових дебатів обов'язків, підвищенню ефективності діяльності. Етичні засади вимагають від судового оратора індивідуального підходу до кожного питання, що розглядається, урахування особливостей учасників, які беруть участь у процесі. Недопустимі приниження людської гідності, упередженість, однобокість у висвітленні фактичних обставин. Судовий оратор не має права застосовувати незаконні засоби і методи для відстоювання своєї позиції, наполягати на твердженнях, які не підкріплені матеріалами справи. Він не має також права навмисно затягувати судовий розгляд, свідомо вводити суд і осіб, які присутні в залі в оману.

Логічні засади визначають обґрунтованість, переконливість і доказовість судової промови. Вимоги логіки сприяють формуванню в ораторів чітких суджень і обґрунтуванню їх доказовими даними. «З розумовим запасом людини і з її здатністю необхідно рахуватися,

хоч би за чим ми зверталися до неї – навчити, переконати... В ораторському мистецтві це знання дає точку опору доказам оратора і становить необхідну умову для доступності промови» (О. Бен).

Психологічні засади – форма мовленнєвого спілкування учасників судового процесу, спосіб передачі інформації; засіб переконання суду, учасників процесу у правильності висунутих суб'єктами дебатів тез і обґрунтованості рішень. У психологічній структурі судових дебатів виділяються такі компоненти: психологічні властивості та якості виступаючого, психологія сприйняття промови і впливу на формування судового переконання. Значима психологія у сфері судочинства при проведенні процесуальних дій. Зокрема, промови державного обвинувача і адвоката-захисника; формування внутрішнього переконання суду; вплив на судову аудиторію з метою висвітлення психологічних механізмів та ступенів небезпеки вчинення злочину; особливостей поведінки злочинця; наслідків злочинної діяльності. Особливе значення має обстановка у суді, де головною особою є підсудний. Ось тут всім учасникам процесу слід бути досить обережними. Тому знання судової психології посідають чільне місце. «Досить витримана людина, яка завжди здається доброю, може викинути свою агресію в одному великому вибухові. Це погоджується з тезисом про те, що насилля має місце, якщо людина не може нормальним чином викоренити свою агресію», – говорить відомий американський психолог, психотерапевт Ролло Мей.

Корисність знань із психології у судочинстві безперечна. Психологія має сенс у сфері наукових досліджень, що сприяють удосконаленню правозастосовної діяльності. Це тісний зв'язок з юридичними і процесуальними науками. Тут формується правова свідомість і юридична відповідальність; досліджується психологічний стан потерпілого і обвинувачуваного; вивчаються методи психологічного впливу і внутрішнього переконання.

Пам'ятаймо: «Оратор, який виступає перед певною аудиторією, повинен враховувати рівень її здібностей, інтересів...; в іншому випадку він даремно буде розраховувати на вплив її слухачів і на їх прихильність. Якщо в аудиторії є якісь упередження проти нього, то, хоч би якими необґрунтованими вони були, він не повинен проходити повз цей несприятливий факт і, перш ніж приступити до предмета виступу, повинен намагатися прихилити до себе аудиторію й домогтися її прихильності...» (Девід Юм).

3.3. СУДОВА ПРОМОВА: ГОЛОВНІ ЗАСОБИ ВПЛИВУ

Промова повинна розцвітати і розгортатися тільки на основі повного знання предмета...

Цицерон

Основною якістю судової промови є переконливість і обґрунтованість. Найкраща форма підготовки судової промови – це складання детальних тез промови. Правильна їх побудова вимагає від оратора чіткого розуміння, що є головним, другорядним і допоміжним. Тези повинні містити головні положення, найважливіші докази, хід міркувань, необхідні фактичні, юридичні, суспільно-політичні висновки. «Станьмо самі на місце тих, хто нас слухає і перевіримо, чи є правильною обрана нами форма, чи гармонує вона з темою, чи справляє на тих, хто зібрався, таке враження, що вони не в змозі їй протистояти. Слід по-можливості зберігати простоту й природність, не перебільшувати дрібниць, не применшувати значного. Форма повинна бути вишуканою, ... відповідати змістові й мати у собі все необхідне, але тільки необхідне» (Блез Паскаль).

Судова промова – цілеспрямований виступ, що має вплинути на адресата. Вплив – процес привертання уваги слухачів до предмета мовлення. Головним засобом впливу у судовій промові є організація матеріалу, логічні докази. Кожна судова промова складається щонайменше з трьох частин: вступу, основної частини і прикінцевої. Тут існують особливі правила, усталені багаторічним надбанням.

Так, промова розпочинається зі вступу. Перші фрази треба добре обдумати і заздалегідь підготувати. «Вступ є самою видимою й відчутною частиною: його слухають з більшою уважністю, він привертає слухачів або навпаки. Якщо вступ красномовний слухачі у таке приходять захоплення, що огріхи в інших частинах промови не помічаються; якщо ж він невдалий, то хоч би якою промова була прекрасною, оратор сприймається без натхнення; настільки сильним є перше сприйняття» (Габріель Анрі Гайар). Оратори стародавнього світу розглядають це досить позитивно. Приміром, Цицерон бачить у вступі особливий спосіб впливу на слухачів – «шляхом тонких лестощів». Судовий оратор за допомогою фактів раціонально впливає на суддів,

якщо він не боїться ставити гострі питання і знаходити їм правильне рішення – його промова звучить переконливо. Але емоційний вплив виступає як необхідний момент, оскільки переконання досягається двома шляхами: раціональним і емоційним.

У працях юристів про культуру судової промови часто висловлюється думка, що промова має бути образною, емоційною. Однак, деякі автори застерігають судових ораторів, що не варто надто захоплюватись використанням художніх засобів.

Емоція – узагальнена суттєва реакція, що виникає у відповідь на різні за характером сигнали: ті, що йдуть із навколишнього середовища, і ті, що виявляються індивідуально психологічними факторами.

Емоційність – вираження почуття переживань суб'єктивного відношення до предмета речей. Емоційним може бути самий зміст промови: обурення, невдоволення тощо.

Експресивність промови розуміється як її виразність. Це може бути певне інтонаційне відтворення (підсилення звучання голосних звуків, прискорення і уповільнення темпу мови, паузи).

Експресія може пронизувати як емоційний зміст, так і інтелектуальний (логічний). Експресивно виголошена промова підкоряє, захоплює суддів і аудиторію впливовою силою.

Для судової промови характерним є авторська оцінка. Вона може виражатися конструкціями: я вважаю, я думаю та ін. За допомогою них оратор намагається залучити членів суду, учасників процесу до своїх міркувань. Дослідження показують, що обвинувальна промова відрізняється більшою категоричністю міркувань у порівнянні із захисною. Виражається конструкціями: заявляю, запевняю – тут дієслова ілюструють категоричність думки. У захисній промові категоричність присутня не завжди, особливо у випадках, коли в адвоката немає можливостей оспорювати кваліфікацію злочину. То виражається так: думаю, на мою думку, надіюся, передбачаю та інші.

Важливим засобом мовного впливу на членів суду є точність слововживання, коли оратор привертає увагу суду до важливих явищ.

Пам'ятаймо: «Привернути слухача, зворушити його увагу..., викласти справу коротко і ясно..., обґрунтувати свою точку зору та спростувати протилежну і зробити це не хаотично, та за допомогою такої побудови окремих доказів, щоб загальні наслідки впливали із часткових доказів; нарешті замкнути це все...» (*Цицерон*).

3.4. ДОКАЗУВАННЯ І СПРОСТУВАННЯ У СУДОВІЙ СУПЕРЕЧЦІ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ

*Найбільша цінність оратора не
тільки сказати те, що потрібно, але
і не сказати того, чого не треба...*

Цицерон

Для того, щоб досягти успіху у судовій суперечці, потрібно добре володіти ситуацією; мати бездоганні теоретичні знання і практичні навички. Важливу роль у суперечці відіграють певні прийоми. Так, Річард Гарріс, звертаючись до прокурорів, говорив: «Не слід заручатися штучними прийомами заради того, щоб досягти осуду людини, але ніхто не зобов'язаний відмовлятися від них тільки тому, що предметом промови є злочинна дія. Ваш обов'язок полягає в тому, щоб доказати винність підсудного..., якщо можете це зробити чесними засобами. Щоб досягти цього, слід передавати факти у природній послідовності (це мистецтво), у найбільш стислому вигляді (це мистецтво) і з найбільшою простотою (це також мистецтво)». Таким мистецтвом має володіти кожен оратор, особливо у суперечці, де велике значення мають певні прийоми, правила, і, в першу чергу, правила логіки.

Логічною умовою результативної суперечки є визначеність предмета, ясність позиції тих, хто веде суперечку. Якщо процесуальний супротивник формує думку невизначено чи занадто багатослівно, її потрібно повторити при викладі заперечень у більш ясній і короткій формі, щоб стало зрозуміло, проти чого слід заперечувати – проти тез чи засобів доказування. Для з'ясування даної обставини виступ процесуального супротивника має бути уважно вислуханий. У полеміці ціниться мистецтво слухати. Під час промови не слід перебивати оратора, висловлювати невдоволення і непогодження мімікою, жестами. На жаль, це ще допускають прокурори і адвокати. Потрібно бути уважним до супротивника, сприймати слова і докази у тому значенні, в якому він викладає.

У суперечці треба чітко дотримуватись логічних законів, що дають можливість судовому оратору бути послідовним у міркуваннях. Доказування у судовій суперечці, як і в будь-якій полеміці, бувають теоретичні і фактичні. Теоретичні – положення, доказування,

установлені юридичною наукою. Фактичні – доказування у процесуальному значенні і установлені ними факти. Юрист має вміти користуватися фактами. Помилкою судових ораторів є те, що вони беруть не факти, а «фактики», висмикуючи їх із сукупності фактів.

Одним з основних аспектів суперечки є: теза – думка, що виділяється із суперечливого положення; антитеза – думка, висунута у противагу тезі і, як правило, створює пункт розбіжності. Теза і антитеза мають бути якомога простішими і коротшими. Помилкою є використання складної антитези, що складається з двох чи більше думок. Очевидне у полеміці не доказується, про нього достатньо згадати. Судові оратори грішать тим, що у промовах надмірну увагу приділяють зрозумілому і тому, що не викликає ніяких сумнівів. А отже, втрачають можливість аналізу тих доказів, що є суперечливими, з якими не всі погоджуються. Сильне доказування і сильне заперечення викладаються наприкінці промови. Спочатку висловлюються інші міркування, і тільки при закінченні – останнє і рішуче доведення. Найбільш вагомі докази мають концентруватися навколо головної тези у справі «винний – невинний». Сильні доводи нерідко викладаються у вигляді міркувань. Іноді обставини вимагають погодитися із супротивником, що й доцільно зробити. Погодившись з тезою супротивника, можна також обґрунтувати, що він цього не доказує чи доказує не те, що хотів. У судовій суперечці важливо не порушувати того, чого сам оратор не розуміє. Не слід допускати протиріччя у своїх доводах, це послаблює їх і викликає недовіру. При спростуванні кожен довід досить важливий в доказуванні, і розглядається окремо.

Слід нагадати загальне правило будь-якої суперечки: щоб викривати неправильні міркування супротивника, необхідно усувати із них другорядні міркування, окремі положення, що складають ланку логічного ланцюга, розташувавши їх у вигляді одного або декількох силогізмів: помилка тоді стане очевидною.

Звісно, найсильніше заперечення супротивнику – заперечення його власними доказами. Прокурор, відстоюючи тезу про винуватість, висуває у промові найрізноманітніші доводи. Захисник цими ж доводами, спростовує тезу про винуватість. Тут велике значення має уміння логічно і послідовно мислити. Особливо важливо користуватися фактами, визнаними супротивником, тобто, тиснути супротивника його аргументами. Цей прийом був відомий ще в античній риторичі. Отож-бо, судовому оратору не слід оспорювати очевидні докази і правильне

міркування супротивника, бо це не має сенсу і аморально. А краще виявити тактовні засоби.

Цицерон вважав найбільш корисним для оратора етику і логіку, тому що навчав поважати гідність супротивника і цим дотримуватись своєї власної. Логіка чимало вирішує у полеміці. Велику роль відіграє етична сторона, тон полеміки. Суперечка у суді має вестися з головних питань за допомогою доказів, доводів, а не ущипливих зауважень. Грубість недопустима у суперечці, тим більше у судовій. Якою б гострою не була суперечка між процесуальними супротивниками, не слід надмірно виявляти емоції, нехтуючи такими важливими життєвими цінностями, як людяність і повага один до одного. Логіка у суперечці доповнюється психологічним впливом (гумором, іронією тощо), тут особливо треба мати почуття такту.

Завважимо, потрібно поважати свого процесуального супротивника: дати йому можливість зібратися з думками; недопустимо перебивати його під час основної промови чи репліки, глузувати з мовних та стилістичних помилок, діалектних слів, звички говорити, міміки, жестів.

Пам'ятаймо: «Що стосується судових промов, то справою їх є звинувачувати чи виправдовувати, тому що позивачі завжди роблять неодмінно що-небудь одне з двох: звинувачують або виправдовують...» (*Арістотель*).

3.5. ОБВИНУВАЛЬНА ПРОМОВА ПРОКУРОРА

*Обвинувачення передбачає наявність злочину...
Цицерон*

Обвинувальна промова державного обвинувача – публічний виступ прокурора, в якому підтримується державне обвинувачення. А отже: викладаються фактичні обставини; міститься аналіз зібраних доказів; обґрунтовується кваліфікація злочину; дається характеристика особи підсудного; обґрунтовуються пропозиції про міру покарання та цивільний позов; аналізуються причини та умови, що сприяли учиненню злочину.

Промова прокурора у суді – виступ представника державної влади, що обвинувачує порушників закону, вимагає їх покарання.

Тож факти, їх аналіз, зв'язок – в основі промови. Це робить промову переконливою і змушує суд прислухатися. Цілеспрямована діяльність прокурора на всіх стадіях судового розгляду дає можливість систематизувати докази, з'ясувати обставини вчинення злочину – і допомогти судові знайти істину.

Аналіз і оцінка доказів – важлива частина обвинувальної промови. У ній необхідно довести подію злочину і винність підсудного у вчиненні. Якраз аналіз і оцінка доказів можуть переконати суд у правильності позиції прокурора, завважити на його думку. Докази, які наводить прокурор в обвинувальній промові, мають переконливо підтвердити правильність його висновку.

За науковими дослідженнями, прикінцевому, підсумковому виступові прокурора в суді більше відповідає довільна форма викладу. Важливо, щоб у промові державних обвинувачів правильно підсумовувалися факти, встановлені судовим слідством; була відповідь на запитання, що можуть виникати в суді при винесенні вироку. Водночас, два моменти (окрім головного – приведення доказів винуватості) обов'язково мають бути висвітлені в обвинувальній промові: кваліфікація злочину і міра покарання підсудному, як уявляє прокурор. Доцільність такої вимоги очевидна. Неможливість відхилити розумну послідовність велінь, відповідно до яких прокурор спочатку повинен відкрити кримінальне провадження, потім докласти зусиль (на слідстві і в суді) до виявлення і викриття винної особи. Після завершення цієї роботи висловитися про те, що становить одне з головних завдань процесу – покарання. Що конкретно прокурор має сказати – залишається спірним. Виходячи з окремих положень, суть розбіжностей можна звести до одного головного пункту: якою повинна бути ступінь конкретизації покарання в обвинувальній промові прокурора? Напевно, за всіх умов обвинувач має назвати вид покарання, яке, на його думку, необхідно застосовувати щодо винної особи (позбавлення волі, виправні роботи, штраф тощо). Якщо в обвинувальній промові не було вказано на вид покарання, значить прокурор взагалі нічого не сказав про покарання, повністю ухилився від обговорення цього питання, тобто не виконав вимог закону. Покарання, назване в обвинувальній промові, має для суду значення додаткового орієнтиру.

Пам'ятаймо: «Тільки закони можуть встановлювати покарання за злочин...» (*Чезаре Беккарія*).

ЗМІСТ, ПОБУДОВА ОБВИНУВАЛЬНОЇ ПРОМОВИ

Зміст і композиція обвинувальної промови можуть бути найрізноманітнішими. Залежно від злочину, труднощів доказування, характеру особи підсудного чи потерпілого, різноаспектної судової аудиторії – прокурору в одних випадках доводиться приділяти у промові увагу таким фактам і моментам, про які в інших – він має право не говорити чи обмежитись лише згадуванням. Закон не регламентує зміст промов учасників судових дебатів на відміну від змісту обвинувального висновку чи вироку. І немає необхідності робити винятку для промови державного обвинувача.

Тож зміст обвинувальної промови визначається темою виступу; позицією прокурора; предметом судової промови «...розробка предмета робить промову захоплюючою». У промові прокурора недопустима схильність до обвинувачення, але це не означає, що він має бути поблажливим до скоєного злочину.

Важлива роль належить висновку прокурора. Проголошуючи обвинувальну промову у судових дебатах, він висловлює остаточні і прикінцеві висновки, підбиває підсумки обвинувальної діяльності. Виступ прокурора з обвинувальною промовою є одним з найбільш відповідальних етапів підтримання обвинувачення у суді.

Промова прокурора, в якій підтримується державне обвинувачення, містить аналіз доказів; висловлюються міркування про кваліфікацію злочину, міру покарання та інші питання, що мають значення для винесення законного і обґрунтованого вироку – називається обвинувальною промовою прокурора.

Зміст судової промови державного обвинувача у кримінальному процесі містить: громадсько-політичну оцінку злочину й особи підсудного; характеристику складу злочину, який, на його думку, знайшов своє підтвердження в судовому засіданні; вичерпний аналіз зібраних і перевірених на судовому слідстві доказів і обґрунтування ними своєї позиції щодо вини підсудного, кваліфікації його дій та міри покарання.

Крім того, прокурор у промові підтримує пред'явлений ним або цивільним позивачем позов, якщо цього вимагає охорона державних чи громадських інтересів або прав громадян. Також висловлює й обґрунтовує думку з інших питань, які належить вирішити судові під час постановлення вироку.

Прокурорська практика виробила таку структуру обвинувальної промови: вступна частина; фабула (виклад фактичних обставин злочину); аналіз і оцінка зібраних доказів; обґрунтування кваліфікації злочину; характеристика особи підсудного; обґрунтування пропозицій про міру покарання; цивільного позову; аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, пропозиції щодо їх усунення; заключна частина промови. Не завжди обвинувальна промова вміщує всі перераховані елементи в такій послідовності. Але на практиці саме така послідовність закріпилася і виправдала себе.

Зміст і структура обвинувальної промови не можуть бути однаковими і незмінними. Тому прокурор повинен правильно розподілити частини промови, викласти матеріал логічно й послідовно. Експозиція, розподіл матеріалу – досить важливий чинник у промові прокурора.

ЗАСОБИ І ПРИЙОМИ ПОБУДОВИ ВСТУПНОЇ ЧАСТИНИ ОБВИНУВАЛЬНОЇ ПРОМОВИ

Вдалий початок судової промови допоможе установити необхідний психологічний контакт зі слухачами і створить сприятливу атмосферу.

Засоби і прийоми побудови вступної частини обвинувальної промови бувають різними. Вони залежать від характеру справи у кримінальному провадженні; навичок обвинувача, складу судової аудиторії та інших обставин.

Оцінка суспільно-політичного значення фактів, які є предметом судового розгляду, – важливий засіб побудови вступної частини обвинувальної промови. Злочини за своєю природою є суспільно небезпечними діяннями. Тому від прокурора вимагається виявити і показати розуміння цього, звернути увагу учасників судового розгляду, публіки.

Юриспруденція стрімко розвивається, з'являються різні способи викладу фактичних обставин у промовах судових ораторів. За дослідженням, у юридичній практиці існує декілька традиційних способів викладу фактичних обставин: хронологічний (так, як установив слідчий), систематичний (так, як це мало місце в дійсності), змішаний (перший і другий разом).

Згідно з опитуванням, прокурори віддають перевагу хронологічному способу викладу, ніби відновлюючи обставини у тій

послідовності, в якій вони були установлені у стадії досудового розслідування і у процесі судового слідства.

За систематичним способом викладу, фактичні обставини подаються у такій послідовності, в якій вони мали місце в дійсності. Нерідко виклад фактичних обставин в обвинувальній промові поєднується з показом суспільної небезпеки здійсненого злочину. Це підсилює виховний вплив судового процесу, розкриває причини й умови, які сприяли вчиненню злочину.

Змішаний спосіб викладу – менш вживаний. Тут виклад фактичних обставин, аналіз і оцінка доказів часто переплітаються і тісно пов'язані. Тому деякі юристи, практики і теоретики, рекомендують об'єднати ці частини промови. Так можна робити в тому випадку, коли не змінився обсяг обвинувачення і немає суперечностей з адвокатом з цього питання. Достатньо згадати фавулу і сказати, що всі факти обвинувачення підтвердилися в залі судового засідання. Потім приступити до аналізу й оцінки доказів.

АНАЛІЗ І ОЦІНКА ДОКАЗІВ

Докази, які наводить прокурор в обвинувальній промові, мають переконливо підтвердити правильність його висновку. В обвинувальній промові прокурор зобов'язаний систематизувати докази, дати їм оцінку з позиції обвинувачення. Аналізуючи докази, головну увагу державний обвинувач має зосередити на встановленні достовірності доказів, на виявленні їх доказової цінності. Необхідно переконатись і переконати інших, що не було допущено порушень процесуального закону при отриманні доказів. Докази та їх джерела, отримані з порушенням норм законодавства, викликають сумнів у достовірності і недопустимі для використання у судовій промові.

Аналізуючи показання свідків, прокурору варто враховувати обставини, що дають підстави думати про помилкове уявлення або добросовісну помилку щодо фактів, про які свідок дає пояснення. Показання особи, яка не є очевидцем інкримінованого обвинуваченому злочину, можуть бути покладені в основу обвинувачення тільки після перевірки ґрунтовності джерел одержаних відомостей.

Обвинувальна промова не може ґрунтуватися лише на показаннях свідків. Особливо критично слід ставитися до показань свідків, які перебувають у ворожих стосунках з підсудним або в його підлеглості,

малолітніх і неповнолітніх свідків. Тут слід враховувати можливість їхнього помилкового уявлення про повідомлювані факти.

Одним із важливих джерел доказів і одночасно засобом захисту від висунутого звинувачення є показання підсудного. Аналізуючи показання підсудного, прокуророві слід пам'ятати: що вони підлягають детальній перевірці. В обвинувальній промові на суді прокурору слід враховувати, що показання обвинуваченого дані на досудовому слідстві, від яких він відмовився згодом, і не підтверджені у судовому слідстві іншими доказами, не можуть бути покладені в основу обвинувального вироку. При оцінці показань підсудного, який викриває іншу особу, прокурору слід особливо ретельно і критично проаналізувати ці показання.

Зробивши аналіз доказів, прокурор ґрунтує базу для юридичної оцінки установлених фактів. Правильна кваліфікація злочину є однією з гарантій здійснення правосуддя відповідно до закону.

Серед доказового матеріалу важливе значення має експертиза. У висновку експерта даються відповіді на запитання судді, прокурора, слідчого. Такий висновок виступає доказом.

Висновок експерта не має наперед установленої сили, переваги перед іншими доказами і підлягає оцінці за внутрішнім переконанням прокурора, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин в сукупності.

Виходячи з практичних міркувань, бачиться: недоліком обвинувальних промов при аналізі й оцінці доказів є те, що досить часто логічне доказування, аналіз доказів підмінюється переказом показань підсудного, потерпілого, свідків, висновку експерта. Таке повторення лише стомлює слухачів у залі судового засідання одноманітністю і нікого не переконує. Тож завдання державного обвинувача – показати роль доказів, дати їм оцінку у сукупності.

ОБҐРУНТУВАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ, ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ПІДСУДНОГО ТА ПРОПОЗИЦІЯ ПРО МІРУ ПОКАРАННЯ

Обґрунтовуючи питання про кваліфікацію злочину, прокурор повинен чітко й неухильно дотримуватися вимог кримінального законодавства. Особливо старанно слід з'ясувати суб'єктивну сторону вчиненого злочину. Оскільки, шкідливі наслідки, незалежно від їх тяжкості, можуть ставитися підсудному у провину лише в тому

випадку, якщо він діяв навмисно або допустив їх з необережності. Ця частина судової промови може бути різною за обсягом.

Жодна альтернатива у питанні про кваліфікацію злочину зі сторони прокурора – недопустима. Коли кваліфікація набуває суперечливого характеру, прокурор чітко висловлює свою позицію, ґрунтовно її аналізує й аргументує.

Характеризуючи особу підсудного, прокурор з'ясовує не лише його риси, якості та особливості, що пов'язані з вчиненням злочину, а й інші ознаки. Слід виявляти ставлення підсудного до праці, навчання, поведінку за місцем роботи, у побуті; працездатність, стан здоров'я, сімейні обставини; відомості про минулі судимості (якщо вони були). Ці дані мають бути оцінені державним обвинувачем у сукупності, а ті з них, що впливають на призначення покарання, повинні виділятися окремо в обвинувальній промові.

Судова практика показує: якщо прокурор у промові добре проаналізує дані про особу підсудного, це допоможе повніше й об'єктивніше оцінити злочин; правильно визначити ступінь суспільної небезпеки; ступінь вини підсудного.

Складаючи характеристику підсудного, прокурору слід пам'ятати: не повинно бути місця голосливим твердженням, суб'єктивній думці про підсудного; підсудний – це ще не злочинець; характеристика має базуватися тільки на зібраних за фактом даних; недопустимі необ'єктивність, ігнорування позитивних якостей підсудного. Не варто збирати факти, що компроментують підсудного.

У деяких випадках прокурору належить подавати характеристику потерпілого. Прокурор зобов'язаний захищати добре ім'я потерпілого від наклепу і необґрунтованих обвинувачень підсудного та інших осіб.

Негативна характеристика потерпілого має бути коректною, обґрунтованою, витриманою. Не можна приховувати у промові протиправні, аморальні дії, але і критикувати особу прокурор не повинен. У промові прокурора недопустима вульгарність, принизливі порівняння. Прокурор може заперечувати оцінку характеристики окремих доказів, аргументи і висновки захисника, але робити це слід тактовно.

Також не слід прокурору в обвинувальній промові допускати категоричності. Категоричність вказує на обов'язкове погодження суду з даним твердженням, в той час як суд – орган правосуддя, якому ніхто не має права нав'язувати свою думку. У виступі прокурора присутні мають відчутти повагу до суду, зрозуміти, що прокурор впевнений у правильності своєї позиції і в цьому переконує суд.

АНАЛІЗ ПРИЧИН І УМОВ, ЩО СПРИЯЛИ ВЧИНЕННЮ ЗЛОЧИНУ. ПРИКІНЦЕВА ЧАСТИНА ОБВИНУВАЛЬНОЇ ПРОМОВИ

Аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, вимагає від прокурора чіткого розуміння: головного і другорядного.

Причини й умови, що сприяють вчиненню злочинів, можуть мати найрізноманітніший характер. Приміром, погана охорона або облік матеріальних цінностей часто є причинами розкрадання майна; дитяча бездоглядність створює умови для вчинення правопорушення неповнолітніми. Якраз тут і повинен у промові державний обвинувач з'ясувати, які конкретно обставини були причиною злочину, умови і яким чином сприяли його вчиненню; хто несе відповідальність; які заходи необхідно вжити для запобігання подібних злочинів.

Прикінцева частина обвинувальної промови прокурора – факультативний елемент судової промови державного обвинувача. У випадках, які не являють великої суспільної небезпеки, судово промова закінчується міркуванням прокурора про міру покарання. А у випадках, які мають особливе суспільно-політичне значення, викликають значний інтерес громадськості, у виїзних засіданнях, ця частина промови досить бажана. Державний обвинувач може коротко зупинитися на підсумках судового процесу; висловити впевненість, що справедливий вирок буде сприяти зміцненню законності; висловити все те, що запало в душу прокурора, учасників процесу; закликати присутніх до рішучої боротьби із злочинністю. Ця частина промови не має бути штучною, її слід унормувати.

Ось зразок (фрагмент) промови прокурора, почесного доктора юридичних наук Романа Руденка: «В ім'я істинної любові до людства, якою сповнені народи, які принесли величезні жертви для порятунку миру, свободи і культури, в ім'я мільйонів невинних людей, загублених бандою злочинців, які стали перед Судом передового людства, в ім'я щастя і мирної праці майбутніх поколінь – я закликаю Суд винести всім підсудним виняткову міру покарання. Такий вирок буде схвально зустрінутий всім передовим людством».

Пам'ятаймо: «Промова..., яка відповідає і поняттям, і думкам слухачів, становить невід'ємне надбання оратора...» (*Цицерон*).

3.6. ЗАХИСНА ПРОМОВА АДВОКАТА

*Промова достойної людини завжди
спрямована до вищого блага...*

Платон

Захисна промова – публічний виступ захисника у судових дебатах, в якому з позиції захисту дається аналіз зібраних доказів; викладається міркування стосовно обвинувачення та кваліфікації злочину; характеристика особи підсудного та пропозиції щодо міри покарання чи звільнення від нього; містяться питання, із судовими витратами, запобіжними заходами, примусовим лікуванням та заходами безпеки стосовно учасників процесу.

Захисна промова спрямована на те, щоб виключити притягнення до кримінальної відповідальності і засудження невинного. Захисна промова – досить серйозна творча праця, що вимагає неабияких знань. Вона створюється у процесі всієї роботи захисника. На думку вчених, «успіх захисту багато в чому і визначається саме захисною промовою; захисник у своїй промові всі факти і докази розглядає під кутом інтересів підсудного...».

Захисник не заміняє підсудного, а діє поряд з ним. Водночас він є самостійним учасником кримінального процесу, не залежить від підсудного у визначенні тактики захисту та своєї позиції. За наявності підстав відстоює перед судом його невинність або меншу винність. Коли ж підсудний заперечує вину, а захисник переконаний у винності, то розбіжність позицій підзахисного і захисника в даному питанні недопустима. У цьому випадку захисник не має права діяти за своїм внутрішнім переконанням, бо він фактично стає своєрідним обвинувачем і суддею, який вирішує питання про винність свого підзахисного. Така позиція захисника, якщо вона призведе до погіршення становища підзахисного, не може бути встановлена. Присяга лікарів «не зашкодь» повністю діє і тут. Захисник має побудувати захист, визначити його засоби, ґрунтуючись на показаннях підзахисного, в яких він заперечує свою вину, і на оцінці інших доказів.

Звісно, будь-яка захисна промова повинна мати визначену структуру. У літературних джерелах пропонується будувати промову так: суспільно-небезпечна характеристика; виклад фактичних даних, встановлених судовим слідством; аналіз перевірених судом доказів і

зроблені з них висновки про подію і обставини злочину; винуватість підсудного; кваліфікація злочину; щодо міри кримінального покарання.

А ось окремі правознавці тлумачать предмет захисної промови, ототожнюючи з предметом доказування. Предметом промови захисника – є аналіз, оцінка перевірених у судовому слідстві доказів; фактичних обставин, що впливають з цього аналізу і оцінки судження з питання доведеності або недоведеності події злочину, винуватості обвинувачуваного, характеристика особи обвинувачуваного, кримінально-процесуальні висновки з встановлених фактичних обставин.

Виконуючи покладену законом функцію захисту, адвокат, як і прокурор, повинен домагатися, щоб у результаті дослідження доказів у суді була встановлена істина. Захисник висловлює думку про значення перевірених доказів; наявність обставин, що виправдовують підсудного чи пом'якшують відповідальність, а також міркування з приводу застосування кримінального закону та міри покарання.

Тож аналіз та оцінка доказів – найвідповідальніший і найвирішальніший розділ захисної промови. Тут ретельно розглядаються і оцінюються всі докази та їх джерела. На цих підставах даються висновки, що впливають на переконання суддів шляхом аналізу фактів та осмислення з позиції захисту. Аналіз доказів тісно пов'язується з питанням адвокатської об'єктивності у промові при використанні доказів та їх оцінки.

Захиснику слід добре попрацювати ще під час судового слідства. Адже необхідні факти і обставини мають бути дослідженими у процесі судового розгляду, тоді їх аналіз і оцінка у захисній промові матимуть особливо переконливий характер.

Пам'ятаймо: «І найблискучіша промова надокучає, якщо її затягти...» (*Блез Паскаль*).

ЗМІСТ І ПОБУДОВА ЗАХИСНОЇ ПРОМОВИ

Зміст захисної промови визначається темою виступу, матеріалами кримінального провадження, позицією захисника. Проголошуючи промову за тезами, і, формулюючи думку під час промови, судовий оратор виробляє майстерність говорити публічно. Промова, яка ж читається за готовим текстом, не створює необхідного контакту між оратором і судом, оратором і слухачами.

Завважте, судовому оратору важливо вміло й ефективно поєднувати професійні і мовні елементи на основі високої риторичної майстерності. Правові міркування адвоката мають бути аргументовані; висновки – обґрунтовані перевіреними доказами; мова – літературною, грамотною, зрозумілою; стиль – простий і ясний, високий, щоб захоплював слухачів, володарював над аудиторією.

Одним з головних аргументованих чинників, що робить захисну промову переконливою, сприйнятливою, зрозумілою – є ясність. Це комунікативна якість, що забезпечує адекватне розуміння сказаного, не вимагає від слухачів особливих зусиль при сприйнятті змісту. Для цього промова не повинна бути перенасиченою термінами, іншомовною лексикою, індивідуальним слововживанням.

Оскільки адвокат проголошує промову після прокурора, то має внести нове у висвітленні фактів, по-новому подати докази, розкрити характеристику підсудного. Захисник не повинен забувати про об'єктивність. Побудова захисної промови подібна до промови прокурора. Обов'язковий план, логічна послідовність і зв'язок частин. Вона теж поділяється на частини: вступ; аналіз фактичних обставин; обґрунтування кваліфікації злочину; характеристика особи підсудного; міркування про цивільний позов, міру покарання.

Вступна частина налаштовує публіку, учасників судового розгляду, готує до сприйняття промов; визначає як розвиватиметься виклад матеріалу. Темою вступу захисної промови, як і обвинувальної, можуть бути різні структурні елементи судової промови: суспільно-моральна оцінка, причини та умови, що сприяли вчиненню злочину, характеристика особи підсудного. Вступну частину можна розпочати: вказівкою на специфічні особливості кримінального провадження; викладом програми промови; характеристикою особи підсудного тощо.

Слушна думка вчених, що «за часом вступ не може перевищувати аргументів позиції, а емоційні відступи – аналізу зібраних і запропонованих суду доказів».

ВИКЛАД ФАКТИЧНИХ ОБСТАВИН

Виклад фактичних обставин не повинен повторювати фабулу у тому вигляді, в якому вона викладена в обвинувальному висновку. Бо у такому вигляді виклад фактичних обставин лише стомить суддів і всіх присутніх у залі судового засідання, викличе байдужість.

Безперечно, на якість промови впливає загальна ерудиція, професійна майстерність юриста-оратора, уміння оригінально мислити і говорити.

Як окрема і самостійна частина захисної промови, виклад фактичних обставин доречний, якщо: фабула досить складна і допускає різні тлумачення з позицій обвинувачення і захисту; захисник доказує наявність обставин, які усувають протиправність діяння (необхідна оборона, крайня необхідність); за відсутності суб'єктивних умов відповідальності (приміром, за відсутності у підсудного мети присвоєння чужого майна).

У цих випадках виклад фактичних обставин починається в такій послідовності, в якій вони містяться в обвинувальному висновку і промові прокурора. Потім захисник дає свою версію.

Виклад фактичних обставин – полягає у перерахуванні тих фактів, якими супроводжується подія злочину: обставин, що сприяли його здійсненню, місця, часу і способу дії, наслідків, викладу фактичних обставин, що містяться в обвинувальному висновку. Окрім того, захисник може викласти фактичні обставини після (або в ході) їх аналізу та оцінки доказів.

АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА ДОКАЗІВ

Аналіз та оцінка доказів – найвирішальніший розділ захисної промови. Тут ретельно розглядаються і оцінюються всі докази та їх джерела. На цих підставах даються висновки, що впливають на переконання суддів шляхом аналізу фактів та осмислення з позиції захисту. Аналіз доказів тісно пов'язується з питанням адвокатської об'єктивності у промові при використанні доказів та їх оцінки.

Виділяються вимоги об'єктивності, за яких адвокат повинен: аналізувати всі докази, не замовчувати жодного; зважувати і оцінювати докази, а не просто викладати їх у промові; забезпечувати реальний підхід до оцінки достатності доказів.

Розпочинати аналіз доказів потрібно із критичної оцінки кожного окремого доказу з позиції захисту. Приміром, деякі автори пропонують аналіз доказів проводити так: якщо виправдувальні докази сильні, а обвинувальні слабкі, то аналіз доказів краще починати із групи виправдувальних.

Доречно, щоб найбільш важливі і переконливі докази та їх джерела піддавалися розгляду на початку цієї частини захисної промови. У

зв'язку з цим, виправдувальні докази мають аналізуватися з погляду їх достовірності, а обвинувальні – з погляду їх недостатності.

У юридичній літературі пропонується «проводити аналіз доказів шляхом систематизації їх не за джерелами, а за окремими питаннями, окремими фактами, окремими епізодами». Трапляється, що аналіз доказів може привести до висновку про наявність недостовірних і сумнівних, котрі суперечать об'єктивно встановленій формі доказів. Це свідчить про те, що сумнів тлумачиться на користь підсудного. Тому міркування щодо кваліфікації злочину – займає досить важливе місце в захисній промові. Значення правового аналізу ще більш суттєве, бо, здебільшого, факти є встановленими і безспірними. Буває і навпаки, спірним і важливим є питання права, правової кваліфікації встановлених судом фактів. Адвокат-захисник не завжди має доказувати правильність кваліфікації. На думку вчених, «це не впливає з його функції (адвокат не зобов'язаний доказувати обставини, які викривають його підзахисного)».

Адвокатська практика рекомендує аналіз доказів подавати суду у такій послідовності. Насамперед, захисник аналізує й оцінює докази, подані обвинуваченням, які: підтверджують наявність події злочину; свідчать про наявність чи відсутність у діях підсудного складу злочину; встановлюють обставини, що виключають можливість відкриття кримінального провадження.

А також: аналіз характеру вини (крайня необхідність, наявність необережності, необхідна оборона...); аналіз мотивів, якими керувався підсудний; ступінь і характер відповідальності; причинний зв'язок між діями, у якому обвинувачуються підсудні за наслідками; питання, які відносяться до характеру і розміру шкоди.

Практика показує, темою захисної промови найчастіше буває доказування обставин, що пом'якшують відповідальність підсудного. Обставинами, що пом'якшують відповідальність підсудного, визнаються: відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину або добровільне відшкодування завданих збитків чи усунення заподіяної шкоди; вчинення злочину, внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин; вчинення злочину під впливом погрози чи примусу або через матеріальну чи іншу залежність; вчинення злочину під впливом великого душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого; вчинення злочину при захисті від суспільно-небезпечного посягання, хоч і з перевищенням меж необхідної оборони; вчинення злочину неповнолітнім; вчинення злочину жінкою у

стані вагітності; щире розкаяння або явка з повинною, а також сприяння розкриттю злочину.

Суд може враховувати й інші пом'якшуючі обставини згідно із КК України.

Трапляється, молоді адвокати допускають помилки. Найпоширеніше: аналіз доказів підміняється механічним відтворенням і перерахуванням того, що показали свідки, потерпілий, підсудний, експерт, інші учасники судового засідання. Аналізуючи показання потерпілого, підсудного, свідків, захисник повинен співставити: показання однієї і тієї ж особи на досудовому слідстві і в суді; показання різних свідків; показання учасників процесу і документи; показання підсудного, потерпілого і незаперечні факти; вільну розповідь на перших і наступних допитах на досудовому слідстві і в суді.

Аналізуючи докази, захисник не повинен замовчувати те, що не вигідно для його підзахисного, оскільки це може лише зашкодити. Закінчивши аналіз доказів, та, давши оцінку кожному зокрема, і всім доказам у сукупності, захисник повинен зробити мотивовані висновки, які відповідають доказам.

Захиснику слід добре попрацювати ще під час судового слідства. Адже необхідні факти і обставини мають бути дослідженими у процесі судового розгляду, тоді їх аналіз і оцінка у захисній промові матимуть особливо переконливий характер.

Якщо підсудний визнає себе повністю винним у пред'явленому йому обвинуваченні, інші докази також підтверджують його вину, завдання захисника – виключити можливість якої-небудь помилки і довести суду щире розкаяння підсудного та пом'якшуючі обставини. Якщо підсудний визнає себе винним частково, заперечуючи обвинувачення в одній його частині і визнаючи в іншій, аналіз доказів у захисній промові будується так: аналізуються докази щодо обвинувачення, яке включає провадження, або заперечується, залежно від підстав; аналізуються докази стосовно обвинувачення, яке не заперечується.

ОБҐРУНТУВАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ. ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДСУДНОГО

Кваліфікувати – означає віднести те чи інше явище за його якісними ознаками до певного розряду, виду чи категорії.

Правильна кваліфікація злочину є однією з гарантій здійснення правосуддя, оскільки кримінальній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, яка винна у вчиненні передбаченого кримінальним законом суспільно-небезпечного діяння. Помилка у кваліфікації може потягнути безпідставне засудження особи, діяння якої не є протиправним.

Тож адвокату слід серйозно поставитися до цієї частини промови. Від захисника вимагається: точність і чіткість юридичних формулювань та посилань на закон; ретельна підготовка до обґрунтування кваліфікації злочину. Питання про кваліфікацію злочину ставиться захисником, коли обвинувачення повністю або частково визнається, а кваліфікація злочину, запропонована слідчим, заперечується. Правові міркування адвоката мають бути аргументовані, а висновки – обґрунтовані перевіреними доказами.

Які ситуації найпоширеніші у судовій практиці?

Захисник не заперечує фактичної сторони діяння, але стверджує, що воно передбачено не тим кримінальним законом, яким його кваліфікує обвинувачення; захисник заперечує окремі елементи діяння, наприклад, розмір викраденого, мотив злочину і на підставі цього пропонує іншу кваліфікацію. Якщо захисник стверджує, що запропонована обвинуваченням кваліфікація неправильна, що діяння не відповідає складу злочину, то він повинен дати фактичну і юридичну характеристику діяння підсудного, а також розкрити зміст закону, застосування якого заперечується. Захисник має довести, що запропонована кваліфікація відповідає тій злочинній дії, яка визнається доказаною. На вирішення цього завдання і повинен бути спрямований аналіз елементів складу злочину.

Аналізувати слід: об'єкт злочину і його об'єктивну сторону (дія чи бездіяльність, їх наслідки, причинний зв'язок між суспільно-небезпечним діянням і суспільно-небезпечним наслідком, спосіб здійснення злочину, обстановка, при якій здійснено злочин тощо); суб'єкт злочину і його суб'єктивну сторону (умисел, необережність, мотив, мету злочину).

Характеристика особи підсудного – займає значне місце в судових дебатах. Про що б не йшлося у судовому засіданні, яке б питання не

порушувалося сторонами у промовах – все це спрямовано на те, аби правильно було вирішено подальшу долю підсудного.

Характеризуючи особу підсудного, прокурор і захисник вбачають це з різних позицій. Звісно ж, по-різному й змальовують особу підсудного. Слушна думка вчених про те, що «адвокат повинен врахувати соціально-демографічні ознаки особи, морально-психологічні якості, соціальні ролі, що дозволить виявити обставини на користь підсудного». А ще, зазначають авторитетні юристи, що «стислість характеристики зовсім не є перевагою у судовій промові, коли з особистістю пов'язане пояснення справи».

Завдання захисника – розкрити внутрішній світ підсудного, його світогляд і світосприймання; зрозуміти психологію, переживання і пояснити це суддям. І коли захисник зможе так зробити, його промова стане яскравою, переконливою, і, безперечно, вплине на всіх учасників судового розгляду. Захисник зобов'язаний: зібрати і доповісти суду все, що говорить на користь підзахисного, що здатне полегшити його участь і що дозволить виявити обставини, сприятливі для підсудного.

Якщо захисник не оспорує кваліфікацію злочину, а звертається до суду з проханням, то він може говорити про відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину. Працюючи над підготовкою і особливо проголошуючи цю частину промови в залі судового засідання, не варто забувати про почуття міри.

Прикінцева частина захисної промови – не є обов'язковою в кожній судовій промові. Але у великих захисних промовах буває корисно підсумувати висновки захисту.

Якщо прокурор відмовився підтримувати обвинувачення і просить суд виправдати підсудного, це не звільняє захисника від обов'язку мотивувати у своїй захисній промові необхідність виправдання, а в заключній частині промови подати суду своє прохання. Захиснику необхідно так переконливо сформулювати висновки, щоб суду стало очевидним, що виправдання в цьому випадку – правильний шлях правосуддя. Йдеться про те, щоб переконати не лише суддів, але й всіх присутніх у залі засідання.

Пам'ятаймо: «Усякий прекрасний і багатий думками розум завжди буде висловлюватися найбільш природно, без натяків і ясно повідомляти свої думки іншим. Навпаки, розумова злиденність, заплутаність, пихатість будуть обряджатися у найвишуканіші вирази і найтемніші промови, щоб пишними фразами прикрити хирляві, нікчемні й буденні думки, подібно до людини, яка, не маючи величі краси, хоче замінити цей недолік одягом...» (*Артур Шопенгауер*).

3.7. ПРАВО НА РЕПЛІКУ. ЕТИКА СЛОВЕСНОГО ЗМАГАННЯ

*Старайся, щоб у суперечці слова
були м'які, аргументи – тверді...*

Джон Вількінс

Етика судових дебатів – ознака професійної майстерності учасників процесу, взаємоповаги, розуміння морально-етичних цінностей. Один з найвідоміших римських педагогів, ритор, вчитель красномовства Марк Фобій Квінтіліан завважував: «Змагання вимагає великих зусиль від ораторів. Тут корисніша поміркованість, а іноді й терплячість».

Судові дебати – важливий чинник у судовому розгляді. Вони сприяють глибшому з'ясуванню юридично-значущих обставин, що розглядаються; правильному їх оцінюванню; формуванню переконань суддів та прийняттю обґрунтованого судового рішення.

Судові дебати – засіб спілкування, комунікації, обмін думками і судженнями. Це форма відстоювання судовими ораторами процесуальних позицій, процес взаємодії між ними; спосіб реалізації комунікативної та інформативної функцій.

Репліка – частина судової промови, основне призначення якої коротко, у стислій формі звернути увагу суду на перекручення фактів, домисли та принципово неправильні судження, допущені учасниками дебатів у своїх промовах. Її не слід зводити до обговорення другорядних, дрібних і приватних питань. Репліка – заперечення проти промови або її частини.

Зміст реплік суттєво відрізняється від змісту основних судових промов. Він залежить від тих питань, що порушувалися захисником у промові чи обвинувачем у репліці. Використовуючи репліку, потрібно роз'яснити причини, що спонукають до її виголошення; потім перерахувати питання, що будуть порушені в ній; викласти їх суть і наприкінці сформулювати висновки щодо сказаного в репліці.

Репліка, як і судова промова, не може обмежуватися часом. Тому головуючий не має права встановлювати час для проголошення репліки, але, має право зупинити учасника судового процесу і запропонувати говорити суттєво.

Правом на репліку володіють всі учасники судових дебатів, незалежно від того, виступали вони з промовою чи ні. Суд не може

порушувати право на репліку лише тому, що даний учасник процесу не проголошував судової промови. Право останньої репліки належить підсудному.

Репліка – не доповнення, не продовження основної промови, а самостійна частина судової промови. Отже, основна промова і репліка – це виступи, в яких ведеться спір суттєво, з основного питання процесу. Однак у репліках полеміка досягає найбільшої гостроти, адже репліка означає відповідь, заперечення, зауваження одного співрозмовника на слова іншого. Після проголошення промов учасники дебатів мають право обмінятися репліками, про що наголошує КПК України. Обмін репліками – це право, а не обов'язок прокурора й адвоката-захисника.

Так, після промови захисника з реплікою може виступати обвинувач, який не зобов'язаний відповідати на всі доводи, що мали місце у захисній промові. Доречно використати право на репліку у випадках, коли потрібно роз'яснити свою позицію, якщо виникли нові заперечення у зв'язку з промовою захисника.

Завважте, у процесі полеміки не слід виходити за межі коректності; застосовувати прийоми, що не дозволені з моральних міркувань; «не варто піддаватися стереотипу отримати словесну перемогу, нехтуючи моральними вимогами». Нерідко доводиться спостерігати, коли полеміка перетворюється у словоблуддя. Отож, полеміку не можна використовувати з метою неприязних стосунків; вона має торкатися тільки принципових питань. Адже суперечка відбувається у суді, де знаходиться чимало людей, які ретельно стежать за судовими дебатами, що, безперечно, впливають на них. Основні правила, яких мають дотримуватися під час судових дебатів учасники процесу – повага, ввічливість, коректність.

Пам'ятаймо: «Одна з найбільших перемог, яку можна отримати над супротивником – бути ввічливим...» (*Генрі Шоу*).

3.8. РЕПЛІКА: ПОЗИЦІЯ ОБВИНУВАЧА І ЗАХИСНИКА

*Учися подобатися... вдалим вибором слів
і точною зміною голосу...*

Сільвіо Пелліко

Репліка обвинувача складається із заперечень захисту. Але, скориставшись нею, державний обвинувач може під впливом промови захисника змінити свою позицію. Якщо адвокат у своїй промові використовує незаконні засоби і способи захисту, прокурор має право скористатися реплікою, в якій звертає на це увагу суду.

За будь-яких обставин репліка не має перетворюватися у другу обвинувальну промову або повторення основної промови.

Отже, репліка прокурора повинна містити заперечення проти: неправильних тлумачень з правових питань (норм кримінального і кримінально-процесуального закону); перекручення фактичних обставин, які згідно з КПК України є судовими доказами; неправильного уявлення кого-небудь із учасників процесу про предмет доказування; висловлених помилкових тверджень; грубої поведінки стосовно учасників судового розгляду, які принижують людську гідність, або необґрунтовано дискредитують їх службу та громадську діяльність.

Якщо репліка прокурора є відповіддю на захисну промову, то репліка адвоката – не на обвинувальну промову, на яку він уже відповідав у своїй захисній промові, а на репліку прокурора. Чи обов'язково захиснику скористатися реплікою, якщо з реплікою виступив обвинувач? У цьому не завжди є необхідність, якщо прокурор не висунув заперечень щодо захисної промови, то адвокату достатньо зіслатись на дану обставину і заявити відмову. Репліка не основна промова, але може її уточнити.

Так, репліку проголошує прокурор, він висловлює в ній заперечення проти положень захисної промови. Захисник у своїй репліці заперечує проти певних тверджень прокурора. Захисник реплікою не повинен заперечувати проти основної промови прокурора, оскільки це мало місце в захисній промові, крім тих виняткових випадків, коли заперечення необхідно для обґрунтування певних

положень репліки. Повторювати у репліці зміст захисної промови – недопустимо. Захисник може змінити свою позицію, внести корективи.

У репліці адвокат-захисник не повинен торкатися питань, що не порушувалися у репліці прокурора; захисник може зупинитися не на всіх пунктах заперечень державному обвинувачу, а лише на основних найважливіших моментах; в окремих випадках, коли репліка прокурора дає привід для додаткової аргументації. Це має бути коротко, щоб репліка не перетворювалася у другу захисну промову.

Моральний і професійний обов'язок адвоката-захисника полягає в тому, щоб психологічно налаштувати присутніх на правильне уявлення про правопорушення та правопорушника, про суспільну небезпеку вчиненого та виховати повагу до закону і правосуддя.

Пам'ятаймо: «Коли промова складається з гарячих рухів, живих вигуків і різноманітних змін голосу, то уява має більше роботи й пристрасті зрушуються швидше...» (*Харрі Блер*).

3.9. СУДОВА АУДИТОРІЯ: МОТИВИ, ІНТЕРЕСИ, ПЕРЕКОНАННЯ

Мета оратора – говорити переконливо...

Цицерон

Спілкування із судовою аудиторією – одне з важливих завдань судового оратора. Тут мають гармонійно поєднуватися засоби переконуючої комунікації. Це високий професіоналізм, етичні засади, красномовство оратора, його майстерність публічно говорити. «В наявності двох умов – знання предмета й знання слухачів – успіх оратора в їх комбінації залежить від сили й обсягу тих розумових здібностей, якими він володіє» (О. Бен).

Судова аудиторія – певна кількість людей у залі судового засідання, які беруть участь у процесі або цікавляться ним. Умовно її можна розподілити на чотири групи: професійні учасники процесу; представники громадськості; учасники процесу, зацікавлені особи; публіка, яка прийшла з різних мотивів і спонукань. Практика показує, що у залі судового засідання особливої уваги, терпіння, такту, почуття міри потребує четверта група – публіка. Адже вона рідко буває

однорідною за своїм складом (хіба що у виїзних засіданнях суду). Тож одні приходять до суду підтримати рідних, близьких, знайомих; інші – послухати, як вирішуються проблеми щодо правопорушення тощо. «Якби усі люди були однаковими і перебували завжди у тому самому настрої, ораторові досить було б знати самого себе, щоб уміти впливати на інших. Але при наявності великого розмаїття людських характерів потрібен нелегкий труд для вивчення значної кількості людей... Безумовно, кожен оратор має безліч спільних точок зору зі своїми слухачами, але вважати, що всі люди в усьому схильні вчиняти так, як ми самі, це хоча й природно, але неправильно...» (О.Бен).

Отож-бо, судовий оратор має добре знати аудиторію, її мотиви, інтереси, переконання. Оскільки склад слухачів неоднорідний, то, можуть виникати труднощі в установленні контакту із аудиторією. Для того, щоб досягти взаєморозуміння, слід враховувати емоційний стан, рівень уваги, готовність контактувати, зацікавленість слухачів.

На підставі наукових досліджень автор Руслан Кацавець зазначає: оратор завойовує увагу аудиторії не категоричністю своїх суджень, а такою логічно-мовленнєвою побудовою, яка привела б слухачів до його висновку. Потрібно бути переконливим, а не категоричним. Перебільшене нав'язування своєї думки викликає негативне відношення. Судова промова має моделюватися з урахуванням індивідуальних особливостей суддівського сприймання, яке формується у ході процесу, за його проявленням оратор має уважно стежити.

Атмосфера судової аудиторії – завжди має бути у полі зору оратора. Увага і подальша стабільність досягається різними риторськими прийомами. Приміром, виголошення початкових фраз (Вельмишановні судді! Панове! Високоповажний! Прошу звернути увагу! Послухайте, будь ласка) посиленням емоційного впливу, що відповідно налаштовує слухачів; зверненням до слухачів із запитанням, пов'язаним зі змістом промови. А ось жести і рухи, як ніщо інше, визначають індивідуальний стиль судового оратора. Щоб підкреслити значимість тієї чи іншої фрази, судовий оратор слугується голосовими прийомами. Це ефективний засіб активізувати аудиторію.

Пам'ятаймо: «Між тим, хто говорить, і тим, хто слухає, відбувається безперервний обмін почуттями й настроями...» (Едуард Лабуле).

РОЗДІЛ 4

ПЛАВНІСТЬ І РИТМ МОВЛЕННЯ: ПРАВИЛЬНО ДИХАЙМО, ІНТОНУЙМО, ВИМОВЛЯЙМО

*Мова є найбільш живий, найбільш
різносторонній і міцний зв'язок, що
з'єднує сучасні, минулі і майбутні
покоління...*

Костянтин Ушинський

- 4.1. МОВНЕ ДИХАННЯ – ВАЖЛИВИЙ
КОМПОНЕНТ ОРАТОРА
- 4.2. ІНТОНУВАННЯ: ВПЛИВ НА ЗМІСТ ТЕКСТУ
- 4.3. СКОРОМОВКИ: НАВИЧКИ ВИМОВЛЯННЯ
- 4.4. ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ

4.1. МОВНЕ ДИХАННЯ – ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ ОРАТОРА

*Немає нічого неможливого для людей...
Горації*

Виголошення промови – один з важливих різновидів публічного мовлення. Щоб досягти взаєморозуміння, стабільності аудиторії, слід враховувати її емоційний стан, рівень уваги. При цьому необхідно гармонійно поєднувати засоби переконуючої комунікації риторського слугування (виголошення початкових фраз, посилення емоційного впливу; погляд, міміка, жест). В арсеналі цих засобів особливу роль відіграє правильне мовне дихання, що забезпечує плавність і ритм мовлення.

Завважте, мовний апарат складається з двох частин: дихального апарату і органів артикуляції. Мовне дихання, яке забезпечується легенями та іншими анатомічними й фізіологічними чинниками, і є тим, що становить процес мовлення.

Одним зі значущих компонентів є вміння правильно вдихати повітря в момент промови, доповіді, лекції. Тож варто озброїтися цінними порадами фахівців.

Насамперед, вдихати повітря через ніс – вільно і безшумно.

Щоб не порушувались плавність і ритм мовлення, виступаючий має пам'ятати таке. Починати говорити можна тоді, коли в легені взято незначний надлишок повітря, необхідного для виголошення структурно-логічної частини тексту. Це позбавить від «позачергового» вдиху, який порушує плавність і ритм мовлення, спричиняє уривчастість, поверховість дихання.

Недопускати аритмії, фальцетів під час мовлення допоможе наступне. Повітря не має витрачатися повністю (тобто, недопускати повного звільнення легенів від повітря), інакше це призведе до аритмії, фальцетів. Витрачати повітря – економно й рівномірно.

Необхідно скористатися природним призупиненням під час мовлення для дозбирування запасу повітря в легені. Дозбирування повітря здійснюється так званим нижнім диханням; рухається діафрагма, а верхня частина грудної клітки і ребра підняті й нерухомі. Поповнювати запас треба своєчасно і непомітно.

Також важливо звернути увагу на те, від чого залежить звучання голосу та досягнення якісного звуку. Безумовно, від глибини вдиху залежить сила видиху, отже – сила звучання голосу. Вдихати і видихати слід безшумно, непомітно для слухача, адже якісний звук утворюється спокійним струменем повітря, що виходить під час рівномірного вдиху і видиху (тут не йдеться про афективне мовлення).

Доречними є загально прийняті правила. Читаймо:

- працювати – у провітреному приміщенні;
- дихання залежить і від розміру приміщення, його акустики;
- сила звуку залежить від якості дихання, яка зумовлена активною роботою реберних, діафрагмових і голосових м'язів;
- оскільки надлишок повітря утруднює утворення звуку, тому не слід набирати в легені надто багато повітря;
- поза мусить бути вільною (рівно сидіти, краще – стояти); не сутулитись.
- не треба надмірно підсилювати голос – напружувати голосові зв'язки, бо це вимагає напруження і від дихального апарату, що призведе до розладу всього апарату мовлення;
- не слід без належної паузи переходити від афективного до врівноваженого мовлення – у стані афекту дихання не може бути правильним.

Отже, для досягнення правильного дихання під час виголошення промови, доповіді, лекції є систематичні тренування, бажання подобатися слухачам.

Пам'ятаймо: «Що стосується вправ для розвитку голосу, дихання, рухів тіла й, нарешті, язика, то для них потрібні не стільки правила науки, скільки праця. Тут необхідно досить помірковано підбирати собі взірці для наслідування; причому приглядатися ми повинні не лише до ораторів, а й до акторів...» (*Цицерон*).

4.2. ІНТОНУВАННЯ: ВПЛИВ НА ЗМІСТ ТЕКСТУ

*Оратор, достойний уваги, є той,
хто користується словами для думки,
а думкою для істини і доброчесності...*

Франсуа Фенелон

Інтонація (тон) – має велике значення в ораторському мистецтві. Це досить сильний засіб передачі думок. Адже одне й те слово по-різному інтоноване, набуває неоднакового значення. Сенс у тім, що одним же текстом можна передати різні думки. Слово чи фраза, залежно від інтонування, може стверджувати, заперечувати, звеличувати, бадьорити, звеселяти, дивувати, застерігати, спонукати до дії.

Трапляється, окремі оратори, навіть, не задумуються, що інтонаційно вкладають у слова значно більше, ніж вони означають. Тут треба бути обережним, особливо, коли йдеться про людину. Бо її скривдити можна без образливих слів чи підвищення голосу, а зневажливою інтонацією, з якою мовиться фраза.

Не рідко доводиться стикатися із показною підлабузницькою ввічливістю, чуйністю, добротою, інтонаційно опрацьованою. Насправді, за таким словоблуддям криється байдужість до людської долі.

Безперечно, інтонація збагачує зміст сказаного, надає йому певного відтінку. Робота над інтонацією полягає не лише в умінні акцентувати увагу на тих чи інших фактах, а й тонко виявляти думку про внутрішню сутність. Тому, за будь-яких обставин, потрібно стежити за інтонацією. Зокрема, не слід злісно говорити й різко суперечити та ще й при цьому гримасувати або ж навмисно на щось викривлено натякати.

Виголошуючи промову, слід змінювати інтонацію, щоб мова не була монотонною, невиразною, утаємниченою. Потрібно наперед спрогнозувати реакцію аудиторії, щоб скорегувати мовлення, якщо слухачі втратили інтерес. Повернути увагу до промови можна завдяки логічності думки, переконливості, аргументації, дотепності й інтонації як мелодійного ладу мовлення.

Мовознавці стверджують, що інтонація відіграє важливу роль у створенні так званої «логічної перспективи висловлювання». Інтонаційно слухач відчуває, що оратор закінчив промову, думку або ж

збирається продовжити. Також інтонативністю виділяється у тексті головне і другорядне. Важливим чинником, пов'язаним із комунікативними і виражальними можливостями інтонації є те, що інтонаційні коливання у літературній мові нормативні. Оратори мають дотримуватися тих норм. Передусім, їхня інтонація повинна бути адекватною мовній ситуації. Неадекватність інтонації виявляється нетерпимістю до чужої думки. Така риса притаманна людям запальним, некультурним або психічно неврівноваженим. Крім того, інтонація, що виражає нетерпіння оратора може створити конфліктну ситуацію. Звичайно, оратор має передбачити подібне і правильно подати промову в усіх аспектах мовлення.

Пам'ятаймо: «Вимовляйте слово *ми* – голосно, а слово *я* – пошепки...» (*Іржі Томан*).

4.3. СКОРОМОВКИ: НАВИЧКИ ВИМОВЛЯННЯ

*Мова – цілюще народне джерело...
Василь Сухомлинський*

Скоромовки слугують для тренування артикуляційного апарату. Читаючи скоромовки, слід зрозуміти їхню суть, а потім – вправлятися у швидкості промовляння. Завважте, робота зі скоромовками починається з повільного промовляння; темп і ритм поступово пришвидшуються.

А ще важливо стежити, щоб дихання було рівномірним. Навички вимовляння скоромовки, виробляються у результаті щоденного тренування. На ефективність впливає вимовляння тексту скоромовки не за папірцем. Вивчена напам'ять скоромовка легше поєднується із жестикуляцією, рухами, мімікою. Це допомагає голосу сформуватися, виражати емоції, відповідно до обставин. Промовляймо.

1. Ворона проворонила вороненя.
2. Летів горобець через верхній хлівець, ніс пуд гороху і нам дав потроху.
3. Перепеличка невеличка під полукіпком випадпадьомкалась.
4. Стриб, стриб, стриб – підстрибує по стерні рідня: перепілка, перепел, перепеленя.

5. Перепіл підпадьомкує, перепілка підпадьомкує, а маленькі перепеленята перепідпадьомкують.
6. Наш цербер виполуцебрився на маленькі полуцебреньята.
7. Полковник полковникував, поки виполковникувався.
8. Бурі бобри брід перебрили, забули бобри забрати торби.
9. Писаревого писарця писарчук.
10. Не той, товариші, товаришу товариш, хто при товаришах товаришу товариш, а той товаришу товариш, хто й без товаришів товаришу товариш.
11. Біг псище через мостище і через овсище, задрав хвостище, заросився, вибіг на дорогу обтрусився.
12. Залізо визалізилося.
13. Хай малий малому скаже, хай малий теля прив'яже.
14. Біля баби баба сіла, баба бабі бубоніла; бубоніла з півгодини баба бабі про новини.
15. Бубоніла діду баба: ой, не дмухай на кульбабу, бо з кульбаби полетять сто малих кульбабинят.
16. Бабин біб розцвів у дощ – буде бабі біб у борщ.
17. Боронила борона по боронованому полю.
18. Бук бундючивсь перед дубом, тряс над дубом бурим чубом.
19. Водовоз віз воду з водопроводу.
20. Жовтий жук купив жилет, джемпер, джинси та жакет.
21. На возі коза, під возом лоза.
22. На полиці в коробиці пів короваю і паляниця.
23. Наш садівник розсадівникувався.
24. Напекли млинців, назвали кравців; а кравець за млинець та й побіг у танець.
25. Поля поле поливає, поле й переполнює.
26. Серед корчів корч найкорчакуватіший.
27. У чотирьох черепашок четверо черепашенят.
28. Цей ковпак зроблений не по-ковпаківськи.
29. Шишки на сосні, шашки на столі.
30. Червона перчина борщ переперчила.
31. Ми свій фундамент перефундаментували, перефундаментуйте і ви свій.

Пам'ятаймо: «Мова невичерпна у творенні словесних форм...»
(Іван Вихованець).

4.4. ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ

Мова – це лад мислення...

Василь Сухомлинський

Доцільно згадати особливості українського мовлення. Передусім, літературна вимова: свідчить про рівень освіченості, культури особистості. Нормативна вимова залежить від наголошення слів. А ще треба знати, як добирати слова, дотримуючись їх точного визначення і вживання. Адже одне просте слово може бути мірилом вираження сутності справи, ставлення до людини та її вчинків. Тож слід уміти влучно підібрати слово, правильно наголосити (емоційно виділити) і таким способом вказати на джерело думки, виразити впевненість. Значуща роль звертання до особи, групи осіб. І незалежно, хто є ці люди: підсудний чи інші учасники судового процесу «кожна людина – людина...». Це – досить важливо.

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО СЛОВА

Особливістю українського мовлення є наголошення слів. Передусім, переміщення наголосу в іменниках першої відміни множини на закінчення: *книжка – книжки, книжок, книжками, книжках, книжкам*. Наголошення: кінцевого складу у дієсловах зразка: *вести, везти, нести – принести, занести, внести, піднести...* (а не *принести, занести, довести*); віддієслівних іменників середнього роду на (-ання): *читати – читання, писати – писання, завдати – завдання, пізнати – пізнання, питати – питання, запитати – запитання, надбати – надбання, признати – признання*; особових форм дієслова: *бути – будеш, будемо, будуть; була, було, були* (а не *будемо, було, була*).

В українській мові є група власних географічних назв із суфіксами (-щин-, -чин-), у яких слід звернути увагу на вимову: *Київщина – бо Київ, Полтавщина – бо Полтава, Харківщина – бо Харків*. Наголос в українській мові може змінювати лексичне значення слова: *кредит – кредит, замок – замок, заняття – заняття, дорога – дорога*. У різних наголошених позиціях означає й різні поняття: *заняття з української мови; заняття до душі*.

Завважте на наголошення числівників: *чотирнадцять, одинадцять*.

ДБАЙМО ПРО СЛОВО

Доречно знати особливості вживання частотних слів: *властивий* (кому?) і *характерний* (для кого?), *завідуючий* (чим?) і *завідувач* (чого?), *оснований* (на чому?) і *заснований* (ким?), *опанувати* (що?) і *оволодівати* (чим?), *багата* (на що?) і *славиться* (чим?).

Часто у мовленні з'являється слово *смысл*, що передає низку значень і відтінків, які мають неправомірну сферу слугування. Так, замість поширених ненормованих висловів: *у смыслі того, в якому смыслі, є смысл, не має смыслу, смысл слова, здоровий смысл* – слід вживати: *у розумінні того, в якому розумінні, є сенс, немає сенсу, є рація, немає рації, щодо того, зміст слова, здоровий глузд*.

Не варто використовувати без необхідності сполучники: *з огляду того, що; у зв'язку з тим, що; зважаючи на те, що; враховуючи, те, що; про те, що; через те, що; тому, що* та ін.

Характерною ознакою сполучників як службових слів є те, що вони, зв'язуючи окремі члени речення і частини складного, вказують на різні синтаксичні зв'язки і розкривають смислові взаємозв'язки слів і речень. У мовній практиці сполучники є важливим граматичним засобом вираження узагальнених понять про різні зв'язки між предметами і явищами навколишньої дійсності.

У мовленні часто вживаються сполучники (і, й). Їх єднальна роль має особливе значення. Адже мелодійність, легкість мовлення залежить від вмілого використання. Літера (і) вживається, щоб уникнути збігу приголосних; літера (й) – збігу голосних.

Звичайно, промова не обходиться без цифрових даних. Щоб вживання числівників не створювало дискомфорту, потрібно речення будувати так, щоб числівники вживалися у називному відмінку та записувати їх словами з проставленням наголосу. Приміром:

Лист-прохання до голови Київської міської державної адміністрації підписано вісімдесятьма (вісімдесятьома) сьома (сімома) киянами.

Лист-прохання до голови Київської міської адміністрації підписало вісімдесят сім киян.

Щодо правописних норм, то числівник 87 в обох реченнях записано правильно: у першому – в орудному відмінку, у другому – в називному. Але в мовленнєвій ситуації слід слугуватися реченням, де числівник вживається у називному відмінку.

КУЛЬТУРА ЗВЕРТАННЯ

У різноаспектних риторських прийомах значущим є звертання – вияв культури, поваги до людини, а також посилення емоційного впливу, що налаштовує учасників процесу. Приміром: *Вельмишановний! Високоповажний! Шановний! Пане! Панове! Прошу звернути увагу! Послухайте, будь ласка!*

Звертання може стояти на початку, всередині, наприкінці речення: *Вельмишановні судді! Мені бачиться достовірною та характеристика, яка дана підзахисному у промові прокурора. Дозвольте, панове судді, сказати декілька слів про моральне обличчя підзахисного. У процесі полеміки не треба виходити за межі коректності, шановні учасники.*

У реченні може бути декілька звертань: *Пане головуючий! Панове судді! Ми підбиваємо підсумки судового слідства. Пане голову! Панове! Я уважно слухав промову прокурора і ловив себе на думці: яка велика сила слова (посібн.).*

Звертання найчастіше виражається кличним відмінком іменника. (Кличний відмінок означає особу, до якої звертаємось: *пане, колего*).

Особовим займенником у сучасній літературній мові звертання ніколи не виражається. Але: особовий займенник *ви (вас, вам, вашого)* вживається для виявлення ввічливості і пишеться з великої літери.

Правопис закінчень у звертаннях, що складаються з імені та по батькові, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: *Іване Миколайовичу, Маріє Семенівно, Руслане Сергійовичу, Ганно Миколаївно, Сергію Івановичу.*

У звертаннях, що складаються з двох загальних назв в однині, кличний відмінок мають обидва слова: *пане професоре, пане прокуроре, пане адвокате; пані адвокате (адвокатесо).*

У звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, кличний відмінок має лише загальна назва. Прізвище виступає у формі називного відмінка: *пане Трьомсин, пані Трьомсин; пане Шевченко, пані Шевченко; пане Рець, пані Рець.*

Пам'ятаймо: «Культура мови передбачає вироблення етичних норм міжнародного спілкування, які характеризують загальну культуру нашого сучасника...» (*Віталій Русанівський*).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ ТА САМОКОНТРОЛЮ

Уміння спілкуватися, професійно приймати рішення – таке завдання покликаний поставити перед собою юрист...

Руслан Кацавець

Запитання слугують для зміцнення вивченого матеріалу, розвитку інтелектуальних знань та є формою контролю під час складання заліку.

РИТОРИКА: НАУКА ПРО СЛОВО. КРАСНОМОВСТВО

1. Хто є знаменитими особистостями античної риторики? Як вони обґрунтовують ораторське обдаровання?
2. Чи поділяєте думку Платона, що риторика є «засобом досягнення мудрості»?
3. Як характеризували сучасники всесвітньовідомих античних риторів Цицерона і Демосфена?
4. У чому своєрідність риторики?
5. Яка значимість зв'язку риторики з іншими науками?
6. На чому ґрунтується риторика слов'ян?
7. Як відновлювалася тогочасна риторика у системі освіти?
8. У чому Феофан Прокопович вбачав сенс риторики?
9. Яка сутність вчення Феофана Прокоповича про «три стилі»?
10. Як розвивалося античне судове красномовство?
11. Що являлося основним елементом судового розгляду афінян?
12. Яка роль логографів античної Греції в ораторському мистецтві?
13. У чому популярність відомого афінського логографа Лісія?
14. Як розвивалася юстиція Древнього Риму?
15. Які відмінності в організації кримінального судочинства Риму і Греції давньої епохи?
16. Як розвивався інститут судової промови українського судочинства?
17. На основі чого розрізняються види ораторського мистецтва?
18. Який різновид красномовства є одним з найдавніших?
19. Що є вищим достоїнством у теорії судового красномовства?

20. У чому сенс висловлювання: «Небо послало Цицерона на землю, щоб показати, до якої величі може дійти слово...» (Квінтіліан)?

РИТОРИЧНА КУЛЬТУРА ЮРИСТІВ. ЗАСОБИ ПЕРЕКОНАННЯ ТА ВПЛИВУ НА СЛУХАЧІВ

1. Яку людину Цицерон вважав ідеалом оратора?
2. Які основні закони мислення?
3. У чому сутність зв'язку логіки з наукою про слово?
4. Чому Цицерон вважав найбільш корисним для оратора етику і логіку?
5. У чому сенс єдності раціонального та емоційного факторів?
6. Що має знати оратор, щоб досягти порозуміння зі слухачами?
7. Якими прийомами слугується оратор, щоб переконати слухачів?
8. Чи поділяєте думку популярного німецького оратора Рольфа Руледера щодо удосконалення мовлення?
9. У чому сенс теорії Дейла Карнегі з питань ефективного спілкування?
10. Що таке комунікативні якості мовлення? Що вони виражають?
11. У чому специфіка правильного мовлення?
12. У чому виявляється етика-естетична цілісність мовлення?
13. Від чого залежить дикція оратора? Як можна удосконалити дикцію?
14. Від чого залежить темп мовлення оратора?
15. Яке значення у мовленні має пауза? Як розрізняються логічна і психологічна паузи?
16. Що є невербальними формами інформування?
17. Для чого використовуються жести?
Чи піддаються жести керуванню?
18. Що радять американські дослідники Поль Сопер, Ньєренберг, Калеро щодо використання жестів?
19. Яка роль діалогічного мовлення у сучасному суспільстві?
20. Чи поділяєте думку вчених щодо діалогу, характерного для творчих особистостей та діалектично мислячих людей?

РИТОРИКА І СУЧАСНИЙ ОРАТОР: СУДОВІ ПРОМОВИ

1. Які головні засоби впливу у судовій промові?
2. Чому емоційний вплив при виголошенні промови виступає як необхідний момент? Що таке експресивність промови?
3. У чому сенс діалектної єдності раціонального та емоційного факторів у мистецтві судових ораторів з погляду Цицерона ?
4. Як виражається у судових промовах (обвинувальній і захисній) авторська оцінка?
5. Що таке обвинувальна промова прокурора? Які характерні ознаки обвинувальної промови?
6. Як визначається зміст і структура обвинувальної промови?
7. Яку роль відіграють логічний та мовний аспекти у побудові та виголошенні обвинувальної промови?
8. Якою має бути обвинувальна промова з етичних міркувань?
9. Чи впливає на зміст і форму судової промови особа оратора і судова аудиторія?
10. Що таке захисна промова? Які елементи має містити?
11. У чому полягає виклад фактичних обставин у захисній промові?
12. Чому аналіз та оцінка доказів вважається найвідповідальнішим розділом захисної промови?
13. З якою метою адвокат має враховувати морально-психологічні якості підсудного, складаючи його характеристику?
14. Що таке репліка? Чи може репліка внести уточнення до основної промови або змінити сутність основної промови?
15. Що є логічною умовою результативності суперечки? Що таке теоретичне доказування? Що таке фактичне доказування?
16. Який основний аспект суперечки?
17. Які правила етики мають бути між процесуальними супротивниками?
18. Що має знати оратор про етичні засади при виголошенні судової промови?
19. У чому вбачає обов'язок прокурорів, як мистецтво, Річард Гарріс?
20. Який ораторський прийом є важливим засобом у сфері мовного впливу на суд?

ПЛАВНІСТЬ І РИТМ МОВЛЕННЯ: ПРАВИЛЬНО ДИХАЙМО, ІНТОНУЙМО, ВИМОВЛЯЙМО

1. Які загальноприйняті правила має знати оратор, перш, ніж розпочати виголошення промови?
2. Чому мовне дихання є важливим компонентом оратора?
3. Як слід правильно вдихати повітря в момент виголошення промови?
4. Що має знати оратор, щоб не порушувались плавність і ритм мовлення?
5. Чи залежить звучання голосу від глибини дихання?
6. За яких умов мовного дихання утворюється ефективність звуку?
7. Чи поділяєте думку Цицерона щодо вправ для розвитку голосу, дихання, рухів?
8. Яке значення інтонації в ораторському мистецтві?
9. Яка роль інтонативності у тексті судової промови?
10. Чи впливає інтонування на зміст тексту промови?
11. З якою метою оратор змінює інтонацію, виголошуючи промову?
12. У чому сутність роботи над інтонацією?
13. Для чого слугують скоромовки?
Як слід розпочинати роботу зі скоромовками?
14. Як виробляються навички вимовляння скоромовок?
15. Чи поєднується вимовляння скоромовок із жестикуляцією, мімікою, рухами?
16. Що впливає на ефективність вимовляння скоромовки?
17. У чому особливість українського мовлення?
18. Чи впливають сполучники на мелодійність і легкість мовлення?
19. Яка значимість звертання у різноаспектних риторських прийомах?
20. Яким відмінком іменника виражається звертання?

Пам'ятаймо: «Висока культура мови неможлива без високої загальної культури...» (Алла Коваль).

ЧАСТИНА 2

ПСИХОЛОГІЯ

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГІЯ: БАЧЕННЯ ВЧЕНИХ. ПСИХОЛОГІЯ У СИСТЕМІ НАУК

*Наука сприяє поширенню і торжеству
великих ідей...*

Луї Пастер

- 1.1. ПСИХОЛОГІЯ: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК,
ІДЕЇ, ВЧЕННЯ
- 1.2. ПСИХОЛОГІЯ У СИСТЕМІ НАУК
- 1.3. ПРОЦЕС НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ:
МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ
- 1.4. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ПСИХОЛОГІЇ
- 1.5. СУЧАСНІ ГАЛУЗІ ПСИХОЛОГІЇ
- 1.6. НАУКОВЕ ЗНАЧЕННЯ
ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
- 1.7. СУТНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ
ПІДГОТОВЛЕНОСТІ ФАХІВЦІВ
- 1.8. НАЙВПЛИВОВІШІ СВІТОВІ ВЧЕНІ

1.1. ПСИХОЛОГІЯ: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК, ІДЕЇ, ВЧЕННЯ

*Усі люди від природи прагнуть до знань...
Арістотель*

Психологія – наука про факти, закономірності та механізми психічного життя людей. Спектр психічних явищ, які вивчала психологія, охоплював найрізноманітніші вияви психіки. Властивості у сукупності стали предметом дослідження.

Так, старовинні уявлення про психіку мали анімістичне бачення: що все у світі має душу, яка «керує живими і неживими істотами». Отож душу вважали загадковою сутністю. Але, давні єгиптяни і китайці, органом психіки вважали серце. Це були перші пояснення психічних явищ, не спираючись на зверхприродні сили. Шукаючи матеріальні засади буття, погляди філософів на сутність психічного – були досить матеріалістичними і наводили на роздуми про «загальну одухотвореність матерії».

Цікаві думки з теорії пізнання душі знаходимо у джерелах Демокріта, Епікура, Лукреція. У їхній уяві душа вимальовувалася, як «кулясті рухливі атоми». А ось Сократ спрямовував пошуки вчених на розкриття загадковості людської психіки. Ідеалістичне бачення сутності психіки належить Платону. Він завважував, що основу буття становлять «незмінні й вічні ідеї...; згадування душею того, що вона пізнала до переселення в тіло, і породжує знання». Платон – основоположник дуалізму у психології. За його визначенням, дуалізм – філософське вчення, витікаюче із визнання рівноправними, такими, що не зводять один до одного два початки – духу і матерії, ідеального і матеріального. Тож розглядається тіло та психіка як два самостійні антагоністичні початки.

Арістотель мав інший погляд і заявив, що «душа є невід'ємним початком лише органічного життя, а не всього матеріального світу». Згодом дослідники почали застосовувати поняття «душа» тільки до психічних явищ. В результаті виникло поняття про свідомість, що тлумачилася як основний феномен психіки.

Вирішальною характеристикою свідомості людини того періоду був синкретизм – первісне злиття людини зі світом та суспільним оточенням.

Значний внесок у розвиток науки психології зробив філософ, перський лікар Ібн Сіна Авіценна. На досягненні східної медицини він створив матеріалістичне вчення про психіку. Приміром, афекти вчений пов'язував із тілесними змінами людини.

Прикметною є ідея мислителя Августина про духовну активність особистості, воля якої керує як тілесними так і психічними процесами.

Докорінно відбулися зміни у поглядах на душу і тіло людини. Вчені стверджували, що поведінка людини має рефлекторну природу – є відповіддю на зовнішній вплив.

Оригінальністю вирізнялися ідеї Рене Декарта. Мислитель звертав увагу на роль свідомості і мислення; наголошував, що «тіло за своєю природою завжди подільне, а душа неподільна». Вислів залишається актуальним і нині. До речі, Рене Декарт був одним з найактивніших прихильників дуалістичної позиції. Він виокремив буття на мислячу субстанцію (дух) і протяжну (матерію); проблему співвідношення двох субстанцій в людині (психофізичну проблему). Він вирішував з позицій психофізичного паралелізму, згідно з яким психічні і фізіологічні процеси не залежать один від одного.

Дуалістичне вчення окремих мислителів породжувало складну психофізичну проблему: як пов'язані у тілі людини фізіологічні і психічні процеси. Суперечливе питання вдалося дослідити голландському філософу Бенедикту Спінозі. За його висловом, людина – цілісна, природна істота, у якої душа і тіло, як атрибути єдиної субстанції нероздільні і визначаються одними й тими ж матеріальними причинами. Порядок і зв'язок ідей ті ж, що й порядок і зв'язок речей. Воля, як і решта психічних процесів, строго детермінована, а ілюзія її свободи виникає із-за незнання причин людських дій. У природі людини закладено прагнення до самозбереження, що виражається у особливому духовно-тілесному акті – захопленні. Саме це разом із двома первинними емоціями: радістю і сумом є в основі багатообразності мотивів і почуттів людини. Так, радість збільшує здатність тіла до дії, а сум – обмежує.

Своєобразне бачення щодо дуалізму виклав у працях англійський філософ Томас Гоббс. Автор категорично відкинув поняття душі, як особливу сутність. За його словами, у світі немає нічого, крім матеріальних тіл, що рухаються за законами механіки, які відкрив Галілео Галілей. А значить і всі психічні явища пояснювали під кутом цих глобальних законів.

У результаті наукових знань про психіку людини, предмет психології втрачає сенс бути наукою про душу, а стає наукою про свідомість.

Плин часу вносив зміни. У XVIII століття починають розвиватися емпіризм і сенсуалізм, що приходять на зміну раціональному: розум дає істинне знання. Відтак: емпіризм – напрямок у теорії пізнання, що всупереч раціоналізмові проголошує єдиним джерелом і критерієм пізнання чуттєвий досвід (недооцінюючи значення логічного аналізу і теоретичних узагальнень). Сенсуалізм – напрямок у теорії пізнання, що визнає відчуття єдиним джерелом знань.

Англійський філософ Джон Локк – основоположник емпіричної психології, що спирається на знання, здобуті як досвід. Адже досвід складає два аспекти: діяльність зовнішніх органів чуття і внутрішню діяльність розуму. Таке бачення Локка стимулювало розвиток двох концепцій – матеріалістичної й ідеалістичної, тобто, засвоєння знань, умінь і навичок з метою подальшого практичного застосування. Також одним з лідерів емпіричної асоціативної психології був англійський філософ, психолог Мілль Джон Стюарт.

Друга половина XIX століття започаткувала становлення психології, як самостійної науки. З'явилися нові галузі: експериментальна, диференціальна, соціальна, вікова та ін. Сформувалися психологічні напрямки, школи. У психологічних дослідженнях акцентується увага на вивченні поведінки людини. Тоді ж створилися перші психологічні лабораторії. Так, у Києві заснував Іван Сікорський, в Одесі – Микола Ланге, у Німеччині – Вільгельм Вундт.

Середина XX століття увінчалася новими розробками проблеми особистості. Вчені порушували найактуальніші питання розвитку та функціонування людської психіки. Зокрема, наголошувалося на факторах самосвідомості, мислення, мовлення, пам'яті, темпераменту, здібностей, навчання і виховання. Долаючи застарілі ідеї, вчені висували нові концепції, які були опорою для розвитку психології як науки.

Пам'ятаймо: «Людиною рухають, керують нею афекти й ідеї...»
(Роберт Музиль).

1.2. ПСИХОЛОГІЯ У СИСТЕМІ НАУК

Наукове дослідження перетворилося з розкоші у необхідну умову існування...

Бертран Рассел

Психологія досліджує життєве значення психіки, сприяє підвищенню психологічної культури особистості і суспільства; спрямовує накопичені знання на підвищення рівня навчальної і професійної підготовки, поліпшення психічного стану і гармонії взаємовідносин людей.

Місце психології у системі наук на всіх етапах розвитку було предметом дискусій. Це свідчило про загально-філософське спрямування; рівень розвитку психологічних знань; використання їх в інших науках.

Отож, психологами давнього періоду називали знавців душі, пристрастей, характерів. Вони слугувалися життєвими знаннями. Однак, уявлення про психіку не були позбавлені науковості. Зокрема, проглядалися у глибинах філософії, медицини, природознавства. Наукові знання спиралися на силу абстракції, загальнолюдського досвіду; відкривали закони. Звичайно, психологічні явища досить складні і їх важче пізнати у порівнянні з фізикою і математикою. Тож однозначної думки щодо місця психології у системі наук не існувало. З погляду французького філософа Дені Дідро, психологія разом із логікою, належить до філософії. Бачення поділяв відомий вчений Анрі Ампер. А ось Антуан Курно і Клод-Анрі Сен-Сімон – відносили психологію до біологічних наук.

У середині XIX століття у класифікаційній схемі психологія зайняла місце між біологією і соціологією. Згодом німецький психолог і педагог Фрідріх-Едуард Бенеке розглядає психологію, як «основу всіх наук про людину». Всупереч такому баченню виступила група американських психологів.

Інші вчені наголошували на складності психологічної науки і підкреслювали, що опанування нею має бути підпорядковане вивченню всіх інших наук. У низці дискусійних поглядів, пріоритетно психологія вводилась між біологією і соціологією, оскільки соціологія має базуватися винятково на психології.

Дослідження вчених з питань психологічної науки можна розглядати через призму розуміння її предмета. Виокремлено чотири

етапи: наука про душу; наука про свідомість; наука про поведінку; наука про психіку, що становить єдність свідомого і несвідомого у взаємодії людини зі світом. Психологічне життя людини має свої особливості, характер яких визначається виконанням різних соціальних функцій. Багатоаспектність тут вказує на необхідність використання психологічних закономірностей. Зайнятість особи у сфері діяльності супроводжується психічними процесами, що сприяють пізнанню реальності; відносин між людьми; мотивів поведінки. Це – унікальна можливість визначити свої здібності, задатки, потреби; виявити таланти; зрозуміти інших людей; сформуванню належну морально-психологічну атмосферу в колективі; зорієнтуватися у непростих соціально-психологічних питаннях, які прагне вирішити суспільство. Сучасна людина має добре володіти психологічними знаннями. Вони потрібні на всіх етапах життя і професійної діяльності.

У психології мають потребу всі науки. Природна цілісність її є відтворенням інтегративності базових наук, розвиток яких створив передумови для виникнення нових галузей психології. Зокрема, у педагогіці психологія посідає чільне місце, оскільки має розкривати не лише здібності дитини, а й шукати нові форми ефективного навчання і виховання. У медицині – лікарю необхідно використовувати дані про психіку людини. В юриспруденції психологія вивчає механізми правосвідомості та праворозуміння; особливості особи з погляду права, що виявляються у сфері суспільних відносин; характеризують психологічні основи окремих процесуальних дій.

Як жодна наука, так і психологія, не обмежується лише накопиченням та викладом фактів, а коментує їх шляхом виявлення законів, яким вони підпорядковані. Відтак, психологія вивчає одноразово із психологічними фактами і психологічні закономірності та психологічні закони. Оскільки психологічні закони неможливо розкрити без знання механізмів психічної діяльності. Спеціальні методи допомагають виявити особливості і закономірності розвитку психіки, функціонування її механізмів. Тож завдання психології – розкриття закономірностей і законів виникнення, розвитку і переосмислення психологічної діяльності людини; становлення її психічних властивостей.

Пам'ятаймо: «Мета всіх наук полягає в тому, щоб наділяти життя людське новими винаходами і багатствами...» (Френсіс Бекон).

1.3. ПРОЦЕС НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ: МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ

*З усіх гіпотез... вибирайте ту,
яка не припиняє подальшого
мислення про досліджувані речі...
Джеймс Максвелл*

Специфіка психологічної реальності вимагає розроблення нових методів пізнання відповідно до вимог часу. Це орієнтує на об'єктивність, системність та генетичний підхід. Об'єктивність – оцінка об'єктивних проявів у діяльності та поведінці людини. Системність – виявляється як чинники пізнання людини, враховуючи особливості системи, частиною якої вона є. Генетичний підхід – спрямовує на дослідження кожного психологічного явища як процесу. Метод – шлях наукового пізнання; інструментарій, за допомогою якого розкривається предмет науки. Дослідження вчених дали підстави вирізнити методи психології. Особливо популяризувалися чотири групи: організаційні, емпіричні, кількісний і якісний методи оброблення даних, інтерпретаційні. Кожна з них виокремлює відповідні методи.

1. Організаційні методи. Тут мають місце порівняльний, лонгітюдний, комплексний.

Порівняльний – реалізується шляхом зіставлення результатів дослідження окремих людей або груп.

Лонгітюдний – слугує при вивченні результатів багаторазових обстежень тих самих осіб протягом тривалого часу.

Комплексний – доцільний, якщо те саме психічне явище вивчається різними засобами чи у різних науках.

2. Емпіричні методи. До них належать: спостереження і самоспостереження, експеримент, аналіз продуктів діяльності, соціометрія, тести, бесіда, анкета, інтерв'ю.

Спостереження – цілеспрямоване збирання психологічних фактів діяльності і поведінки особистості з метою подальшого їх тлумачення. Метод охоплює діяльність осіб, які здійснюють у різних формах виховні функції. Наукове спостереження передбачає не тільки обрання відповідного об'єкта, а й розроблення методики. Зокрема, поєднує планування, техніку спостереження, способи фіксації результатів.

Метод пов'язаний з визначенням форм виховного впливу (праця, навчання, лекції), а також впливу на поведінку осіб, які входять до сфери спостереження (вихователя і засуджених). Результати спостереження аналізуються і узагальнюються. Різновид цього методу – інтроспекція (самоспостереження). Це спостереження та записування власних психічних проявів. Метод слугує як допоміжний, оскільки потребує спеціальної підготовки досліджуваного. Результати, переважно, суб'єктивні, адже це – самозвіт.

Експеримент – метод збирання фактів у спеціально створених умовах, що характеризують прояв необхідних психічних явищ. Метод поділяється на: лабораторний – дає можливість створити належні умови, що визначають поведінку досліджуваного і має широке застосування; природний – вивчення психічних особливостей досліджуваного у звичних для нього умовах стосовно віку (зокрема, практикується як психолого-педагогічний експеримент). Приміром, вони доцільні у пенітенціарній психології. Мета наукового експерименту – перевірка ефективності психологічно-педагогічних методів виховання, визначення форм праці; організації навчання. Відтак, експеримент – науковий дослід, що має конкретну мету, проводиться за певних умов згідно із розробленою методикою. Він може бути обмеженим або широким. Проведення експерименту потребує ретельної підготовки, визначення основних напрямків.

Аналіз продуктів діяльності – метод збирання фактів під час вивчення матеріалізованих результатів психічної діяльності людини (архівних матеріалів, щоденників, креслень, малюнків тощо).

3. Кількісний і якісний методи оброблення даних.

Кількісний – визначення середніх величин якостей, що досліджуються, мір їх розсіювання; визначення коефіцієнтів кореляції (співвідношення); факторний аналіз; побудова графіків, таблиць тощо.

Якісний – подає аналіз і синтез зібраних даних; порівняння й узагальнення.

4. Інтерпретаційні. Це – генетичний і структурний – методи.

Пам'ятаймо: «Самі винахідливі і тонкі експериментатори ті, хто дає повний простір своїй уяві і відшуковують зв'язок між самими віддаленими поняттями...» (*Джозеф Прістлі*).

1.4. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ПСИХОЛОГІЇ

Наука є не що інше, як у порядкування мислення...

Альберт Ейнштейн

Принципи і закони певної науки, узагальнений рівень теоретичних знань, визначення ефективності засобів пізнання суті явищ – подає методологія. Відтак, методологічні принципи психології являють загально-філософські твердження. Конкретизувавшись, визначають предмет, стратегію, методи психологічних досліджень; вихідні позиції для інтерпретації отриманих результатів. Крім того, кожен напрямок психології має відповідні методологічні засади. Орієнтує на вирішення непростих психологічних питань.

За літературними джерелами вирізняються такі основні методологічні принципи психології.

Принцип детермінізму – свідчить, що психіка залежить від способу життя. Орієнтує на основні причини, що сприяють виникненню психіки у: філогенезі – історичний розвиток всього органічного світу; онтогенезі – індивідуальний розвиток організму від народження і протягом всього життя; а також, закономірну зумовленість психічних явищ, психічної діяльності та психічних властивостей людини.

Принцип єдності психіки і діяльності – представляє можливість розкривати механізми, порядок і функціонування психіки. Людина орієнтується у навколишньому середовищі завдяки формуванню у свідомості динамічної моделі дійсності. Принцип є підґрунтям об'єктивного дослідження психіки людини. Невербальна комунікація, мовленнєве спілкування результативно передають її психічний стан. А вивчення – сприяє розкриттю внутрішніх секретів психіки.

Принцип розвитку психіки і діяльності – дозволяє коментувати психіку як динамічне утворення, що постійно змінюється. Це відбувається на різних етапах становлення особистості. Завдяки принципу можна правильно зрозуміти і проаналізувати психіку. Але за умов, якщо оцінювати її як продукт розвитку і результат діяльності.

Принцип відображення – стверджує: всі психічні функції спрямовані на змалювання дійсності. Тож психічне відображення сигналізує значущі для людини об'єкти, випереджаючи фізичний контакт з ними,

тобто, має сигнальний характер. Скажімо, образ світу (як продукт відображення), орієнтує людину у середовищі, створює базу для її активності. Це є регулятивна функція. Сенс – психічне відображення.

Принцип системності – доводить, що психіка представляє не просту систему у взаємопов'язаних психічних явищах. Враховуючи складність принципу системності, у процесі наукового пізнання доцільно використовувати всі принципи психології у взаємозв'язку.

Дослідженнями методологічних принципів психології активно опікувалося чимало вчених. Зокрема, теоретик психології, доктор психологічних наук, професор Олександр Ткаченко.

Отже, методологічні принципи психології створюють підґрунтя для вивчення психіки людини. Головним тут мають бути науково-обґрунтовані і достовірні методи пізнання.

Пам'ятаймо: «Наука не є і ніколи не буде закінченою книгою...»
(Альберт Ейнштейн).

1.5. СУЧАСНІ ГАЛУЗІ ПСИХОЛОГІЇ

*Наука – це організоване знання...
Герберт Спенсер*

Сучасна психологія – система наукових дисциплін, що перебувають на різних стадіях формування. Окремі усталились давніми традиціями і мають укладений предмет, проблематику, методи дослідження; інші – лише починають розвиватися. Відтак, психологія зберігає предмет дослідження, принципи, шляхи вивчення предмета, але ж слід пам'ятати: головне – людина. І психологія досліджує її особливості за спрямуванням. Це: вивчення якостей високоорганізованої матерії, що називається психіка; природа свідомого ставлення до оточуючого світу та людини як об'єкта самопізнання; напрацювання методів вивчення особистості, психічних явищ та закономірностей, що дає напрямки їх використання у широкому вжитку.

За літературними джерелами, нині існують багатоаспектні галузі психології. Найважливіші з них.

Психологія особистості людини – характеризує її рівень у сфері соціальних відносин, є мірилом культури. Особистість – системна соціальна якість, яку людина набуває у процесі діяльності та спілкування.

Юридична психологія – досліджує психологічні засади під кутом права; психічні властивості особи, щодо якої здійснюється правосуддя; психологію особи юриста і його діяльності.

Психологія праці – вивчає професійні засади організації праці; можливості людини; вплив виробничого середовища; закономірності формування навичок і вмінь спільних для різних професій.

Соціальна психологія – досліджує психічні явища, що виникають у процесі взаємодії людей, різних соціальних груп; комунікативний вплив на свідомість людей; появу і поширення реальних життєвих явищ (паніки, чуток, несанкціонованих «вуличних» мітингувань тощо).

Педагогічна психологія – порушує особливості педагогічної діяльності викладача і вчителя; психологічні закономірності навчання і виховання молодого покоління.

Економічна психологія – розглядає роль людського фактору у виконанні економіко-господарських завдань.

Медична психологія – виявляє психологічні чинники взаємодії лікаря і хворого. Тут вирізняються: нейропсихологія, психотерапія, психопрофілактика, психогігієна, психофармакологія.

Вікова психологія – подає виникнення і розвиток психічних властивостей особистості різних вікових категорій.

Військова психологія – досліджує психологічні проблеми, що виникають у процесі підготовки військовослужбовців; закономірності становлення конкретних видів військової діяльності.

Гештальтпсихологія – загальнопсихологічний напрямок, пов'язаний зі спробою пояснення, передусім, сприйняття, мислення особистості.

Розуміється, названі галузі лише дециця із низки сучасної психології. Поклик часу вимагає розроблення нових концепцій пізнання людини.

Пам'ятаймо: «Для розвитку науки потрібно в кожную дану епоху не тільки, щоб люди мислили взагалі, але щоб вони концентрували свої думки на тій частині великого поля науки, яке даний час вимагає розробки...» (*Майкл Фарадей*).

1.6. НАУКОВЕ ЗНАЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Наука – відображення дійсності...

Френсіс Бекон

У мережі сформованих галузей психології однією зі значущих є юридична психологія. Враховуючи, що риторика (частина перша) представлена із поглибленим юридичним спрямуванням, доречно завважити на юридичну психологію.

Як наука, юридична психологія виникла у XVII – XVIII ст. З'явилися перші наукові праці орієнтовані на кримінальне судочинство, зокрема, наголошувалося на необхідності врахування психологічних особливостей осіб. Наукові засади юридичної психології формувалися на підставі вивчення фізіології людини. Так, вчення з психології почали використовуватися у кримінальному судочинстві. Першими долучилися відомі майстри психологічного аналізу минулого століття. Їх знання виявлялись в умінні показати не лише самі події, а й ті умови, які до них призвели. Дар психологічного аналізу поєднувався з даром художника слова. Це надавало життєвої правдивості.

Відродження юридичної психології, передусім, у сфері науки та освіти, відбулося у 50-60 рр. XX століття. Виходять у світ фундаментальні праці відомих вчених. Свого часу ця наука активізується в Україні. Наслідок – діяльність інституцій з правових досліджень, пов'язаних із проблемами юридичної психології.

Завдання юридичної психології – забезпечення розвитку наукових концепцій; розроблення рекомендацій щодо найефективнішого здійснення правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності. Зокрема, наголошується на вивченні психології юристів (прокурора, адвоката, судді та ін.); їх діяльності; психологічних особливостях юридичної процедури; дослідженні психологічної структури злочину та характеру особи правопорушника; психологічних засад проведення окремих процесуальних дій з метою здійснення справедливого правосуддя. Акцентовано увагу на розробленні рекомендацій щодо навчання і виховання працівників правозастосовних органів, спрямованих на формування професійної здатності нової формації.

Юридична психологія ілюструє психологічні знання у сфері права, що стосуються сучасних соціальних реалій. Бачиться можливість для нових надбань у психологічно-правовому полі.

Теоретичними основами будь-якої науки є методологічні положення, що визначають принципи і напрямки досліджень. Звісно, щодо юридичної психології, то базовою наукою є загальна психологія. Не дивно, що юридична психологія має схильність до природничих засад. Це пояснює зв'язок з природничими і медичними науками. Адже усі психічні прояви, що виявляються у психічних процесах, властивостях, станах, характеристиках психологічної структури людини, зумовлені психологічними закономірностями.

Особливо тісний зв'язок юридичної психології вибудовується з юридичними науками. Зокрема, теорія держави і права. Тут простежуються проблеми правової свідомості, правомірної та протиправної поведінки, юридичної відповідальності. Вони мають вивчатися з урахуванням психологічних наук.

Чітко окреслюється зв'язок юридичної психології з науками: кримінальне і цивільне право, кримінальний і цивільний процеси, кримінологія, криміналістика. Приміром, кримінальне право досліджує питання пов'язані із суб'єктом злочину і його об'єктивною стороною; мотивом злочину; вчинення злочину у стані душевного хвилювання. Тут обійтися без юридичної психології, аж ніяк неможливо.

Також юридична психологія пов'язана з процесуальними науками: кримінально-процесуальним і цивільно-процесуальним правом. Проблематика доказування, внутрішнього переконання судді, процесуального статусу учасників кримінального процесу вказує: безсумнівно, має долучитися до цього юридична психологія.

Отже, юридична психологія сприяє комплексу прийомів, що застосовуються на відповідному рівні психологічного впливу та відіграють важливу роль. Зазвичай, це допомагає встановити психологічний контакт з потерпілим, обвинувачуваним та обвинуваченим; активізувати потрібні епізоди. Очевидно, важливе місце у юридичній психології належить методам психологічного впливу на осіб. У їх системі можуть бути гіпноз, навіювання. Отож доцільно пам'ятати правила професійної етики, аби вони не виходили за межі кримінально-процесуального законодавства.

На думку вчених, розвиток юридичної психології, як самостійної науки, зумовлений тим, «що проблеми, які належать до її предмета, не могли бути розв'язані з використанням даних загальної психології, а

вимагали з'ясування специфічних закономірностей, вирішення яких можливе тільки на межі психологічної та юридичної науки».

Відтак, сучасна система знань, що виявляється у правовій сфері, сформувала підстави для самостійного існування юридичної психології і активізує дослідження проблем, пов'язаних із закономірностями психіки людей.

Пам'ятаймо: «Наука необхідна народу. Країна, яка її не розвиває, неминуче перетворюється в колонію...» (*Фредерик Жоліо-Кюрі*).

1.7. СУТНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВЛЕНОСТІ ФАХІВЦІВ

Достоїнство науки у безкорисливому служінні на користь людей...

Джон Рескін

На думку вчених, формування професійної майстерності відбувається під впливом багатьох чинників, серед яких вирізняється психологічна підготовка. Її результатом є психологічна підготовленість, зокрема: загальна психологічна культура, тобто, знання психологічних законів і закономірностей; розвиток професійно-психологічної орієнтованості особистості; спеціальна психологічна підготовленість: комунікативна майстерність; вміння встановити психологічний контакт, відшліфувати стосунки з іншими учасниками, опанувати методами і засобами психологічного впливу.

Кожна професія має свою модель; формує певні риси особи і відношення до виду діяльності. Тож психологічні основи мають передувати створенню різних теорій, нових методів, оскільки розвиваються шляхом осмислення і узагальнення практики професійної діяльності фахівців. Передусім, це стосується представників юридичних спеціальностей. Вони мають бути мудрими і далекоглядними; розумно впливати на особистість особи, адже у цій сфері велика залежність однієї особи від морально-психологічної спроможності іншої. Тому суспільство висуває особливі вимоги до осіб юридичних професій; бере до уваги рівень освіти, навички, моральні якості працівника. Приміром, у діяльності юристів чуйність і гуманність можуть набувати іншої форми, що відрізняється від

медичної. Отже, важливо правильно акцентувати те головне, що визначає ці особливості. За літературними джерелами, «особливість діяльності людини в тім, що вона свідомо й цілеспрямована». Говорячи про психологічну підготовленість юристів, доцільно знати, що психологія не лише наука про факти, а вивчає закономірності, механізми життя і діяльності людей; впливає на систему, форми, методи підготовки висококваліфікованих, інтелектуально розвинених фахівців. Відтак, професійна діяльність має співвідноситися з моральними принципами, охоплювати сферу психології, норми етики, досягати істинного результату.

Теоретичні і практичні дослідження у психологічній сфері спрямовано на розроблення нових концепцій; конкретних норм; виявлення об'єктивних законів і закономірностей, яким підпорядковані психологічні процеси і явища. Тут роль психології – особлива. Оскільки виявлення певних фактичних обставин, іноді пов'язаних з незвичними ситуаціями, мають свої труднощі і потребують спеціальних знань. Юридична психологія включає основні аспекти характеристики належного, обов'язкового у повсякденній поведінці фахівців при виконанні службових функцій. Тож для практики важливість будь-якої теорії визначається прогностичною здатністю, тобто її можливість передбачити майбутній розвиток певних явищ на основі законів науки і з урахуванням їх спектру застосування.

Фаховий рівень сучасних юристів визначається знанням справи; зразковим ставленням до клієнтів; здатністю дотримуватись гуманних принципів моралі, не ображаючи інших і не принижуючи себе негідними вчинками. Значущим є розуміння соціально-психологічних проблем; уміння правильно і логічно спілкуватися, щоб бесіда була довірчою; контролювати емоційний стан. До речі, у вирі сьогодення питання емоцій досить актуальне.

Отже, юридична психологія має цілеспрямовано розвиватися у процесі навчання, адаптації юристів з тією метою, щоб мати змогу співвідносити свої професійні дії та поведінку з реальними ситуаціями; формувати внутрішнє переконання; здійснювати при необхідності психологічний вплив на конкретних осіб чи групи людей.

Пам'ятаймо: «Ніколи не забувайте, що Ви – прекрасна людина і попереду у Вас велике майбутнє...» (*Брайан Трейсі*).

1.8. НАЙВПЛИВОВІШІ СВІТОВІ ВЧЕНІ

Наука і мир заторжествують... І майбутнє належатиме тим, хто зробить більше для людства...

Луї Пастер

Найвпливовіші світові вчені, знамениті особистості. Це – психологи, психіатри, психоаналітики, антропологи, біологи, статистики, соціологи, філософи, архетипи, фізіологи, фармацевти. Вони започаткували низку цінних винаходів, ідей, теорій, розробок, методик. Їх концепції у сфері соціального розвитку психології, зокрема, індивідуальної, експериментальної, гуманістичної; антропологічної кримінології; міжособистісного, безконфліктного, успішного спілкування; сучасного тестування та інші наукові зацікавлення – значущі. Читаймо.

Альфред Адлер – австрійський психолог, психіатр, послідовник Зігмунда Фрейда; засновник індивідуальної психології. Альфред Адлер вбачав основним у людини не інстинкт, а почуття спільності, що закладається від народження. Найголовнішим у теорії Адлера є концепція Я-творчого. Він вважає, люди володіють творчою силою. Це динамічна концепція руху до певної мети, найвидиміша характеристика життя. Таке унікальне поєднання рис, способів поведінки, звичок – у сукупності визначають неповторність існування людини, створюють власний стиль життя.

Альфред Біне – французький психолог-позитивіст; основоположник сучасних тестів, призначених для діагностики рівня розвитку інтелекту. Розробив перший у світі тест для оцінювання розумового розвитку людини. А також метричну шкалу. Він намагався знайти ефективні методи і засоби навчання учнів, закономірності їх фізичного і розумового розвитку на різних вікових етапах; вивчити розвиток психічних якостей і процесів.

Карл Густав Юнг – швейцарський психоаналітик, психолог, філософ культури. Започаткував низку філософських концепцій: архетип, колективне несвідоме, комплекс, синхронічність. Вивчав медицину в університетах Базеля і Цюриха. Юнг був учнем і соратником Зігмунда Фрейда. Однак, у процесі діяльності виникла розбіжність поглядів.

Пол Екман – американський психолог, професор Каліфорнійського університету; спеціаліст у сфері психології емоцій, міжособистісного

спілкування, розпізнавання неправди. Пол Екман очільник компанії «Paul Ekman Group», що займається розробкою методик і навчальних пристроїв для визначення емоцій та мікровиразів.

Зігмунд Фрейд, а ще Фройд – великий австрійський вчений, теоретик психології, засновник психоаналізу; доктор медицини, професор. Він вивчав людське несвідоме; розвинув методіку вільних асоціацій та тлумачення сновидінь, яку покладено в основу психоаналізу; сформулював концепцію структури психіки: Воно, Я і Над-Я. Зігмунд Фрейд – один із п'яти геніїв людства, яких вшановував Лондонський університет. Відтак популярність вченого поширилася за межі Європи.

Дейл Карнегі – американський психолог, педагог, письменник. Йому належить розробка теорії спілкування та застосування у практичній сфері. Автор концепції безконфліктного й успішного спілкування.

Джеймс Маккін Кеттелл – американський психолог. Досліджував поведінку людини; освіту; організацію науки. Основоположник методів тестування, автор психологічних тестів. Один з перших фахівців з експериментальної психології. Він був першим професором психології у Пенсильванському університеті, потім – деканом факультету психології, антропології і філософії Колумбійського університету, а згодом – обраний президентом Американської психологічної асоціації.

Френсіс Гальтон – англійський психолог, антрополог, географ, статистик, соціолог. У науковому доробку особливе місце посідає методологія психометричних досліджень. Значущі монографічні дослідження про відбитки пальців (основні принципи дерматогліфіки). Низка наукових зацікавлень: генетика, психологія, акустика, дактилоскопія, евгеніка.

Жан Піажé – швейцарський психолог, філософ. Автор концепції соціального розвитку психіки. Вивчав специфіку дитячого мислення. Розробив напрямок досліджень «генетична епістемологія». А згодом заснував Міжнародний центр Генетичної епістеміології. Дослідження центру були спрямовані на фундаментальні проблеми будови людських знань.

Ерік Селігман Фромм – німецький психоаналітик, соціальний психолог, філософ. Спираючись на ідеї психоаналізу, прагнув вирішити основні протиріччя людського існування – між егоїзмом і альтруїзмом, волею і буттям. Шляхи виходу з кризи цивілізації бачив у створенні «здорового суспільства», заснованого на принципах гуманістичної етики, а також відновленні гармонії між індивідом і природою,

особистістю і суспільством. Вищою метою всіх соціальних заходів має бути людське благо – одне з основних положень концепції.

Чезаре Ломброзо – професор психіатрії Павійського університету; основоположник антропологічної кримінології. Він працював над визначенням закономірностей, оцінювання творів мистецтва, за якими можна було б встановити душевний стан людини. За висновком вчених, артистичні здібності часто виявляються за певних аномальних форм. Для підтвердження цієї теорії, вивчав біографії творчих людей. Приміром, геній має підвищену чутливість, він сприймає багато того, що не помічають інші. Тобто, певні події одну людину спонукають до великих відкриттів, а в іншій – спричиняють неприродні реакції. Про невротизм і геніальність вчений виклав у працях.

Герберт Спенсер – англійський психолог, філософ, соціолог, журналіст, економіст, антрополог, ботанік. Один із основоположників позитивізму. Ідеї були популярними наприкінці XIX століття. Спенсер усталив у науковій сфері термін «соціологія».

Ерік Леннард Берн – американський психолог і психіатр. Автор загальної теорії і методу лікування нервових і психічних захворювань. Берн зосередив увагу на «транзакціях» (transaction – угода), що покладені в основу міжособистісних стосунків.

Вільям Джеймс або Джемс – американський психолог, філософ; основоположник прагматизму і функціоналізму. Джеймс розглядав свідомість з погляду «функціональної» цінності для життя людини, як одне зі знарядь біологічного пристосування індивіда. Визначав істинними ті переконання, що корисні для людини. Автор популярних книг із педагогічної психології.

Курт Левін – німецький (згодом американський) психолог. Його ідеї зробили великий вплив на американську соціальну психологію. У центрі психології Левіна – концепція так званого «життєвого простору».

Абрахам Маслоу – американський психолог, засновник гуманістичної психології – одного із напрямків сучасної психології, що орієнтує на вивчення смислових структур людини.

Ернест Генріх Вебер – німецький психофізіолог; основоположник наукової психології. Його праці започаткували психофізику і експериментальну психологію. Ернест Вебер досліджував залежність інтенсивності відчуття від інтенсивності зухвалих стимулів; наявність закономірних співвідношень між силою дії зовнішніх фізичних подразників і суб'єктивними реакціями, що викликалися відчуттям.

Курт Коффка – німецько-американський психолог, доктор філософії: один із засновників гештальтпсихології.

Макс Вертгеймер – один із засновників гештальтпсихології. Виступав з критикою асоціативного напрямку у психології, експериментально довівши, що свідомість будується з цілісних образів (гештальтів).

Вільгельм Максиміліан Вундт – німецький психолог, фізіолог; засновник експериментальної психології. Він вивчав складові людської свідомості. Започаткував першу у світі психологічну лабораторію з дослідження феноменів свідомості.

Еміль Куе – французький психолог, фармацевт. Автор методу психотерапії і особистісного росту, що ґрунтується на самонавіюванні. Популярність прийшла завдяки розвиненому методу довільного самонавіювання. В його основі – постійне повторення простих фраз. Регулярність занять – важлива умова лікування. Всупереч поширеному переконанню, нібито сильна воля формує якнайшвидший шлях до здоров'я, Куе вважав, що вирішення деяких окремих питань неможливе без зміни несвідомих думок. Куе завважував, що він не цілитель, а той, хто вчить інших зціляти себе.

Мілтон Гайленд Еріксон – американський психіатр, психотерапевт, спеціаліст у галузі медичного гіпнозу; доктор медицини. Еріксон отримав світове визнання: видатний психотерапевт-практик. Його підхід до змінених станів свідомості – в основі напрямків, відомих як Еріксонівський гіпноз, або терапія, що дає швидкий довготривалий результат. Одним з головних елементів – «навчальні історії»: прекрасні приклади мистецтва непрямого переконання. На думку вченого, складовими гіпнотичної мови є поетичність і образність, різноплановість інформації, що подається для свідомості й підсвідомості, повага та дбайливе ставлення до бажань пацієнта. Психотерапевтична модель є основою нейролінгвістичного програмування.

Зельц Отто – німецький психолог. Вагомим у вченні є трактування мислення як процесу відтворення цілісності структури проблемної ситуації. Це вплинуло на вивчення мислення у гештальтпсихології, дослідження механізмів творчого мислення.

Жак Марі Еміль Лакан – французький психолог, філософ. Засновник лінгвістичного психоаналізу. Він вважав головним розуміти те, що відбувається у процесі аналізу інформації.

Ганс Юрген Айзенк – британський психолог, один з лідерів біологічного напрямку у психології, дослідник факторної теорії особи. Вчений, зокрема, виокремив властивості особи «екстраверсія-інтроверсія». На його думку, інтелект може визначатися спадковістю.

Чарлз Скотт Шеррінгтон – англійський вчений. Запропонував об'єднати всі аналізатори у три системи і виокремити три види відчуттів: екстероцептивні, інтероцептивні, пропріоцептивні. Лауреат Нобелівської премії у галузі медицини.

Гордон Олпорт – американський психолог; автор теорії самореалізації. Особистість розглядає як відкриту психофізіологічну систему, що розвивається. Особливість особистості вбачає у прагненні до самоактуалізації і реалізації життєвого потенціалу.

Карл Роджерс – американський психолог, одним із основоположників гуманістичної психології. Він вважав, що базовим компонентом особистості є власна Я-концепція, що формується у взаємодії індивіда із соціальним середовищем. Потреба особистісного зростання виникає внаслідок розбіжності між Я-концепцією та ідеальним Я.

Джордж-Александр Келлі – американський психолог. Автор концепцій: психологія особистісних конструктів. Сутність – організація психічних процесів зумовлена тим, як вона випереджує майбутні події. Він вважає, що кожна людина створює свій образ реальності за допомогою індивідуальної системи шкал, особистісних конструктів і виробляє гіпотези про майбутні події.

УКРАЇНСЬКІ ПСИХОЛОГИ

Георгій Балл – народився у м. Києві; вчений у галузі психології, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор. Основний напрямок досліджень – методологічні й теоретичні проблеми психології та суміжних наук. Автор понад 370 наукових праць, з них 11 монографій (одноосібні і колективні) та 15 посібників.

Петро Зінченко – український психолог. Автор праць із психології пам'яті, що трактуються з позиції діяльнісного підходу. На цій основі досліджував проблеми мимовільного запам'ятовування. Зокрема, продемонстрував залежність його ефективності від місця об'єктів, що запам'ятовуються у структурі діяльності; зв'язок з мотивами та метою здійснення діяльності.

Григорій Костюк – український психолог. Значна заслуга вченого у сфері поєднання психології з соціальною практикою та суміжними науками, зокрема, педагогікою, фізіологією. На його честь названо Інститут психології імені Григорія Костюка НАПН України.

Сергій Максименко – доктор психологічних наук, професор, академік НАПН України, директор Інституту психології імені Григорія Костюка НАПН України (м. Київ), дійсний член Міжнародної Ради психологів (США), дійсний член Європейської академії природничих наук (ФРН, м. Ганновер). Автор першого в Україні підручника «Психологія особистості»; 26-ти монографій, понад 540 наукових праць. На основі циклу теоретико-експериментальних праць та генетико-моделюючого методу під керівництвом Сергія Максименка створено наукову школу генетичної психології.

Олександр Ткаченко – український вчений; теоретик психології, доктор психологічних наук, професор; професор кафедри загальної та інженерної психології Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

Пам'ятаймо: «Будьте хорошим слухачем...» (*Дейл Карнегі*).

РОЗДІЛ 2

ОСОБИСТІТЬ: ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ. ФОРМИ ОСВОЄННЯ ДІЙСНОСТІ (ЧУТТЄВІ, РАЦІОНАЛЬНІ)

*Досягненням особистості... є
утвердження всього, що являє
сутність особистості...*

Карл Густав Юнг

- 2.1. ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ: МІРКУВАННЯ ВЧЕНИХ
- 2.2. РОЛЬ ВІДЧУТТІВ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ
- 2.3. СПРИЙМАННЯ – СУБ'ЄКТИВНИЙ
ОБРАЗ ОБ'ЄКТИВНОЇ ДІЙСНОСТІ
- 2.4. ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ПАМ'ЯТІ.
КОНЦЕПЦІЇ ВЧЕНИХ
- 2.5. ПАМ'ЯТЬ: ВИДИ, ВЛАСТИВОСТІ ПРОЦЕСИ
- 2.6. ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПРОЦЕС: ВАЖЛИВІСТЬ УЯВИ
- 2.7. МИСЛЕННЯ – ВИЩА ФОРМА ПІЗНАВАЛЬНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ. ЗВ'ЯЗОК МИСЛЕННЯ З МОВОЮ
- 2.8. ВИДИ МИСЛЕННЯ
- 2.9. СПІЛКУВАННЯ: ПРОЦЕС ВЗАЄМОДІЇ
- 2.10. ОСОБИСТІТЬ: СУСПІЛЬНА СУТНІСТЬ.
ПОЗИТИВІЗМ

2.1. ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ: МІРКУВАННЯ ВЧЕНИХ

*Стійка структура особистості
формує стиль життя людини...*

Альфред Адлер

У психології питання особистості людини завжди було у полі уваги вчених. Знайти відповідь намагалися представники багатьох напрямків. Однак вирішували його по-різному. Одні розглядали особистість як аспект суспільно-історичного розвитку, інші – висували біологічну роль.

Людина народжується як індивід (тобто, як одинична природна істота). Поступово засвоює соціальний досвід людства, шляхом спілкування з дорослими. З часом вступає у систему суспільних відносин. Тут формуються: потреби, інтереси, переконання, прагнення. Потреби – стан живого організму, що виражає залежність об'єктивних умов існування та розвитку, спонукає до активності відносно цих умов. Інтереси – емоційний вияв пізнавальних потреб людини, що реалізується у її спрямованості на певний об'єкт, прагненні детальніше його пізнати (розрізняються за змістом – навчальні, наукові, читацькі, громадські, трудові тощо). Переконання – система мотивів, що спонукають особистість діяти відповідно до своїх поглядів, принципів, світогляду. Прагнення – усвідомлюваний мотив, у якому виявлена потреба, що може бути задоволена за допомогою вольових зусиль (мрії, пристрасті, ідеали). Так людина розвивається як особистість, має належні тільки їй психологічні особливості і риси. Це вирізняє її своєрідність і несхожість з іншими особами. Виявляється: темпераментом, характером, здібностями, особливостями і якостями психічних процесів, уподобаннями, звичками. Індивідуальність властива кожній людині. Але виділяється по-своєму. Приміром, здатність бачити те, що не помічають інші – ілюструє оригінальність інтелекту. А уміння розв'язувати не прості питання – свідчить про витончений розум; керувати емоціями – рівень вольових якостей.

Так, німецький вчений, теоретик психології, засновник психоаналізу Зігмунд Фрейд вважав, що головна місія належить поняттю несвідомого; що період формування особистості бере початок із дитинства. Адже саме тоді виявляються комплекси, що згодом відбиваються у поведінці дорослих різними способами. А ось

швейцарський психолог, психоаналітик, основоположник аналітичної психології Карл Густав Юнг наголошував, що психіка людини постає у трьох рівнях: свідомість, особистісне несвідоме, колективне несвідоме. За його теорією, основна роль у структурі особистості – притаманна поняттю: колективне несвідоме, тобто, те, що вважається своєрідною пам'яттю людства, і впливає на поведінку індивіда від народження. Особистісне несвідоме – ілюструє переживання, що мали місце на рівні свідомості, але з часом їх витіснено. Карл Юнг виділяв декілька рівнів несвідомого: індивідуальне, сімейне, групове, національне, расове, колективне. Вчений вважав, що існує певна спадкова структура психіки. Так, вона розвивалася сотні тисяч років, змушує і нині переживати, реалізовувати наш життєвий досвід абсолютно визначено. І ця визначеність конкретизована в тім, що Юнг називає архетипами. Саме вони впливають на думки, почуття, вчинки. Колективне несвідоме, з погляду Карла Юнга, відкриває науковий шлях для вчених нашого часу. Це – структура і модель пам'яті людини.

Австрійський психіатр, засновник індивідуальної психології Альфред Адлер вбачав основним у людини не інстинкт, а почуття спільності, що закладається від народження. І виховується це, передусім, мамою, яка має віддано любити дитину. Завважте, такий процес повинен здійснюватися на рівні з батьком. Інакше дитина буде балувана або знехтувана. Батько зобов'язаний поважати дружину, належно ставитися до людей. Ось сутність соціального інтересу. Прикметна одна з тез Адлера, що всі люди мають керуватися соціальним інтересом (відчуття спільності). Відчуття єдності з людством – відчуття того, що кожен частина всього людства. Означає: відчуття орієнтує не на особисту користь, а до успіху всього людства в ідеальній спільності. Тож соціальний інтерес необхідний для збереження людства. Такий природний стан людини.

Відтак, Адлер визначив два типи людей: перший – люди, які прагнуть особистої вищості (вони погано виховувалися, зневажалися батьками, чи були балувані); другий – люди, які прагнуть успіху для всіх, мають високий соціальний інтерес (вони належно виховані). Отже, люди прагнуть статусу вищості або успіху. Це бажання компенсувати відповідне відчуття. Приміром, люди хочуть стати вищими з метою вигоди, бо у них – комплекс нижчості (зазвичай, злочинці). А ті, хто прагне успіху, а не особистої вигоди – ілюструють власну ідентичність. Для них соціальний інтерес важливіший особистого.

Найголовнішим у теорії Адлера є концепція Я-творчого. Люди володіють творчою силою, що дає можливість створювати власний стиль життя. Це унікальне поєднання рис, способів поведінки, звичок, які в сукупності визначають неповторність існування індивіда. Творча сила – динамічна концепція руху до певної мети, найвидиміша характеристика життя. Творча сила впливає на кожен частинку людського досвіду: сприйняття, пам'ять, уяву (фантазії), сни, мрії.

Стиль життя – поведінка людини, бачення себе, ставлення до людей, розуміння; формується під впливом творчої сили, спадковості та середовища. Адлер стверджував важливість середовища і спадковості у формуванні особистості, але творчу силу розглядав як «архітекторський дизайн життя». Він зазначав, що люди не народжуються добрими чи навпаки, а стають такими як вони є через самостійне формування – власне, творча сила.

Пам'ятаймо: «Людина повинна розвивати розум, щоб зрозуміти свою сутність, ставлення до інших і своє місце у Всесвіті...» (Ерік Фромм).

2.2. РОЛЬ ВІДЧУТТІВ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

*Якщо людина знає міру, вона
знає все...*

Томас Корнейль

Відчуття – найпростіший психічний процес, що полягає у відображенні окремих властивостей предметів та явищ навколишнього світу; внутрішніх станів організму людини при безпосередній дії подразників на відповідні рецептори.

Все, що оточує людину (предмети, явища) своїми властивостями впливає на органи чуття. Це викликає низку відчуттів – кольору, звуку, смаку, запаху. Тож за допомогою органів чуття отримується у формі відчуттів інформація про стан зовнішнього і внутрішнього середовища. Так, через призму відчуття здійснюється безпосередній зв'язок свідомості із зовнішнім середовищем. Особливості залежать не лише від об'єктів, що впливають на органи чуття, а й суб'єкта, який їх відчуває. Приміром, одна людина перебуває у кімнаті при температурі

+ 20 °, і стверджує, що там холодно, інша – навпаки. У відчуттях відображається стан суб'єкта. З погляду дослідників, відчуття – це суб'єктивні образи об'єктивного світу. Критерієм їх істинності є суспільна практика.

Роль відчуттів у життєдіяльності людини значна, оскільки вони є джерелом наших знань про світ і кожного з нас. Вчення про відчуття свідчить, що предмети та їх властивості є первинними, а відчуття – результат дії подразників на органи чуття. При цьому відчуття відображають світ таким, як він є.

Мають місце й інші міркування відомих людей щодо явища відчуттів. Зокрема, трактування відчуттів як єдиної реальності, унаслідок чого, розглядається світ тільки як сукупність відчуттів. Автори – Джордж Берклі, ірландський філософ; Девід Юм, шотландський філософ, діяч епохи Просвітництва.

Прикметними є праці німецького психолога, фізика, фізіолога Германа Людвіга Фердинанда фон Гельмгольца у галузі фізіології органів чуття. Вони розкрили причинну залежність відчуттів від впливу зовнішніх подразників на органи чуття. Так, було запропоновано систему нотації, що слугує у музикознавчій літературі донині. Також вчений у працях приділив особливу увагу механізму сприймання просторових відносин. Проілюстрував роль м'язових рухів і відчуттів у формуванні просторового образу та запропонував відповідну гіпотезу. Його тлумачення просторового бачення виявилось актуальнішим у порівнянні з поглядами супротивників.

Плин часу засвідчив необхідність відображення різноманітних властивостей дійсності. Доцільність відображення різноспектрових властивостей дійсності у процесі історичного розвитку людини, зумовила появу значної кількості аналізаторів, пристосованих для сприймання певних подразників. Аналізатори людини мають різну чутливість. Разом вони складають сенсорну систему людини. Англійський вчений Чарльз-Скотт Шеррінгтон запропонував об'єднати всі аналізатори у три системи і виокремити три види відчуттів: екстероцептивні, інтероцептивні, пропріоцептивні.

Екстероцептивні відчуття – відображають властивості предметів, явищ зовнішнього світу і мають рецептори, розташовані на поверхні тіла. Їх поділяють на контактні та дистанційні.

Інтероцептивні відчуття – виникають при подразненні рецепторів у внутрішніх органах і тканинах людини.

Пропріоцептивні відчуття – дають інформацію про рух, положення тіла людини у просторі. У м'язах і суглобах людини знаходяться їх рецептори.

Завважте, окремі відчуття названих видів можуть належати водночас до двох груп. Отож, чіткої думки у сфері дослідження щодо поділу відчуттів не існує. Залежно від аналізаторів і адекватних їм подразників, у межах кожного з цих видів, відчуття утворюють низку різновидів. Слід розрізняти подразники: адекватні (слух для вуха, світло для ока, запах для носа) для певного органа чуття і неадекватні для нього (світло для вуха, запах для ока).

Пам'ятаймо: Не існує реальності іншої, чим та, яка у нас самих...
(Герман Хессе).

2.3. СПРИЙМАННЯ – СУБ'ЄКТИВНИЙ ОБРАЗ ОБ'ЄКТИВНОЇ ДІЙСНОСТІ

*Усе, що ми маємо від природи...
перетворюємо у реальність своїми
діями, які поєднують нас із
зовнішнім світом...*

Арістотель

Сприймання – відображення у свідомості людини предметів і явищ об'єктивної дійсності за їх безпосередньої дії на органи чуття. Складніше відображення світу, що розширює можливості людини з метою пристосування й активного його перетворення – представляє перехід від відчуттів до сприймання.

Результат сприймання – цілісний образ об'єкта. На зразок: людина тримає в руках букет квітів і водночас відображає різнобарв'я кольору, пахощів, форму. Ось тут і створюється образ букета, унаслідок поєднання відчуттів: зорових, нюхових тощо. Але ж сприймання не зводиться до прикінцевого підрахування відчуттів. Його доповнюють знання, досвід, притаманні людині.

За літературними джерелами, сприймання – складний процес і єдиного бачення не існувало. Пошуками концепцій опікувалися вчені, мислителі, філософи багатьох поколінь. Серед них: Евклід, Епікур, Демокріт, Арістотель. Представники психофізіології (XIX ст.)

намагалися досліджувати сприймання на вивченні відповідної проєкції. Гештальтпсихологи вбачали недостатнє обґрунтування пояснення сприймання. Тож створили власну концепцію. Однак вона була недосконалою.

Розвивалися нові концепції. Багатоспектровість вивчення сприймання виявила залежність даного аспекту від знань людини, спрямованості, потреб, інтересів, досвіду. Отже, сприймання є суб'єктивним образом об'єктивної дійсності (як і відчуття). Критерій істинності – практична діяльність, оскільки сприймає людина, а не окремий орган (вухо, око). В образі сприймання відображається ставлення людини до об'єкта, інтереси, бажання, почуття. У науковій сфері це є апперцепція (тобто, залежність сприймання від змісту психічного життя і особливостей особистості).

З погляду вчених, своєрідність сприймання простежується у системі належних особливостей: предметність, цілісність, структурність, константність, осмисленість.

Предметність сприймання – відображення у перцептивному образі властивостей, як не ізольованих, а таких, що належать предмету. Предметність сприймання – набута властивість, а не вроджена. Головним у її формуванні є рух і дотик. Оскільки, без руху сприймання втрачає предметність.

Цілісність сприймання – виявляється як властивість перцептивного образу відображати предмет у сукупності його рис, як одне ціле. Цілісний образ формується у процесі узагальнення знань про властивості предметів, що є наслідком окремих відчуттів і раніше набутого досвіду людини.

Структурність сприймання – реалізується як властивість перцептивного образу відображати будову об'єкта сприймання. У сприйманні відображаються відношення різних властивостей предмета (структура). Формування – певний час.

Константність сприймання – відносна постійність перцептивного образу (колір, форма, розмір) при зміні відстані, освітленості предмета, положення спостерігача. Дослідження свідчать: константність не є вродженою. Активність перцептивної системи, що допомагає суб'єкту виокремлювати незмінну (інваріантну) структуру об'єкта сприймання – джерело константності.

Осмисленість сприймання – бачиться як формування властивості перцептивного образу бути усвідомленим. Сприймання людини пов'язується з мисленням. Тож сприйняти об'єкт означає: виокремити

його в оточенні і подумки найменувати (тобто, зарахувати до певного роду предметів). А ще коментується сприймання як дія, спрямована на огляд об'єкта і створення образу.

Вчені продовжують досліджувати процес сприймання, бо це важливо. Людина отримує знання про навколишній світ не лише за окремими властивостями предметів (колір, запах, форма), а й сприймаючи ці властивості у сукупності та взаємозв'язку.

Пам'ятаймо: «Коли треба зробити вибір, а Ви його не робите, це – теж вибір...» (*Вільям Джемс*).

2.4. ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ПАМ'ЯТІ. КОНЦЕПЦІЇ ВЧЕНИХ

*Наука підвищує інтелектуальний
і моральний рівень...*

Луї Пастер

Сукупність поведінкових реакцій, накопичення індивідуального досвіду, організована система навичок – значимі чинники, що забезпечують єдність і цілісність особистості людини. Але ж чи було б це можливим, якби відчуття, сприймання, думки, набуті знання – зникали. Тож вони закріплюються, відтворюються, осідають у пам'яті людини і, відповідно до потреб – проявляються.

Пам'ять – процеси запам'ятовування, зберігання, відтворення і забування людиною її попереднього досвіду. Запам'ятовування – процес пам'яті, внаслідок якого закріплюється новий матеріал, шляхом пов'язування його з раніше набутих. Збереження – процес пам'яті, що забезпечує утримування результатів запам'ятовування протягом тривалого часу. Відтворення – мнемічний процес, що забезпечує відновлення матеріалу, який зберігається у пам'яті. Забування – мнемічний процес, внаслідок якого поступово втрачається чіткість закріпленого у пам'яті матеріалу, зменшується обсяг, виникають помилки при відтворенні, стає неможливим відтворення, зрештою і впізнавання.

Отже, людина здатна пам'ятати минуле; завдяки цьому краще розуміє сучасне і може спрогнозувати майбутнє. Але ж людині властиво забувати. З цього приводу прикметна думка вчених, зокрема,

про те, що людина без пам'яті не є особистістю, оскільки не орієнтується у часі і просторі; сприймає все неначе вперше. Однак, серед вчених немає єдиного теоретичного бачення щодо пам'яті людини.

З низки психологічних теорій пам'яті найпоширеніші: асоціативна, гештальтпсихологічна, біхевіористична, когнітова, фізична.

Так, асоціативна теорія – найдавніша, ґрунтується на вченні Арістотеля «про три типи асоціацій: за суміжністю, схожістю контрастом». Найважливішим тут є поняття – асоціація, що означає: зв'язок, поєднання між явищами, і виступає як безперечний принцип усіх психічних утворень.

Друга половина ХІХ століття ознаменувалася виникненням гештальтпсихологічної теорії. За літературними джерелами, саме вона прийшла на зміну асоціативній. Засновники теорії стверджують, що «механізми пам'яті визначають закон формування гештальту». Гештальт – цілісна структура, що формується у свідомості людини при сприйнятті об'єктів або їхніх образів. До речі, гештальтпсихологія з'явилася завдяки психологам Максу Вертгеймеру, Курту Коффці, Вольфгангу Келлеру.

Біхевіористична теорія – орієнтує на рефлексорні механізми формування індивідуального досвіду.

Когнітова теорія – на її підставі «пам'ять є сукупністю різних блоків і процесів перероблення інформації, кожен з яких чітко виконує встановлену роль». Концепція має певні недоліки стосовно активності суб'єкта у процесі запам'ятовування.

Фізична теорія – спрямована на «виявлення фізіологічних механізмів пам'яті». Вчені ще називають її теорією нейронних моделей. Бо саме процес утворення та актуалізація «є механізмом запам'ятовування, збереження і відтворення сприйнятого». Переваги даної теорії значні. Однак, ще чимало питань потребують вирішення.

Сучасна наука впевнено представляє концепції, що з'являються на основі досліджень вчених.

Пам'ятаймо: «Якщо налаштуєтесь на енергетичну частоту тієї реальності, яку хочете створити для себе, то отримаєте саме те, на що налаштована Ваша частота...» (*Альберт Ейнштейн*).

2.5. ПАМ'ЯТЬ: ВИДИ, ВЛАСТИВОСТІ ПРОЦЕСИ

Наступна сходинка мотиваційної структури має значення лише тоді, коли попередні пройдено...

Абрахам Маслоу

За науковими дослідженнями, людина запам'ятовує зміст матеріалу. Відповідно, виокремлено види пам'яті: словесно-логічна, образна, рухова, емоційна.

Словесно-логічна пам'ять – специфічний вид пам'яті; реалізується запам'ятовуванням і відтворенням думок, понять, суджень, що відображають предмети і явища з їх загальними істотними зв'язками і відношеннями. Оскільки думка не існує без мови, то ж і пам'ять іменується: словесно-логічна. Саме від цього виду пам'яті залежить розвиток інших чотирьох видів. А рівень їх стимулюється професійною діяльністю людини.

Образна пам'ять – запам'ятовування образів та уявлення предметів, явищ, властивостей і зв'язків між ними. Так, образи уявлень пам'яті ризяться від образів сприймання. Передусім, менш яскраві, не так деталізовані, але більш узагальнені. Такі образи (мнемічні) не є постійними, а змінюються під впливом інших уявлень і процесів. Але є образи, що зберігаються у пам'яті, не підлягаючи змінам. Приміром, ейдетичні: яскраві, чіткі уявлення (властиві художникам, музикантам).

Рухова пам'ять – проявляється запам'ятовуванням і відтворенням людиною своїх рухів. Це – основа формування різних фізичних і трудових навичок, дій.

Емоційна пам'ять – проявляється запам'ятовуванням та відтворенням людиною своїх емоцій та почуттів. Емоційна пам'ять відіграє досить важливу роль у життєдіяльності людини. Адже тут – формування стосунків з оточуючими, задоволення власних потреб та інтересів. Сигналізатором тут є емоції.

З погляду вчених, пам'ять характеризується так: сенсорна, короткотривала, довготривала.

Сенсорна пам'ять – досить коротке (до двох секунд) збереження прийнятої інформації. Даний вид пам'яті, залежно від аналізатора, має різну модальність. Переважно використовується зорова і слухова

пам'ять. Сенсорна пам'ять допомагає людині розпізнавати образи предметів, навіть, у процесі їх формування.

Короткотривала пам'ять – проявляється швидким запам'ятовуванням матеріалу, миттєвим його відтворенням і швидким забуванням. Вона обмежена за обсягом, слугує у ситуативних аспектах діяльності. За словами вчених, цей вид пам'яті ґрунтується, зокрема, «на процесах активного проговорювання – повторення інформації».

Довготривала пам'ять – основний вид людської пам'яті, що характеризується тривалим збереженням набутих знань, навичок, вмінь. Важливим механізмом введення інформації у довготривалу пам'ять, також її фіксування, є повторення, що здійснюється на рівні короткотривалої пам'яті. Прикметно те, що виконуючи механізм повторення, обов'язково слід вникати у зміст інформації. В іншому випадку – тривалого запам'ятовування не буде.

Пам'ять поділяється на мимовільну і довільну. Це виявляється за метою діяльності людини.

Мимовільна – процеси запам'ятовування і відтворення, в яких відсутня спеціально поставлена мета запам'ятати чи відтворити. Таке мимовільне запам'ятовування відбувається саме собою, як побічний ефект. Тож і сутність його фрагментальна. До речі, щоб мимовільно запам'ятовувався будь-який об'єкт, потрібна активна взаємодія.

Довільна – процеси запам'ятовування і відтворення, в яких поставлена мета щось запам'ятати чи відтворити. Вона слугує за обставин, коли з'являється необхідність керувати пам'яттю.

А ще, за рівнем усвідомлення матеріалу, з метою запам'ятовування, вирізняється смислова і механічна пам'ять.

Смислова – ґрунтується на розумінні матеріалу, що запам'ятовується. Смислове запам'ятовування розвивається разом з мовленням і мисленням. Виявляється мимовільно і довільно.

Механічна – ґрунтується на простому багаторазовому повторенні матеріалу без розуміння його змісту. За висновком фахівців, механічне запам'ятовування не є бажаним.

Пам'ятаймо: «Три шляхи ведуть до знання: шлях роздумів – найбагатородніший, шлях наслідування – найлегший, шлях особистого досвіду – найскладніший...» (*Конфуцій*).

2.6. ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПРОЦЕС: ВАЖЛИВІСТЬ УЯВИ

Неповторність особистості не виявляється в жодній мірі так, як у результаті уяви ...

Альфред Адлер

Людина взаємодіє з навколишнім світом: сприймає, осмислює, запам'ятовує його. А ще людина має оригінальну властивість – створювати образи того, з чим ніколи не зустрічалась в реальності. Такий витвір людини називається уявою (фантазією). До речі, у мові ці слова можуть слугувати як синоніми.

Уява – процес створення людиною на основі її попереднього досвіду образів, об'єктів, яких вона безпосередньо не сприймала і не сприймає. Тож уява збагачує світобачення людини. Фантазуючи, людина подумки переноситься у майбутнє, або вимальовує епізоди з минулого. Отже, уява один з важливих пізнавальних процесів, що існує поряд зі сприйманням, відчуттям, пам'яттю, мисленням.

На думку вчених, складність цього процесу, є відсутність загальноприйнятого тлумачення. У науковому полі вирізняють: описове визначення уяви і декілька її варіантів та аспектів. Одне бачення – процес спонтанний, відмежований від дійсності. Тут уява нібито подається як саморозвиток людини, прояв енергії, духовної сили. Таке поняття про уяву у межах ідеалістичного поняття розуміння природи психічного. Реально, уява людини детермінована об'єктивною дійсністю і спрямована на її відображення. Вчені не мали однозначних поглядів щодо уяви. А варіативність була суперечливою.

За літературними джерелами, уява виникає у процесі діяльності. Тут окреслюється характер діяльності, передбачуваний результат. Так, людина, створюючи в уяві психічну модель проміжних і прикінцевих результатів, орієнтується у процесі діяльності.

Уява, як пізнавальний процес, пов'язана з процесом пам'яті. Це свідчить про її специфіку. Сенс – «перероблення» минулого накопичення, що зберігається у формі образів і понять. Сприймаючи, уява наділяє їх багатогранністю, ефективністю.

Стосовно мотиву уяви – це потреби особистості. Комбінацією уяви є функціонування за певних ситуативностей, тобто, «ситуативних

ситуацій». Тут можуть мати місце різні ступені визначення. Приміром, питання чітко окреслено і у процесі усвідомлення стає визначеним завданням. Як правило, його вирішення підпорядковується законам мислення. Роль уяви тут незначна. А ось в іншому випадку, коли ситуація недостатньо визначена і перетворити її у завдання не є можливим, тоді долучається уява.

Важливість уяви в тім, що доповнюючи витвором ситуацію, стає можливим прийняття рішення. При цьому з'являється ситуативний вихід, навіть, за відсутності належної інформації для мислення. Але ж тут криється і певний недолік. Вифантазувані способи не завжди чіткі й точні. Результативність може бути віддаленою від дійсності.

За висновком вчених, «однією з причин виникнення уяви є необхідність для людини перебувати і діяти у середовищі з неповною інформацією».

Спосіб створення нових образів є підставою поділяти уяву на пасивну і активну. Види дають підґрунтя для витвору інших видів уяви. Так, пасивна уява. У ній створюються образи, що не втілюються у життя; плануються програми поведінки, що не здійснюються або не можуть бути здійснені. Вона проявляється, коли людина ухиляється від необхідності діяти (передують певні причини). Участь волі у діяльності пасивної уяви виокремлює мимовільну і довільну.

Мимовільна – створюючи нові образи, не спрямована на керування метою вимальовувати певні явища, події, предмети. Поява образів може відбутися унаслідок розповідей, малюнків. Отож, малоусвідомлювані людиною потреби, установки є однією з причин мимовільної уяви. А ще – у сновидіннях, стані дрімання; при розладах свідомості (патологія), оскільки ці компоненти ослаблюють діяльність свідомості.

Довільна – орієнтує на змалювання певного образу, але не пов'язується з волею, необхідною для його втілення у життя. Припустимо, марення: навмисно створені образи, фантазії, що в жодному разі не пов'язуються з волею та втіленням у життя. Трапляється, за умов, коли у людей великі потреби, але недостатні можливості їх задовільнити.

А ось активна уява. Така, при якій образи створюються за участі волі. При цьому створені образи спонукають людину до діяльності. Зважаючи на характер діяльності людини, активна уява поділяється на репродуктивну і творчу.

Репродуктивна – процес створення образів уяви, що відповідає опису. У даному випадку вифантазуваний образ є суб'єктивно новим, а

об'єктивно – вже створений іншими людьми. Його витвір відбувається зі словесного опису об'єктів, сприймання їх зображень.

Творча – самостійне створення нових образів. Виріб цієї уяви формується з чинників власного досвіду або запозиченого в інших. Сутність у їх видозміні. Отож, творчій уяві притаманні: самостійно добраний матеріал, аналізування, удосконалення образу у процесі діяльності. Важливою формою творчої уяви є мрія. У мріях людина випереджає плин часу. Адже вона мріє про те, чого їй бракує. Так мрія породжує потребу. Мрії пов'язані з потребами, мають спонукальну силу. Приміром, потреба людини у стрімкому розвитку технологій – уявляється здійсненою, бо вона до цього прагне. На зразок фрагмент тексту із серії «Про реальність і віртуальність», автор Руслан Кацавець:

«Як і 5 тисячоліть тому, легенда про Голема (штучна людина), нині досить актуальна. Спадкоємці Голема – це сучасні технології: роботи, комп'ютерні істоти. Розваги з цими сутностями блискавично заповняють життя людей. Віртуальна поведінка людини переходить у реальне життя. Так, геймери грають автівкою, демонструючи різні вертуози. З часом, те ж може виявитися насправді. Як стверджують вчені, надмірно захоплюючись іграми, людина переймає характер віртуального героя і втрачає здатність відрізнити реальність від віртуальності».

Індивідуальні особливості особистості – властиві кожній людині. У цьому її оригінальність. Скажімо, людина з більшим досвідом має розвинутіші інтереси й потреби, відповідно, змістовнішу фантазію. До речі, зміст основної діяльності визначає сферу найбільшого витвору фантазії. В уяві людини відповідної професії (чи певної діяльності: митець, письменник, дизайнер) можуть переважати образи кольорів і форм цього ж спрямування. Однак є індивідуальні відмінності, що різняться змістом образів, уяви, легкістю та швидкістю виникнення. Безперечно, від емоційності людини залежить сила, яскравість, динамічність уяви.

Пам'ятаймо: «Якщо людина впевнено рухається у напрямку до своєї мети і прагне жити таким життям, яке вималювала в уяві, то успіх прийде у звичайний час і несподівано...» (*Генрі Девід Торо*).

2.7. МИСЛЕННЯ – ВИЩА ФОРМА ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. ЗВ'ЯЗОК МИСЛЕННЯ З МОВОЮ

Мислення виводить загальне із окремих речей...

Авіценна

Мислення – суспільно зумовлений, нерозривно пов'язаний із мовленням психічний процес пошуків і відкриття суттєво нового; процес опосередкованого й узагальненого відображення дійсності у ході її аналізу й синтезу.

За літературними джерелами, людина, спираючись на фактор відчуття і сприймання, у процесі мислення охоплює ті властивості і якості, що не даються у чуттєвому відображенні. Відтак, мислення бере початок там, де недостатнім є чуттєве відображення. Ось і є вища форма пізнавальної діяльності людини.

Так, мислення тісно пов'язується з мовою, оскільки вона є носієм пізаного і разом з тим, інструментом пізнання нового. Як стверджують вчені, «інструментом формування думки є приховані мовні реакції (внутрішнє мовлення). Це як внутрішнє промовляння, шепотіння та ін. Вони і супроводжують процес мислення. Отож, завдяки слову стає можливим розгорнуте, послідовне міркування (чітке і правильне зіставлення думок). У слові закладено необхідні передумови дискурсивного (здогад, міркування); мислення (мислення-міркування)». Вчені по-різному розглядають зв'язок мислення з мовою. Одні вважають, що мислення незалежне від мовлення, а мовлення вільне від мислення; інші – ототожнюють мову і мислення. Реально ж мова і мислення перебувають у єдності. Процеси мислення і мовлення не тотожні, оскільки ілюструють різні психологічні реальності. Зокрема, мислення – пізнавальний процес, мовлення – процес спілкування і вираження думки. Але ж вони і не вважаються відокремленими.

Щодо суспільної природи мислення. Вона передбачає тісний зв'язок з мовою. Мислення є важливим засобом формування індивідуального і суспільного досвіду. Людина у кожному факті пізнання, спирається на досвід представників попередніх епох. Так визначається суспільно-історична зумовленість мислення.

Завважте, мислення людини формується і розвивається у процесі активної пізнавальної діяльності. Однак, зміст та характер залежить від загального рівня пізнання і на кожному етапі суспільного розвитку мають певні особливості.

Загальні принципи теорії пізнання, дають підґрунтя вважати, що мислення людини вивчає логіка і психологія. Логіка як наука про впорядкованість людського мислення, вивчає його логічні форми: поняття, судження, умовивід.

Поняття – форма мислення, що відображає загальні, істотні ознаки предметів і явищ дійсності. Ознаки існують за будь-яких обставин. Адже без них об'єкт чи явище неможливе. Так, поняття пов'язане зі словом, бо саме у слові – закріплюється й існує.

За допомогою слова людина здатна називати предмети, явища, процеси; характеризувати їх дії, ознаки або вказувати на них. Кожне слово у мові має своє значення, в основі якого лежить певне поняття. Тому поняття не може існувати без слів. Здатність слова називати поняття – важлива особливість мови як засобу спілкування. Зверніть увагу, не називають понять – прийменники, сполучники, частки, вигуки. Слово і поняття – утворюють єдність. Але вони не тотожні. Слово – одиниця мови, а поняття – одиниця мислення.

За літературними джерелами, для кожного поняття характерним є обсяг і зміст. Обсяг поняття – відображення в ньому сукупності об'єктів; зміст – ілюстрація сукупності істотних ознак. Як стверджують вчені, поняттям властивий різний обсяг: поняття з більшим обсягом – родові, стосовно видових, що мають менший обсяг. А ще існують поняття, що іменуються: категоріями. Такі, що мають найбільший обсяг і відображають найзагальніші властивості об'єктів. У психології, зокрема, виокремлюються поняття: особистість, спілкування, діяльність.

За кількісними ознаками поняття поділяються на: загальні, у яких відображаються істотні властивості багатокількісних предметів; одиничні, що відображають істотні властивості одиничних об'єктів.

За спрямованістю та конкретністю ознак поняття бувають: конкретні і абстрактні. Перші – відображають предмети з їх істотними ознаками, зв'язками, відношеннями; другі – відображають певні властивості, відмежовані від об'єктів. Абстрактні поняття мають значення загальних.

Наступною формою мислення є судження. Це – відображення зв'язків між предметами і явищами об'єктивної дійсності чи між їх

ознаками і властивостями, викладене у словесні форми. Тож судження висловлюється реченням, проте не кожне речення є судженням.

Завважте, судження – висловлювання когось про щось. Тут стверджується або заперечується відношення між предметами чи властивостями. Отож, судження є: стверджувальні і заперечні, істинні і хибні. Залежать від того, як подається об'єктивна дійсність.

А тепер про умовивід. За літературними джерелами, умовивід – форма мислення, в якій з одного або кількох пов'язаних суджень виводиться нове судження, що дає нові знання про предмети та явища. За своєю структурою це складніша форма мислення, на відміну від поняття і судження. Оскільки останні входять до складу умовиводу як його елементи. Будь-який умовивід складається із засновків (судження, із яких виводиться нове знання) та висновків (судження, виведене із засновків).

До речі, термін умовивід вживається у подвійному значенні. Під умовиводом розуміють і розумовий процес виведення нового знання із суджень, і саме нове судження як наслідок розумової операції.

Важливим аспектом мисленнєвої діяльності є сам процес думання, мислення. Адже у результаті з'являються певні думки у формі понять та суджень. Цей аспект мислення належить психологічному спрямуванню. Він розкриває закономірності розгортання мисленнєвої діяльності, що веде до пізнавальних результатів. Саме вони відповідають вимогам логіки (є правильні й несуперечливі).

Пам'ятаймо: «У науковому мисленні завжди присутній елемент поезії...» (*Альберт Ейнштейн*).

2.8. ВИДИ МИСЛЕННЯ

Як людина мислить, такою вона і є...

Цицерон

Процес мислення людей виділяється різноаспектними властивостями. Це свідчить про його складність і багатогранність. За літературними джерелами, форма відображення дійсності мислення орієнтує на: наочно-дійове, наочно-образне, абстрактне. Такий послідовний етап розвитку мислення людини у філогенезі й онтогенезі. Філогенез – історичний розвиток як окремих видів і систематичних груп організмів, так і органічного світу загалом. Філогенез

взаємопов'язаний з онтогенезом; висвітлює послідовність подій еволюційного розвитку виду або таксономічної групи організмів. Онтогенез – індивідуальний розвиток організму від початку його існування і впродовж всього життя.

Наочно-дійове мислення – ґрунтується на безпосередньому сприйманні предметів у процесі дій з ними (типове явище для дітей раннього віку).

Наочно-образне мислення – виникає, коли дитина вдається до розумових спроб. Це мислення образами, уявленнями; намагання змінити ситуацію, вимальовуючи певні дії з метою досягти результату. Даний вид мислення властивий дітям 3 – 7 років.

Абстрактне мислення – відбувається за допомогою понять, що розкривають суть предметів, виражаються у словах і знаках (форма міркування інтенсивно розвивається у процесі навчання).

На думку вчених, названі види мислення тісно пов'язуються. Тож при вирішенні складних питань словесні міркування спираються на яскраві образи і супроводжуються практичними діями.

Відтак, залежно від характеру вирішення питань, є мислення теоретичне і практичне.

Теоретичне мислення – процес пізнання і створення законів та правил. Здійснюється за допомогою понять без звертання до досвіду чи практичних дій з реальними предметами. Даний вид мислення є підґрунтям для формування творчої особистості.

Практичне мислення – спрямовано на вирішення практичних завдань чи перетворення практичних ситуацій. Його різновидом є оперативне мислення, що відбувається в екстремальних умовах, за яких хвилювання щодо відповідальності потребує надзвичайного емоційно-вольового напруження.

Розгорнутість у часі ілюструє дискусивне та інтуїтивне мислення.

Дискусивне – розгорнуте мовне мислення людини, організоване її попереднім досвідом; система взаємопов'язаних логічних міркувань, у якій кожна наступна думка зумовлена попередньою.

Інтуїтивне – швидке, згорнуте і малоусвідомлене мислення, що не має чітко виражених етапів.

Мислення кожної людини характеризується певними індивідуальними особливостями. Вони виявляються у глибині, самостійності, послідовності, гнучкості, швидкості, критичності думок.

Глибина мислення – здатність людини проникати в суть явищ; вирізняти їх суттєві характеристики, зв'язок з іншими явищами; передбачати подальший розвиток.

Самостійність мислення – оригінальне вирішення нелегких питань; виявлення творчої ініціативи.

Послідовність мислення – дотримання законів логіки; обґрунтування своїх висновків; належна оцінка; відсутність суперечок у власних міркуваннях.

Гнучкість мислення – уміння просто переходити від одного вирішення питань до іншого (якщо перший варіант є несприйнятливим); швидко реагувати на перемену обставин.

Швидкість мислення – часовий вимір, протягом якого людина примудряється виконувати певні завдання.

Критичність мислення – належна оцінка свого бачення; сильні і слабкі прояви; іноді сумнів і перевіряння.

Названі особливості є найважливішими. Але низка не обмежується, оскільки вони різноаспектні і формуються у процесі розвитку особистості.

Пам'ятаймо: «Свобода мислення – невід'ємне право кожного...»
(Жозеф Ернест Ренан).

2.9. СПІЛКУВАННЯ: ПРОЦЕС ВЗАЄМОДІЇ

*Вживайте якомога більше слів, які
підкреслюють шанобливе ставлення до людей...
Іржі Томан*

Спілкування – процес передавання і сприймання повідомлень; взаємодії між людьми, що охоплює обмін інформацією пізнавального чи емоційно-оцінного характеру.

Спілкуючись, люди створюють умови співпраці; досягають взаєморозуміння; підкреслюють сутність буття; орієнтують на внутрішнє переконання; формують своє світобачення. Як зазначається у літературних джерелах, спілкування людей за різних обставин, залежно від засобів впливу на їх поведінку та психіку, сприяє виділенню комунікативних функцій.

Інформаційно-комунікативна функція спілкування являє формування передавання та прийняття інформації. Етап передавання і прийняття інформації спілкування спрямовано на оцінювання досягнутих результатів. Ефективність вирізняється на рівні передавання і сприйняття повідомлення, враховуючи його новизну і активність; а також прагнення осіб до порозуміння.

Регулятивно-комунікативна функція спілкування спрямована на регулювання поведінки людей. Означає: людина має можливість регулювати не лише свою поведінку, а й інших. У результаті формуються властиві спільній діяльності особливості; узгоджуються дії; стимулюється їх виконання. Ефективність реалізації цієї функції – рівень задоволеності спільною діяльністю і спілкуванням. До речі, тут може мати місце навіювання, наслідування, переконання.

Афектно-комунікативна функція спілкування характеризує емоційний стан людини. Тож потреба людини у змінах свого стану виявляється у бажанні спілкування. Завдяки цьому у людини може змінюватися настрій; підсилюватися або знижуватися рівень психологічного напруження. Специфічна особливість функції – наявність групового емоційного стану.

За дослідженням вчених, спілкування – структурно складне. У структурі спілкування вирізняють рівні: макро-, мезо-, мікро-.

Макрорівень – вивчення розвитку спілкування протягом життя людини; виявлення основної професійної зайнятості; дослідження оточення осіб, з якими людина спілкується. Рівень вважається найважливішим у виявленні особистості.

Мезорівень – спілкування щодо певної тематики з часовим обмеженням. Його наслідок досить своєрідний за формою.

Мікрорівень – охоплює окремі спектри спілкування, що складаються у певний період життя людини. Це може бути: питання – відповідь; потискування руки, міміка.

За твердженням вчених, виявлено специфічні психологічні труднощі спілкування. Вони пов'язані з різною соціальною і етнічною належністю; виникають між формальними і неформальними членами груп. Також трапляються в окремих професійних сферах. Приміром: під час бесіди слідчого і потерпілого; при опитуванні свідків; між учасниками судового процесу.

Відтак, порушується питання усунення психологічних труднощів у спілкуванні; підвищення пізнавальної складності особистості; її індивідуальних особливостей; мотиву вчинків, з урахуванням

невербальної поведінки. З цією метою рекомендовано форми соціально-психологічних тренінгів; корекційну роботу щодо вікової категорії, соціального статусу особи; індивідуальні консультавання.

Пам'ятаймо: «Говорити багато й добре – дар гострого розуму; говорити мало й добре – властивість мудрого; говорити багато й погано – ознака глупості; говорити мало й погано – ознака розумової обмеженості...» (*Франсуа Ларошфуко*).

2.10. ОСОБИСТІСТЬ: СУСПІЛЬНА СУТНІСТЬ. ПОЗИТИВІЗМ

*Життя – це процес постійного вибору...
Абрахам Маслоу*

Людина реалізує свою суспільну сутність шляхом належності до певних спільнот. Саме там формуються і розвиваються міжособистісні стосунки. Структура їх залежить від того, до яких груп входить людина, які обов'язки покладає, як розуміє свої права. Особливості стосунків зумовлюються характером спільної діяльності. Психологи вважають, що важилем сформованості групи є: тривалість існування, комунікація між членами групи, відносини влади і підпорядкування.

Міжособистісні стосунки – взаємозв'язки між окремими людьми (групами), що виявляються у характері і взаємному впливові один на іншого у процесі спільної діяльності та спілкування. Так, стосунки між людьми можуть мати кон'юнктивний (об'єднувальний) або диз'юнктивний (роз'єднувальний) характер. Вони включають низку настанов, професійних орієнтацій, результативних очікувань; а також суб'єктивно оцінюються. У процесі взаємодії утворюється система стосунків, що ілюструє соціально-психологічну, духовну атмосферу.

Відтак, міжособистісні стосунки започатковуються у суспільних відносинах. Багатоаспектний процес встановлення контактів між людьми виробляється потребами суспільної діяльності. Передусім, обмін інформацією; сприймання, розуміння, мета. А взаємодія, як процес впливу суб'єктів (об'єктів) один на іншого, породжує взаємозумовленість і взаємозв'язок. Трапляється, у процесі взаємодії між людьми виникають розбіжності. Це вказує на пошук способів їх вирішення. Безперечно, це поштовх до саморозвитку,

самовдосконалення; переосмислення поглядів між окремими групами людей. Таке бачення є основою для формування та утримання соціально-психологічного клімату у різних професійних сферах та об'єднаннях за інтересами. Позитивізм у процесі розвитку взаємин між людьми прогнозує неодмінне взаєморозуміння. Означає: упорядкування відносин між окремими людьми, соціальними групами, що налаштовує обмін думками, цінностями; вивчення досвіду, при якому враховується бачення та позиція сторін. Взаєморозуміння – досить важливий чинник успішності соціально-психологічного спрямування. Ґрунтується на спільності інтересів, поглядів, мети. У результаті, людина самовиражається, самостверджується; виявляє індивідуальні властивості; реалізує ряд соціальних функцій. В основі стосунків – ставлення особистості до оточуючих. Це виявлення характеру, поведінки, культури, освіченості.

За літературними джерелами, у міжособистісних стосунках вирізняються три основні компоненти поведінки людей: когнітивний, емоційний, інтеракційний.

Когнітивний компонент особистості людини, яка спілкується із іншими суб'єктами, включає психічні процеси (сприймання, пам'ять, мислення). Емоційний компонент охоплює все, що зафіксовано нарівні фізіологічних реакцій і суб'єктивних ставлень (внутрішньо особистісна, міжособистісна емоційна чутливість, партнерство; праця). Інтеракційний компонент (взаємодія) регулюється першими двома і включає конкретні відкриті чи завуальовані дії стосовно партнера.

Отже, міжособистісні стосунки – являють сукупність об'єктивних зв'язків і взаємодій між особами, які належать до певних груп. Вони вирізняються емоційною забарвленістю, сталістю, неповторністю. Міжособистісні стосунки можуть бути ділові та особистісні.

Пам'ятаймо: «Успіх супутствує тому, у кого міцне й обґрунтоване бачення...» (*Майкл Ейснер*).

РОЗДІЛ 3

ОСОБИСТІТЬ: ІНДИВІДУАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

*Кожна людина – відбиття свого
внутрішнього світу...*

Цицерон

- 3.1. ПРОЦЕС ТА ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ
- 3.2. ФАКТОРИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ. ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ
- 3.3. ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ
- 3.4. ЕМОЦІЇ І ПОЧУТТЯ ЛЮДИНИ
- 3.5. ВЛАСТИВОСТІ ТЕМПЕРАМЕНТУ ЛЮДИНИ
- 3.6. СТРУКТУРА ХАРАКТЕРУ ЛЮДИНИ
- 3.7. ОСОБИСТІТЬ: ВОЛЬОВІ ЯКОСТІ
- 3.8. ВОЛЬОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРЕДБАЧАЄ
- 3.9. САМОСВІДОМІСТЬ. Я-КОНЦЕПЦІЯ. САМООЦІНКА
- 3.10. ЗДІБНОСТІ. ЗАДАТКИ. ОБДАРОВАНІСТЬ

3.1. ПРОЦЕС ТА ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ

Вільна, усвідомлена активність є визначальною рисою людини...

Альфред Адлер

Людина. Її вивчають як продукт біологічної еволюції і як елемент виробничих відносин. Вона охоплюється різними системами дійсності. Тож багатоспектровими є її зв'язки, відносини, якості. За твердженням вчених, будь-яка психічна якість, взаємодіючи з іншими якостями, у процесі ілюструє нові аспекти й можливості.

Психічний розвиток людини це певний процес, оскільки має динамічний характер. Тобто, розпочинається до народження дитини, розгортається і триває протягом всього життя. У результаті накопичуються кількісні та якісні перетворення психіки, що забезпечують формування і функціонування особистості.

Незалежно від того, що темпи і результати онтогенетичного становлення особистості різняться, однак процес психічного розвитку людини має низку типових особливостей. За літературними джерелами, найголовнішими є: суперечності як основа психічного розвитку, неперервність психічного розвитку, дискретність, незворотність, взаємозв'язок з іншими напрямками розвитку, взаємозв'язок кількісних і якісних змін психіки, планомірність та наступність психічного розвитку, перехід від нижчих психічних структур до вищих.

Суперечності як основа психічного розвитку. В основі містяться внутрішні (між складовими психіки самої людини) і зовнішні (між людиною та соціумом) суперечності. Тут існує стійкий взаємозв'язок. Так, зовнішні – первинні, виникають за умов контакту людини із соціумом. Але вони трансформуються у внутрішні. Це активізує людину до дій, сприяє розвитку психіки.

Неперервність психічного розвитку. Особливість розпочинається ще до народження людини і стрімко розгортається після народження. Отож психічний розвиток триває постійно. Навіть, уночі відбувається обробка інформації, що мала місце вдень. Виняток: явище – затримка психічного розвитку (відхилення).

Дискретність. Розподіл онтогенезу людини на окремі вікові періоди зі специфікою психічного розвитку у кожному. Він – умовний.

Безперечно, психологи чітко окреслили межі вікових періодів, але психіка переходить від одного – до іншого поступово.

Незворотність. Прогресивні зміни, що сформувалися внаслідок психічного розвитку. Вони не зникають. Тому є надбанням особистості; впливають на психічне функціонування. До речі, регресивні тенденції спостерігаються, як окремі форми захисної поведінки людини.

Взаємозв'язок психічного з іншими напрямками розвитку – фізичним, соціальним, фізіологічним. Психіка людини розвивається на основі фізичних надбань (ще від віку немовляти). Підлітки розпочинають усвідомлювати себе дорослими (зв'язок фізіологічного і психічного розвитку). Окрім того, взаємозумовленість психічного та соціального розвитку простежується, починаючи зі школи, потім до навчального закладу. І вже новий статус створює суттєві зміни психіки людини.

Взаємозв'язок кількісних та якісних змін психіки. Психічний розвиток людини – процес, у якому кількісні накопичення психічних функцій зумовлюють якісні перетворення. Забезпечується формування якісних психічних новоутворень.

Планомірність та наступність психічного розвитку. Планомірність – становлення особистості, що виявляється шляхом систематичного, порядкованого характеру психічних змін. Вони – стійкі у часі, незалежні від варіативних факторів (настрій, зовнішність людини тощо). Наступність – має місце як взаємозв'язок попередніх та перспективних, майбутніх психічних змін у загальній динаміці становлення особистості; напластування новоутворень психіки на попередні прогресивні вияви.

Перехід від нижчих психічних структур до вищих. Це нові структури психічної діяльності, що виникають шляхом диференціації наявних структур. Тобто, кожна нова психічна структура виникає на основі попередньої. Вона не просто виявляється, а утворюється із того, що вже має людина, і що вбирає із соціуму. Свідченням того, що генетично раніші структури не зникають, з появою пізніших, є реальність повернення до них.

Пам'ятаймо: «Людина народжується для певної справи...»
(*Ернст Гемінґвей*).

3.2. ФАКТОРИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ. ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Основні надбання людської природи – розум і міркування...

Плутарх

На тлі загальних факторів психічного розвитку людини проявляються специфічні умови становлення особистості. Загальний фактор (соціальне середовище) проявляється шляхом конкретних умов соціалізації людини (вплив родини, психологічний мікроклімат у ній, виховання тощо).

За літературними джерелами, виокремлюються такі фактори психічного розвитку людини: біологічний, соціальний, активність особистості.

Біологічний фактор психічного розвитку людини формується і розпочинає діяти ще до її народження. Отже, є основою для розгортання психічного розвитку. Фактор ілюструє: спадковість, тобто якості передані від батьків генотипно; природжені ознаки – особливості внутріутробного розвитку дитини та процесу народження; результати дозрівання нервової системи – зростання та формування зв'язків.

Відтак, спадковість можна коментувати як здатність живих організмів відтворювати родові ознаки. Стосовно психіки спадковість має сприятливі ознаки (здатність до формування свідомості). Але трапляються і несприятливі (психічні розлади).

Ось бачення вчених щодо спадковості психічних хвороб та певних відхилень. Це можуть бути: шизофренія, алкоголізм, суїцидальні та злочинні нахили, маніакально-депресивний психоз, депресія тощо.

А значення спадковості у розвитку здібностей, характерологічних рис особистості – визначається у щоденному житті. Так, у наукових дослідженнях описується схожість властивостей дітей і батьків.

Результати досліджень свідчать, що схожість між батьками і дітьми досить велика, але не абсолютна. До того ж, дослідження ілюструють наявність схожості, як результат розвитку. Тут же чинниками виступають природно-суспільні фактори.

Природжені ознаки. Це – нейропсихічні особливості, сформовані у період пренатального розвитку людини (дородовий, утробний розвиток,

під час якого відбувається розгортання успадкованого дитиною потенціалу) та впродовж її народження. Між спадковістю та природженими ознаками існує не простий зв'язок (спадковість не тотожна вродженим задаткам, а є основою для їх формування).

Соціальний фактор психічного розвитку – являє сукупність зовнішніх суспільних умов, з якими людина взаємодіє у процесі становлення особистості. Соціальне середовище людини не лише розширює територіальні межі, а й наповнюється змістом.

Сфера соціального середовища поділяється на: мікросоціум (родина, педагоги, друзі) та макросоціум (суспільні та економічні особливості, менталітет, цінності, регіон). Мікросоціум – це найсильніший вплив на формування особистості. Родина і навчальний заклад мають організований вплив на формування особистості, однієї та засоби масової інформації – стихійний.

Тож, вплив соціального середовища на психічний розвиток забезпечує соціалізацію (процес засвоєння соціального досвіду людиною, що забезпечує її інтеграцію у суспільство).

Процес формування специфічних, неповторних ознак та властивостей особистості, що визначають її індивідуальність – називається індивідуалізацією. У силу дорослішання людини і механізм засвоєння соціального досвіду – змінюється. На думку вчених, це зумовлює становлення певних стадій особистості: адаптація, індивідуалізація, інтеграція. Важливим є взаємозв'язок біологічного і соціального факторів у психічному розвитку людини. З погляду на дію біологічного (як основи для психічного розвитку людини) соціальне середовище є джерелом, що насичує змістом процес становлення особистості. Ось тут людина – не пасивний представник, а досить активний суб'єкт взаємодії із соціумом.

Пам'ятаймо: «Тільки особистість може впливати на розвиток і становлення особистості...» (*Костянтин Ушинський*).

3.3. ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

*Розум немає ціни, а виховання – кордонів...
Мартін Лютен Кінг*

Особистість бездіяльна – неможлива, оскільки вона має потреби, котрі належить задовольняти. Тож людина вступає до активної взаємодії із навколишнім середовищем, яка відбувається у формі діяльності. У результаті вона досягає свідомо поставленої мети, що виникла унаслідок появи потреби.

За літературними джерелами, «особливість діяльності людини в тім, що вона свідомо й цілеспрямована. Формуючи принцип єдності свідомості й діяльності, вчений зазначав, що позитивізм тези про єдність свідомості й діяльності – в утвердженні взаємозумовленості і взаємозв'язку. Адже діяльність людини – внутрішня (психічна) і зовнішня (фізична) активність, що регулюється усвідомленою метою; зумовлює формування психічних зв'язків, процесів, властивостей, і, відповідно, є ознакою адекватності».

Основною ознакою діяльності є предметність. Відтак, діяльність конкретної людини пов'язана з діяльністю оточуючих людей, суспільством, суспільними відносинами. Діяльність (у системі соціальних очікувань), орієнтована на те, як її сприймає суспільство. Тому будь-яка цілеспрямована діяльність за своєю природою абсолютно соціальна. Завдяки цьому, людина реалізує себе як особистість, зокрема, проявляються психічні властивості, формуються особливості.

Людина як активний суб'єкт діяльності, долучається до суспільних, міжособистісних відносин і займає певну позицію стосовно інших людей, суспільства, соціальних цінностей «на цьому етапі діяльність набуває нового специфічного аспекту, що стає поведінкою».

Поведінка – зовнішній прояв діяльності, дій людини, процес взаємодії з навколишнім середовищем, опосередкований його зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю.

У поведінці особи виявляється ставлення до моральних, правових норм, традицій, що існують у суспільстві. За поведінкою визначають особистісні особливості людини.

Отже, своєрідною одиницею поведінки людини є вчинок. За літературними джерелами, «вчинком є не всяка дія людини, а лише

така, у якій головне значення має свідоме ставлення людини до інших людей, до суспільства, до норм суспільної моралі».

Дія – відносно закінчений елемент діяльності, спрямований на виконання якої-небудь однієї справи, досягнення конкретної (власної) мети. Залежно від того, як особа керує своїми діями та контролює їх, вирізняються види: інстинктивні, рефлексорні, імпульсивні, вольові.

Інстинктивні – ілюструються органічними імпульсами і свідомо не контролюються. Зазвичай, такі дії спостерігаються у ранньому дитячому віці.

Рефлексорні (дії-реакції) – здійснюються рефлексорно і не піддаються свідомій регуляції. Приміром, мимовільне відсмикування руки від гарячого предмета тощо.

Імпульсивні – спостерігається у осіб, які перебувають у стані ефектного переживання. Тут виявляються емоції, що виступають сильними подразниками. Тому їх ще називають імпульсивно-афективними діями.

Вольові – усвідомлені й цілеспрямовані, регулюються суб'єктом. Їх вчиненню передують: вибір мети, процеси мотивації, прийняття рішення, а також передбачаються наслідки. Суб'єкт може корегувати свою поведінку.

Окрім того, інші аспекти діяльності, мотиви, способи дії – можуть усвідомлюватися, не усвідомлюватися або частково усвідомлюватися. Тож, якщо мета не усвідомлюється, то й діяльності немає. Виявляється лише імпульсивна поведінка. Якщо ж свідомість не пов'язана з діяльністю, то й сенс її не було б виправдано. Отож-бо, свідомість не функціонує поза діяльністю людини, а певним чином впливає на неї.

Пам'ятаймо: «Правильна поведінка від недостатньої волі програє більше, ніж від недостатніх знань...» (*Герберт Спенсер*).

3.4. ЕМОЦІЇ І ПОЧУТТЯ ЛЮДИНИ

*Емоції роблять... нас тими, хто ми є...
Роберт Кійосакі*

Емоції людини досить різноманітні, відображаються на внутрішніх процесах, від яких залежить життєдіяльність організму. Так, американський фізіолог Вольтер Кеннон наголошує на позитивній ролі емоцій: вони приводять організм у стан готовності до термінового витрачання енергії, мобілізуючи всі його сили, що будуть потрібні у випадку страху, гніву, болю. Американський письменник Роберт Кійосакі стверджує, що емоції – це те, що робить нас людьми.

Однак, серед вчених не існує єдиного бачення щодо ролі емоцій в діяльності організму людини. Але кожна праця має певні міркування та пояснення окремих особливостей емоцій. Розробкою концепції емоцій опікувалися світові вчені: Георг Ланге, Вільям Джемс, Вільгельм Вундт, Дональд Хобб, П'єр Жане, Карл Юнг.

Емоції – узагальнена суттєва реакція, що виникає у відповідь на різні за характером сигнали: ті, що йдуть з навколишнього середовища (екзогенні) і ті, що виявляються індивідуально-психологічними факторами (ендогенні). У свідомості людини емоції викликають не образи предметів чи явищ, а переживання. Тож не є елементом пізнання.

У психології емоції класифікують за ступенем впливу і, відповідно, виокремлюють: стеничні та астеничні.

Стеничні емоції – переживання особи що поліпшують самопочуття; спонукають до активної діяльності. Таким може бути ефект радості та інші спектри позитиву.

Астеничні емоції – пасивні переживання особи, що знижують активність. Людина може зневіритись у можливостях і зусиллях.

На виникнення і формування емоцій впливають оцінка інформації, фізіологічний стан і оточення. Стан емоцій породжується впливом способу життя людини; особливостями діяльності; інтелектом; вихованням. Емоції виявляються у стані радості, здивування, захоплення, страху, гніву, суму; у засобах невербальної комунікації тощо. Важливим чинником у сфері емоційного стану є реальність у процесі взаємодії людини і відповідного середовища. Приміром, виникнення емоційного (психічного стану) у злочинній ситуації зумовлюється певними причинами: видом злочину; тривалістю; способом вчинення;

індивідуально-психологічними особливостями учасників. Тож, злочинна оказія – вплив, що викликає різні емоційні реакції. Передусім, такі, що поєднуються із психічною напруженістю (емоційністю) або зі стресом (стрес – явище, що відповідає на різні екстремальні впливи). За літературними джерелами, емоційний стан також трактується, як фрустрація (розгубленість). Означає: психічний стан людини, зумовлений труднощами на шляху досягнення мети. Фрустрація супроводжується озлобленістю, роздратуванням, відчуттям провини. А ще коментується як різновид стресу.

Почуття – специфічна форма відображення дійсності, у якій виявляється стійке суб'єктивно-емоційне ставлення людини із властивими їй потребами, котрі вона пізнає і змінює.

На думку вчених, згідно зі спрямуванням, стан почуттів поділяється на: інтелектуальні, моральні, естетичні. Їх ще називають вищими почуттями.

Інтелектуальні – відбивають стан людини, викликаний пізнавальною діяльністю. Тут може витати подив, сумнів, упевненість. Моральні – відображають ставлення людини до моралі. Це ґрунтується на нормах, що визначаються суспільством і пов'язані з оцінкою відповідальності, дій та вчинків. Естетичні – виникають при сприйманні людиною прекрасного, сюди також належать почуття іронії (критичне ставлення до подій і людей) та гумору. Оскільки виражається ставлення людини до пізнаного і оціненого предмета.

Пам'ятаймо: «Пригнічені емоції не зникають. Їх змусили замовкнути. І вони з середини продовжують впливати на людину...» (Зігмунд Фрейд).

3.5. ВЛАСТИВОСТІ ТЕМПЕРАМЕНТУ ЛЮДИНИ

Той щасливий, хто живе в умовах, що відповідають його темпераменту, але той більше досконалий, хто уміє пристосовувати свій темперамент до будь-яких умов...

Девід Юм

За літературними джерелами, поняття темперамент – трактується, як характеристика людини зі сторони динамічних особливостей: інтенсивності, швидкості, темпу, ритму психологічних процесів і станів.

Динамічний розвиток психічної діяльності людини залежить від темпераменту, мотивів та психологічного стану. Так, незалежно від темпераменту, але за наявності інтересу до певної справи, людина може працювати енергійно; в іншому випадку – навпаки. Причини бувають різні, але, в результаті, викликають моральне й фізичне виснаження. Тож, зрозуміти різницю між індивідуальними особливостями поведінки, що зумовлюються темпераментом і тими, що породжуються мотивами та психічними станами, допоможе слухна думка вчених. Насамперед, слід враховувати, що ті ж самі властивості темпераменту ілюструються у людини в різних формах діяльності (на відміну від тих, що виявляються внаслідок мотивів і психічних станів: прикрощі, смуток та інші душевні розлади). Отже, темперамент шліфує психічні прояви людини: впливає на темп рухів, мовлення; появу мислення, емоцій; обумовлює процеси психічної діяльності тощо. Але від нього не залежать інтереси і моральні принципи особистості.

Існують різні теорії темпераменту, зокрема, давньогрецького лікаря Гіппократа, римського лікаря Галена, німецького психолога і психіатра Ернеста Тремера, німецького філософа Іммануїла Канта.

У психології розглядають чотири типи темпераменту: сангвінічний (сильний, врівноважений, рухливий); холеричний (сильний, нерівноважений); флегматичний (сильний, врівноважений, інертний); меланхолічний (слабкий, малорухливий, нерівноважений).

Залежно від змісту та умов діяльності, властивості темпераменту можуть відігравати позитивну або негативну роль. Скажімо, нерівноваженість холерика шкодить тоді, коли потрібна витриманість, терплячість. А монотонне мовлення флегматика – не сприяє успіху,

якщо йдеться про переконання. Зменшує активність можливої діяльності темперамент сангвініка, оскільки його схильність – новизна, а не нудьгуюча одноманітність.

Ствердно, будь-яка діяльність передбачає певні вимоги до психічних якостей людини. Їх не бажано замінювати іншими, оскільки вони зумовлені змістом діяльності, рівнем розумових знань та емоційно-вольового розвитку.

Приміром, тип темпераменту обов'язково має враховуватися у діяльності юристів (слідчого, прокурора, адвоката, судді) у процесі спілкування з різними категоріями людей з метою встановлення психологічного контакту; обрання способу впливу на особистість.

Також досить поширеним способом пристосування до вимог діяльності є формування індивідуального стилю. Людина обирає та удосконалює прийоми і способи виконання дій, найвірогідніші до її темпераменту. Безумовно, це тривалий процес і виробляється поступово. Сенс формування індивідуального стилю діяльності у свідомому творчому ставленні людини до праці.

Завважте: різні властивості темпераменту людини поєднуються закономірно; утворюють стійку структуру; мають стійкий характер протягом усього її життя. Але можуть змінюватися.

Цікавий коментар вчених знаходимо у літературних джерелах про те, що на ґрунті однакових властивостей вищої нервової системи діяльності можна сформувати істотно різні динамічні особливості особистості: у слабого типу нервової діяльності – силу дій, у неврівноваженого – врівноваженість, у інертного – жвавість і рухливість.

Пам'ятаймо: «Найважливіше, від чого залежить доля людства є людські якості...» (*Ауреліо Печчеї*).

3.6. СТРУКТУРА ХАРАКТЕРУ ЛЮДИНИ

Характер складається із розуму і серця; ...тому залежить від виховання і, отже, доступний виправленню і зміні...

Теодор Драйзер

Учень Арістотеля – давньогрецький філософ Теофраст – запропонував термін характер. Це – сукупність стійких індивідуальних особливостей людини, що складаються і виявляються у діяльності та спілкуванні, обумовлюючи типові способи поведінки.

Психологічні особливості людини – називають рисами характеру. Залежно від переважання психічних процесів у діяльності людини розрізняють риси: інтелектуальні, вольові, емоційні. Приміром, визначеність у прийнятті рішень; винахідливість при уникненні непорозумінь. І навпаки: людина зі складним характером, озлоблена, конфліктує у громадських місцях; створює дискомфорт у колективі. Оригінально сказав швейцарський психолог Карл Густав Юнг: «Все, що дратує в інших – може привести до розуміння себе...».

Прикметним у вихованні характеру є діяльність людини. Насамперед, праця як середовище суспільного буття; спілкування як необхідна умова самопізнання. Тож особливості характеру мають важливе значення у професійних сферах. Так, у юридичній діяльності, де до фахівців мають висуватися досить високі моральні вимоги.

Виділити структуру характеру означає вирізнити його особливі компоненти у взаємозв'язку і взаємодії. У літературних джерелах наголошується, що у структурі характеру мають місце чотири основні чинники. Вони виражають ставлення особистості до окремих людей, соціуму, суспільства – ввічливість, доброзичливість, привітність, або безтактність, грубість, жорстокість; до себе – вимогливість, самоповага або гордість, хвастливість; до праці – старанність, працездатність або безвідповідальність, лінь; до речей – охайність, бережливість або неакуратність, недбалість.

Як стверджують психологи, структура характеру не закладається природою, а формується у процесі розвитку особистості. Оскільки, кожна людина має притаманний комплекс особливостей і рис, то це й вирізняє її індивідуальність. Поняття індивідуальність тлумачиться, як неповторне поєднання психологічних особливостей і рис людини, що

виокремлює її своєрідність та несхожість на інших. Індивідуальність виявляється у ставленні до людей; сприйнятті соціально суспільних умов; вихованні, поведінці.

Доречно завважити, характер як своєрідне ставлення особистості до різних аспектів діяльності може бути стійким, визначеним, постійним або навпаки. Важливою рисою є визначеність, що свідчить про рішучість і незалежність особистості. Це виявляється у прагненні до здійснення мети; відбивається на принциповості, наполегливості і сумлінності, незалежно від важливості справи.

Здавна поставало питання згрупувати за типами спектр людських характерів. Теорії класифікації характерів зумовлювалися різними факторами (зокрема, біологічними: типом тіла, конституцією людини).

З'являлися теорії соціального, функціонального, акцентуального спрямування. За значимістю досліджень вирізнялася акцентуальна теорія. З плином часу популяризувалася типологія характерів, що висвітлив Карл Густав Юнг. Він запропонував два основних психологічних типи: екстравертний, що характеризується спрямованістю на об'єкт; інтровертний – на суб'єкт. Кожен з них поділяється на мисленневий, емоційний, сенсорний, інтуїтивний.

Звичайно, спектр людських характерів типологічно сформувати досить не просто. Але дослідження у даній сфері допомагають проникнути у глибини самопізнання; виявити сильні риси; подолати душевні слабкості; сприяти розумінню духовних цінностей.

Пам'ятаймо: Тільки характером можна виробити характер...»
(*Костянтин Ушинський*).

3.7 ОСОБИСТІСТЬ: ВОЛЬОВІ ЯКОСТІ

Людина володіє справжньою силою впливу на себе...

Платон

Вольові якості – відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої регуляції поведінки, її влади над собою. Вони характеризують діяльність людини у позитивному і негативному аспектах. У низці позитивних якостей виокремлено найголовніші: самостійність, рішучість, принциповість, витримка, наполегливість, цілеспрямованість.

Самостійність – вміння людини у своїх діях обходитися без сторонньої підтримки. Важливим компонентом є власна думка, ініціатива, ідея, оригінальне вирішення питань. А схильність піддаватися сторонньому впливу – ілюструє форму навіювання і вказує на несамостійність.

Рішучість – вміння приймати обгрунтовані, відповідальні рішення та впроваджувати їх у життя. Той, хто вагається приймати рішення або уповільнює процес чи навпаки – нерішуча особа. Це – слабовілля.

Принциповість – стійкі принципи і переконання особистості у діях, вчинках. В істинності – людина впевнена. Такі люди мають власне бачення, несумніваються. Безпринципність – негативна вольова риса.

Витримка – своєчасно стримувати небажаність спонукання, дії, вчинки. Стримана людина здатна керувати емоціями, почуттями; угамовувати імпульсивні дії. Рівень активності відповідає обставинам. Протилежні ознаки виражають нестриманість, що є негативною рисою людини.

Наполегливість – уміння долати труднощі; енергійно діяти, досягаючи мети; мудро долати перешкоди, щоб досягти бажаного. Іноді наполегливі люди піддаються сумніву і втрачають сенс діяти.

Цілеспрямованість – чітко спрогнозована поведінка людини, спрямована на досягнення мети. Така людина у своїй діяльності слугує загальним усталеним уставом, що зумовлює її стійкі переконання. Схильність піддаватися випадковим спонуканням – ознака недостатньої цілеспрямованості.

Так, сукупність позитивних вольових якостей утворює силу волі особистості, негативних – вольову слабкість. Рівень розвитку вольових якостей у кожного різний. Отже, воля особистості формується у процесі життя і діяльності; розвивається шляхом виховання і самовиховання; набувається у результаті спілкування. Бути людиною сильної волі може кожен, хто в змозі оволодіти позитивними, вольовими якостями.

Пам'ятаймо: «Потрібно молодь оберігати від зіткнення з усім поганим, особливо, з тим, у чому є щось низьке...» (*Арістотель*).

3.8. ВОЛЬОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРЕДБАЧАЄ

*Психологічний розвиток відбувається
тільки тоді, коли в особистості є мета...*

Альфред Адлер

У проявах поведінки людини досить чітко виокремлюється одна з якостей психічного життя – воля. Так, особистість має мету. Для її досягнення долає труднощі, концентрує розумові здібності, контролює емоції, перебільшені бажання, стримує фізичні сили. Саме тут найбільше виявляється воля особистості. Це – свідомо організація і саморегуляція діяльності і поведінки.

Отже, задоволення потреб людини відбувається шляхом діяльності і реалізується діями, що породжуються спонуканнями. Спонування до дій різняться змістом і психологічною природою. Може бути імпульсивна (негайна) реакція і поміркована (повільна) дія.

Відтак, дії людини мимовільні й довільні. Перші – незаплановані, можуть виникати у стані паніки. За психофізіологічним спрямуванням поділяється на вроджені й набуті. Другі – здійснюються за допомогою саморегуляції (довільний контроль за їх плануванням і виконанням). Тут важливу групу представляють вольові дії, скеровані на досягнення свідомо поставленої мети, пов'язаної з доданням зовнішніх і внутрішніх труднощів.

За літературними джерелами, воля дає людині можливість регулювати свої дії і вчинки. Цьому сприяють спонукальна і гальмівна функції.

Спонукальна – забезпечується активністю людини. Оскільки «спонування до дій створюють впорядковану систему мотивів – природжених потреб до вищих спонукань, пов'язаних із переживанням моральних, естетичних, інтелектуальних почуттів».

Гальмувальна – реалізується у поєднанні зі спонукальною. Зазвичай, виявляється у ситуативному стримуванні небажаних емоцій, дій, вчинків, що не є сприйнятливими для особистості з погляду моральних переконань та світогляду. Тож «без гальмування ніяке регулювання поведінки не можливе».

Вольова діяльність передбачає: обставини; вибір мети, шляхи досягнення; прийняття рішень. А ще – характеризується порядком

активності, спрямованої на задоволення потреб; концентрацією цієї активності у необхідному напрямку. «Припустимо, твоя мета буде більшою твоїх можливостей; тоді твоя сьогоднішня справа буде кращою вчорашньої, а завтрашня – кращою сьогоднішньої» – ось так міркує ліванський філософ Амін ібн Фаріс Рейхані.

Завважте, вольове регулювання поведінки не є можливим без врахування умов. Незалежно від того, що поведінка спрямована на досягнення мети, прикінцевий результат діяльності буває не відповідає бажаному. Адже люди різняться між собою. Прикметним є бачення американського психолога Джуліана Роттера. Вчений обґрунтував поняття: локус контролю. Це – індивідуальна якість людини, яка характеризує її схильність приписувати відповідальність за наслідки своєї діяльності зовнішнім силам (екстернальний локус контролю) чи внутрішнім станам і переживанням (інтернальний локус контролю). Він стверджує, що локус контролю – стійка властивість особистості, яка формується у процесі соціалізації.

Пам'ятаймо: «Якщо внутрішня ситуація не усвідомлюється, вона перетворюється у зовнішні події...» (*Карл Густав Юнг*).

3.9. САМОСВІДОМІСТЬ. Я-КОНЦЕПЦІЯ. САМООЦІНКА

*Людина варта настільки, наскільки
дає собі самооцінку...*

Франсуа Рабле

Самосвідомість – усвідомлене ставлення людини до своїх потреб, здібностей, думок, мотивів поведінки. Об'єкт самосвідомості – сама особистість. Наслідок самосвідомості – створення Я-концепції.

Я-концепція – динамічна система уявлень людини про себе, на основі якої вона вибудовує взаємовідносини з людьми. У результаті щоденної діяльності та взаємодії в особистості з'являється безліч Я-образів. І кожен переважає за певних обставин. Але ж головним компонентом Я-концепції є самооцінка. Означає: оцінка особистістю себе, тобто, можливостей, якостей і місця серед інших людей. Отже, самооцінка. Кожен період розвитку особистості характеризується різним видом самооцінки. І кожна вікова стадія вирізняється домінуючою з усіх

видів. Приміром, прогностичну спрямованість виокремлює самооцінка особистості у молодому віці; у зрілому – переважно відображає актуальні прояви людини, виконуючи функції регулюючого і корегуючого напрямку. Зазвичай, у зрілому дорослому віці людина підсумовує зроблене у професійному й особистому житті, виділяє моменти, де здобуто найзначніше для самоактуалізації. Тут людина не тільки підсумовує досягнуте чи недосягнуте, а й коментує наслідки. Це здійснюється ретроспективною розвитку й актуалізації конкретних Я-образів особистості.

Так, у силу реальності самооцінка може бути адекватна і неадекватна. Доцільно знати, що неадекватна самооцінка має завищений і занижений аспект. Завищений – суперечить оточуючим. Це викликає зневагу, озлобленість, агресію; веде до знищення стосунків. А досить низький – розвиває комплекс неповноцінності. У людини з'являється почуття невпевненості, тривоги. Тож, аби бути повноцінною особистістю, людина може вдаватися до психологічного захисту.

Психологічний захист – регулятивна система, яку особистість використовує для усунення психологічного дискомфорту, переживань, що загрожують Я-образу, і зберігає його на бажаному і можливому за певних обставин рівні.

Як стверджують вчені, захисна реакція починає діяти, коли особистість у силу умов не може досягти мети. Зокрема, це виявляється формою заперечення, тобто: намагання людини не сприймати повідомлення, яке її бентежить і може викликати внутрішнє непорозуміння.

А буває й так, що людина чинить неусвідомлене перенесення на інших осіб власні бажання і переживання, у яких не хоче зізнатися собі через їх соціальну неприйнятність. Може бути перекладання провини на іншу особу, ображення, мотивуючи, що вона її спровокувала. У науковому полі таке явище називається – проєкція (викидання).

Пам'ятаймо: «Бути нижче самого себе – невігластво, а бути вище самого себе – не що інше, як мудрість...» (*Сократ*).

3.10. ЗДІБНОСТІ. ЗАДАТКИ. ОБДАРОВАНІСТЬ

Все, що розширює сферу людських здібностей... надзвичайно цінно...

Бен Джонсон

Найсуттєвішою рисою людини є здібності. Це – індивідуально-психологічні особливості, що виявляються у процесі діяльності; мають відмінності у динаміці опанування знаннями, навичками, уміннями.

Вони мають місце в кожній сфері діяльності. Сенс у тому, що за однакових умов люди опановують одну й ту ж справу різними темпами. Здібною вважається людина, яка швидко, успішно справляється зі справою; виявляє ініціативу, творчість.

Так, ще Платон стверджував, що здібності є природженими, і всі знання, котрі застосує людина, – спогади про перебування в ідеальному світі «абсолютних знань». Декарт дотримувався переконання про природжене походження здібностей.

За словами вчених, досліджуючи явище здібностей, варто враховувати істотні ознаки: здібності – слід розуміти як індивідуальні психологічні особливості, що відрізняють людей; здібностями – недоцільно називати всі індивідуальні особливості, а лише ті, що стосуються успішного виконання певної діяльності; не можна розглядати поняття «здібності» на підставі знань, умінь і навичок людини, що вже виробилися, не враховуючи певний генетичний момент. А ще на формування здібностей впливає чимало чинників. Зокрема: розумова і фізична активність, інтерес до діяльності, уява особистості тощо. Тож скільки сфер діяльності, стільки існує людських здібностей. Вони мають низку спільностей. Але кожна з них має специфіку. Тому здібності поділяються на загальні і спеціальні.

Загальні – виявляються у всіх сферах діяльності (навчання, праця, розумові здібності).

Спеціальні – простежуються у певних видах діяльності (література, музика, математика).

Розрізняються рівні розвитку здібностей: репродуктивний і творчий.

Репродуктивний – відображає високе вміння засвоювати знання і застосовувати практично; опановувати різними видами діяльності.

Творчий – уміння створювати нове, оригінальне. Формується на ґрунті репродуктивного (але таке визначення є умовним). Оскільки обидва рівні – взаємопов'язані: репродуктивна діяльність має елементи творчості, а творча діяльність не можлива без репродуктивної.

Про задатки. Це – природжені анатомо-психологічні особливості нервової системи, що є природною основою, для розвитку здібностей людини. А розвиток здібностей залежить від умов науково-технічного прогресу; світової і національної культури. Опановуючи ці досягнення, особистість формує здібності.

Отож, діяльність вимагає від людини знань і вмінь, що здійснюються на відповідних засадах суспільства. У результаті утворюється комплекс різних психічних властивостей, що забезпечують її успішне виконання. Але особливу роль відіграє здатність людини мислити. Оскільки мислення досить важлива властивість особистості, що ілюструється спектром глибини якості, послідовності, самостійності, гнучкості.

Сучасна психологія не заперечує фактор, щодо закладених природою особливостей людини, але вони можуть бути лише передумовою успішного виконання діяльності. Однак, якщо людина з найкращими задатками не займається певною діяльністю, здібності не розвинуться самі собою. Відтак, задатки – природжені можливості розвитку здібностей. На думку вчених, роль задатків у формуванні здібностей ще повністю не досліджено.

Оригінальним є твердження психологів про те, що між здібностями і задатками існує багатозначний зв'язок. На ґрунті одних і тих же задатків можуть розвиватися різні здібності. А які саме – залежатиме від умов життя, навчання та виховання.

Обдарованість – високий рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей, що є передумовою творчих досягнень.

Вчені не схиляються до єдиної думки щодо обдарованості людини, оскільки це поняття досить багатоспектрове. Слово-термін «обдарований» найчастіше зустрічається, коли йдеться про дітей, зокрема, підлітків. Тож обдарованим дітям властива підвищена пізнавальна активність, тобто, мимовільне бачення навколишнього світу, адже «бачити і побачити – не одне й те».

У науковій сфері розрізняються декілька типів індивідуальної обдарованості. Приміром, раціонально-мисленнєвий – притаманний ученим, політологам, економістам; раціонально-образний – філософам, історикам, вчителям; емоційно-почуттєвий – літераторам, журналістам,

режисерам; образно-художній – письменникам, художникам, дизайнерам. Отож-бо, специфіка обдарованості кожної особи полягає у спрямованості інтересів. А вже подальший розвиток здібностей виявляється у конкретній діяльності.

Пам'ятаймо: «Велич людини складається зі здатності до дії та із правильного докладання зусиль до того, що належить зробити...»
(Фредерик Дуглас).

РОЗДІЛ 4

ВІКОВИЙ ПЕРІОД ОСОБИСТОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ

*Закономірності вікового розвитку
особистості знаходять свою
конкретизацію в її індивідуальних
особливостях...*

Григорій Костюк

- 4.1. РОЗВИТОК ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ ЛЮДИНИ:
ДЖЕРЕЛА НАДБАНЬ
- 4.2. ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ
ДИТИНИ-ШКОЛЯРА
- 4.3. ПСИХОЛОГІЯ ПІДЛІТКОВОГО
ТА РАННЬОГО ЮНАЦЬКОГО ВІКУ
- 4.4. ЗРІЛИЙ ДОРΟΣЛИЙ ВІК
- 4.5. ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ
У ЗРІЛОМУ ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ
- 4.6. ЗРІЛИЙ ДОРΟΣЛИЙ ВІК: ОСОБЛИВОСТІ
Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ
- 4.7. СТАРІСТЬ: ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ
- 4.8. ОСОБИСТІСНІ ЗМІНИ ЛЮДЕЙ У ПЕРІОД
СТАРІННЯ. ОСОБЛИВОСТІ Я-КОНЦЕПЦІЇ

4.1. РОЗВИТОК ВІКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ ЛЮДИНИ: ДЖЕРЕЛА НАДБАНЬ

Віковий і диференційний аспекти онтогенетичного розвитку людської психіки пов'язані між собою...

Григорій Костюк

Питання розвитку вікової психології людини порушувалося ще за античних часів. Витоки знань, що належить грецьким філософам, базувалися на віковій психології ранньої стадії розвитку людини (дитячо-підлітково-юнацький період). Аналізуючи поняття душі, з'являлися припущення про її динаміку упродовж життя людини. Приміром, Геракліт вважав, що душа розвивається і залежить від законів космосу, а у силу віку – стає мудрішою. Демокріт стверджував, що моральність людини не є природженим фактором, а формується у результаті виховання. Це орієнтує на те, щоб людину навчити гарно мислити, говорити, працювати. Моральні засади розглядав Сократ. На його думку, людина повинна пізнати суть блага, оскільки вона розумом диференціює добро і зло. І, відповідно, чинить.

Прикметне бачення у Платона і Арістотеля. Так, Платон започаткував ідею саморозвитку; сконцентрував увагу на необхідності гармонії душі і тіла. Філософ підкреслював, що людина володіє силою справжнього внутрішнього впливу на себе та на свої здібності. Арістотель аналізував розвиток пізнавальних процесів людини, зміни її характеру упродовж життя; наголошував на необхідності використання різних виховних методів у період зростання дитини. Особливу увагу надавав афектам, що виникають незалежно від волі людини. Ствердно переконував у важливості виховання почуттів у дитини; підкреслював роль мистецтва, яке збуджує певні емоції, сприяє очищенню від афекту, виховує почуття культури. У його вченні виокремлено онтогенетичні етапи розвитку певних пізнавальних функцій – відчуття, пам'ять, мислення. Зокрема, охарактеризовано душевні якості людей відповідно до віку, соціального становища, професії.

Античні мислителі прагнули обґрунтувати важливі для вікової психології ідеї щодо змісту душевного розвитку, відмінностей душевних якостей, чинників психічного розвитку, етапів розвитку психічних функцій.

Пізніше питанням вікової психології опікувався французький мислитель Рене Декарт. Опановуючи суть свідомості, він зробив висновок про існування ідей. А саме: породжених людиною (пов'язані з чуттєвим досвідом людини, дають знання про певні явища; однак не можуть допомогти пізнати об'єктивні закони навколишнього світу); ідей набутих (теж несуть знання про окремі сторони навколишньої дійсності, ґрунтують на досвіді однієї людини та є узагальненням досвіду різних осіб); ідей вроджених (дають людині знання про сутність навколишнього світу і закони її розвитку; відкриті розуму і не мають потреби у додатковій інформації від органів чуття). Ідеї вікового розвитку особистості філософ виклав у вченні про пристрасті, сконцентрувавши увагу на їх причинах і джерелах; висвітлив характеристики і класифікацію, виховання почуттів, саморозвиток. Він доводив абсолютні можливості людини щодо керування пристрастями. А ось засобами у боротьбі з небажаними пристрастями Рене Декарт вважав розум і волю.

Французький письменник, філософ Жан-Жак Руссо стверджував, що людина від природи добра, але її дивовижно зіпсувала цивілізація. Він бачив необхідність природовідповідного навчання (не зовнішнє наслідування природи, а необхідність внутрішньої гармонійності та природності розвитку людини). У результаті було науково обґрунтовано вимогу зважати на індивідуальні відмінності людей. Це давало можливість вибудовувати навчання з урахуванням психологічного розвитку людини.

З погляду голландського мислителя Бенедикта Спінози, на різних етапах життя людини на основі первинних афектів – бажання, задоволення, незадоволення – виникають інші пристрасті, шляхом зміни уявлення про предмет, у силу співпереживання і за асоціацією. Тому афекти різних людей мають індивідуальні ознаки.

У становленні вікової психології дитини важливу роль відіграли дослідження англійського ембріолога, психолога Віктора Прейєра. Він намагався цілісно проаналізувати питання на основі постійних досліджень. Учений не лише розкривав зміст дитячої душі та розглядав розвиток пізнавальних процесів, мовлення, емоцій, а й прагнув навчити дорослих розуміти дітей. Саме на це орієнтує його популярна праця «Душа дитини».

Безперечно, підґрунтям розвитку вікової психології стала велика кількість концепцій сутності особистості. Зокрема, психоаналізу Зіґмунда Фрейда, біхевіоризму Джона Уотсона, когнітивної теорії Жана

Піаже, гуманістичного підходу Абрахама Маслоу та інших. Згодом почали з'являтися концепції щодо психології дорослих і людей похилого віку. Ось – важливий крок у науковому розвитку. Раніше – вікова психологія базувалася на психології дітей, підлітків, юнаків.

Особливо динамічного розвитку вікова психологія набула у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. Це був шлях до гуманізації суспільного життя. Активізувався розвиток дитячої психології, що зумовлювалося вимогами педагогічної теорії і практики. Цінні ідеї вікової психології сформувалися у результаті досліджень загальнопсихологічних та педагогічних явищ. Нові концепції аналізу вікового розвитку виявлялися у сфері класичних напрямків психології. Також вирізняються певні тенденції, що різнобічно висвітлюють особистість.

Завважимо, для кожного віку людини характерним є зв'язок із зовнішнім середовищем. Передусім, взаємовідносини у соціумі; розуміння суспільних інтересів; вплив близького оточення (родина, приятелі, колеги) і формування власного бачення. Отже, дослідження динаміки змін психіки людини у силу вікових періодів – один зі ствердних чинників даного напрямку.

На думку вчених, нині розвиток вікової психології визначається, зокрема: розширенням хронології дослідження психічного розвитку; створенням інтегральних концепцій; поєднанням наукових аспектів у різних сферах знань; удосконаленням методики і методів дослідження.

Відтак, сучасна вікова психологія спирається на результати надбань, що набувалися упродовж віків і продовжує накопичувати знання, виявлені внаслідок змін, що відбуваються у реальному житті людини на всіх етапах існування.

Пам'ятаймо: «Істинна наука не знає ні симпатій, ні антипатій: єдина її мета – істина...» (*Вільям Грове*).

4.2. ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ-ШКОЛЯРА

*Діти вчать на прикладі дорослого,
а не на його словах...*

Карл Густав Юнг

Розвиток людини – процес становлення та формування її особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників, серед яких провідну роль відіграють цілеспрямоване виховання та навчання.

У процесі розвитку людини відбуваються фізичні, психічні, кількісні та якісні зміни.

Так, анатомо-фізіологічні особливості дітей – хлопців і дівчат – молодшого шкільного віку мають незначні відмінності. Із шести років настає період рівномірного росту. Тривалість – до дев'яти років у дівчат, до одинадцяти у хлопців. Саме з цього періоду дівчата мають безперечну перевагу. Як зазначається у спеціальній літературі, у них збільшується вага всіх м'язів, але розвиваються повільніше дрібні м'язи, аніж великі; збільшується рухливість нервових процесів; вирізняється гнучкість кісткових тканин тощо.

Важливого значення набуває соціальна ситуація розвитку. Перш за все, вимальовується роль школяра і необхідність подолати комплекс труднощів. Насамперед, це адаптація до позитивного навчального процесу, що має низку чинників. Зокрема, шкільний режим і значно інше бачення вчителя, аніж вихователя у дитячому закладі; недостатнє вміння спілкуватися з ровесниками і різновіковими групами дітей. З часом дитина має засвоїти певні норми й цінності, але повинна залишатися активною, діяльною одиницею.

Для молодшого шкільного віку характерними є новоутворення. На думку групи вчених, серед основних вирізняються: довільність процесів психіки, тобто, наявність самоконтролю як здатності до саморегуляції – вміння долати перешкоди, визначати мету і шляхи її досягнення; рефлексія – усвідомлення дитиною того, як її сприймає оточення, тобто, вміння бачити себе зі сторони, оцінювати власні думки, дії – це основа відображення (рефлексія) рівня адекватності власної спрямованості, схильності до самоаналізу. Тож у молодшому шкільному віці – рефлексія розумової сфери є вагомою.

Відтак, головним фактором є індивідуальні особливості учнів. Приміром, висока розумова активність; здатність до саморегуляції або навпаки: затримка розумового розвитку (перенесені захворювання, сенсорні дефекти). Але трапляється, що має місце педагогічна недбалість; неблагополучна родинна атмосфера. Також у близькому оточенні діти можуть пізнавати негативні явища суспільного життя. Як наслідок, збідніле мовлення, обмежене мислення; ниці і, навіть, спотворені пізнавальні інтереси.

Тож у дітей даного вікового періоду виникають різноаспектні психічні стани. А саме: оптимальний – бадьорість, активність, бажання до пустощів; невротизм – емоційна незрілість; тривожність; невроз, як наслідок неспроможності психіки справлятися з оточуючими подразниками, це – страхи, нав'язливі стани (некерована жестикуляція, гризіння нігтів).

Отож-бо, розвиток дитини-школяра не зводиться лише до засвоєння програми, а передусім, має полягати у якісних змінах психіки; формуванні особистості. Пріоритетним чинником, що впливає на розвиток особистості є спадковість (відновлення у нащадків біологічних особливостей батьків). Тут особливої уваги заслуговує питання інтелектуальних здібностей. За генетичними дослідженнями вчених, здорові люди мають задатки досить великого духовного потенціалу.

Багатозначним для вчителя у навчальному процесі є здатність організувати діяльність учнів, урахувати їхні інтереси, забезпечити розумову і рухову активність, розвивати творчу діяльність.

Розроблені концепції свідчать, що правильно організоване навчання стимулює розвиток особистості. В цьому сенс учителя. Адже для учнів молодшого шкільного віку учитель – значуща особа, варта для наслідування.

Пам'ятаймо: «Ми повинні навчати дітей бути творчими особистостями...» (*Абрахам Маслоу*).

4.3. ПСИХОЛОГІЯ ПІДЛІТКОВОГО ТА РАННЬОГО ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

*Особистість завжди розвивається як
індивідуальність...*

Григорій Костюк

У процесі виховання молоді важливо враховувати віковий період, а відповідно і вікові зміни. Підлітковий вік означає: перехідний період від дитинства до дорослості (сутність – втрата дитячого статусу і прагнення досягти статусу дорослого); формування моральних понять, принципів, уявлень, переконань (починає слугувати особистості у власному житті) та ін.

Примітні думки у працях середньоазіатського вченого Ібн-Сіні Авіценни. На базі великого медичного досвіду він вивчав зв'язок фізіологічного розвитку організму із психічними особливостями у різні вікові періоди. Ось тут особливу увагу звертав на всебічне виховання. Адже, завдяки вихованню, здійснюється вплив психічного на стійку структуру організму. Унаслідок впливу людей, які оточують дитину, у неї виникають почуття, що змінюють фізіологічні процеси. Тож, викликаючи у дитини певні афекти, дорослі формують її натуру. Унікальні дослідження Авіценни подавали ідею щодо можливості керувати процесами в організмі і, навіть, надавати їм стійкості; впливати на його почуттєву, афектну роботу.

Підлітковий вік – моделювання зрілої людини, що виробляється різноаспектно. Так, підлітків полонить мрія. Це – прекрасне, світле почуття про майбутнє. Але витвір уяви співвідноситься з реаліями життя і власними можливостями. Ось тут слід пам'ятати, що мрія залишається лише мрією, якщо її не закріплювати діями. «Мрія могутніша реальності. І чи може бути по-іншому, якщо сама вона вища реальності? Вона душа сутності...» (Анатоль Франс). Насамперед, такими діями є навчання, організація родинного затишку, матеріального забезпечення. Розуміється, позитив благодатно впливає на становлення особистості підлітка. А не рідко бувають інші ситуації у житті підлітка. Приміром, підлітки переповідають прикрі історії, що виникають між дорослими, дорослими і дітьми. Накопичення негативних фактів досить несприятливо впливає на процес особистісного становлення. Зазвичай, це спричиняється впливом реального соціально-економічного буття:

безробіття, низька зарплата, несвоєчасна виплата. Як наслідок, загострюється суб'єктивна криза процесу становлення особистості. Підліток конфліктує із собою, соціальним оточенням. Зрештою, формується комплекс неповноцінності. Але найприкріше, у порівнянні себе із ровесниками інших родин – успішних, матеріально забезпечених. Ось тут навчально-виховне питання ускладнюється. Зокрема, недостатнім сімейним спілкуванням, знеціненням поведінкових норм, масовою субкультурою.

На думку вчених, явища, що сформувалися у молодшому шкільному віці, поступово переходять у підлітковий період. Виявляється лайливість і брутальність, що часто має місце у соціумі. На оточуючий соціальний світ дітей, що визначається дорослими, нашаровується своєрідний пласт реальності (де в обіході дорослих нерідко слугує ненормативна лексика). Нецензурні слова вживають дівчата – втрачаються жіночі прояви поведінки, з'являється наркоманія, куріння, алкоголізм, блуд. Завважимо, блуд – це розпуста людей, що веде до жорстокої розплати. Фактором негативу є примітивізм мислення та поведінки, зокрема, обмеженість світогляду, духовності.

З погляду вчених, певні прояви поведінки для підліткового віку, криються в тім, що дитина не отримує задоволення від сімейного спілкування, тобто, потреба в залежності від близьких людей блокована (фрустрація потреби). Як правило, формується підозрілість, недовіра до близького оточення. У результаті, вирізняються ознаки: дистанційні стосунки з батьками, емоційна холодність, схильність випробовувати терпіння дорослих, недисциплінованість, грубість, демонстративна самостійність тощо. Також на підлітків впливають родинні тенденції: засвоєння сімейних і насильницьких моделей поведінки. Тобто: фізичне покарання у сім'ї як типове явище; батькам властиві агресивність, злість, підозрілість, схильність командувати, керувати (інертно-імпульсивні характерологічні риси); панування сімейного авторитету, сили; насильницька поведінка асоціюється з нормативною формою поведінки.

Це лише децима із досліджень вчених. Однак проілюстровані чинники ризику вказують на повсякденний настрій людей і організоване буття соціуму.

Однією з головних умов становлення особистості підлітка, формування власного достоїнства, національної гордості є нейтралізація соціальних чинників ризику. Здійснювати слід розумним впливом – шляхом педагогічної діяльності та у родинному колі.

Ефективність спільної роботи родини і фахівців – залежить від розуміння мети і завдань виховання.

За твердженням вчених, перехідний період від підліткового віку до юнацького завершує дитинство. На це орієнтують теорії біологічного, психологічного, психоаналітичного спрямування.

У ранньому юнацькому віці особливими чинниками становлення особистості являються якісні зміни, що стосуються психічної діяльності. Зокрема, процес сприймання; продуктивність пам'яті, уваги; зосередженість на пізнавальних об'єктах. А ще у цьому віковому періоді свідомо формуються елементи характеру: наполегливість, поміркованість, самоконтроль, витримка. Однак зусилля – малопродуктивні, бо не рідко залежать від настрою. Важливим аспектом психічного розвитку особистості в юнацькому віці, за словами Григорія Костюка, є інтенсивне інтелектуальне дозрівання. Період ранньої юності характеризується усталеною моральною свідомістю. Також, Лоренс Кольберг підкреслював, що еволюція моральної свідомості йде паралельно розумовому розвитку відповідно до вікового періоду. Сучасне покоління ранньої юності – бачиться в іншому аспекті. Активізуються нові дослідження. Тож у цей віковий період виявляється свідоме позитивне ставлення до навчання, вимальовується уява про майбутнє.

Розвиток особистості у період ранньої юності відбувається поступово. І вирізнені особливості та ознаки – переважно зберігають постійність. Але вік характерний змінами мотивацій, потреб, інтересів.

Бачення вчених: психічний розвиток у ранній юності – підґрунтя, що дає можливість людині свідомо обрати подальший життєвий шлях. Трапляється, що зроблений вибір – змінюється у другій половині юнацького віку. Причина – неоднозначна (обставини, переосмислення, вплив оточення).

Пам'ятаймо: «По-справжньому зрозуміти можна лише те, що намагаєшся змінити...» (*Курт Левін*).

4.4. ЗРІЛИЙ ДОРΟΣЛИЙ ВІК

*Що посієш в юності, те пожнеш у зрілості...
Гернік Ібсен*

У віковій психології по-особливому вирізняється життєвий шлях особистості у період зрілості, приблизно від 40 до 60 років. Але, як стверджують дослідники, таке визначення є умовним, оскільки людина може входити чи не входити до такої групи. Залежить це від особливостей її життя. Тож, тривалість зрілого дорослого віку – не однакова.

Так, у зрілому дорослому віці спостерігаються багатоспектрові особистісні прояви, зокрема, самостійність і незалежність; творчість або руйнація; активність або пасивність. На думку групи вчених, особистість в цьому періоді вирізняється «інтелектуальним, діяльно-продуктивним, професійним, соціально-активним і свідомим ставленням до навколишнього середовища та власного «Я». Визначальною ознакою зрілості є усвідомлення людиною відповідальності. В умовах сьогодення особа зрілого віку «посідає центральне місце у суспільній і віковій структурі соціуму».

Переважно дослідники поділяють думку, що характеризує властивості людей у зрілому віці. Приміром, підвищена увага до процесу самореалізації у сферах професійної діяльності, сімейного та особистого життя. Досить важливим є збереження емоційної стабільності.

Особливо у цьому віковому періоді виявляються зміни фізичного розвитку. Саме вони спричиняють зміни Я-образу. Також відбуваються внутрішні зміни організму (зменшується зріст людини, втрачається еластичність шкіри і м'язів, уповільнюється функціонування нервової системи тощо). До речі, темпам розвитку і старіння людей властиві індивідуальні особливості, а ще на процес старіння – впливає низка різносторонніх чинників.

Окрім того, дослідники концентрують увагу на змінах сенсорних функцій відчуття та сприйняття. Скажімо, після 50 років гострота зору інтенсивніше знижується; слух стає менш гострим після 20 років і поступово погіршується. Щодо слуху, то часткова його втрата здебільшого властива чоловікам (зумовлюється не природно, а специфікою праці). Мають місце зниження смакової, нюхової, больової чутливості. Але вони менш помітні, порівняно зі слухом

і зором. У цьому віці підлягають змінам й інші біологічні функції людини (час реакції, сенсомоторні навички).

Цікаві думки щодо особливостей розвитку інтелекту. За словами вчених, безперечним наслідком зрілого дорослого віку є зниження деяких інтелектуальних функцій. В окремих людей це пов'язано з різними обставинами життя. А інші дослідження показують, що не зниження інтелекту, а його вікові зміни можуть пов'язуватися з інтересами родини, колег і суспільства.

Авторитетне бачення у науковій праці доктора психологічних наук, професора Романа Павелківа: «Зміни інтелектуальної сфери у зрілому дорослому віці, у більшості випадків, стосуються способів застосування інтелекту, що не дає ніяких підстав говорити про його зниження».

Серед характерних чинників осіб зрілого дорослого віку визначаються стосунки із членами родини і приятелями. Особливо значущі вони із дорослими дітьми. Так, поширеним є процес установалення і підтримання контакту з новим членом родини (невістка, зять). Адже самостійне життя дітей, які створили власну сім'ю, зумовлює перехід батьків до нового статусу. Зокрема, роль бабусі і дідуся.

Важливим аспектом у зрілому дорослому віці є дружні зв'язки. Як стверджують вчені, у цей період зменшується коло спілкування. Зазвичай, немало часу витрачається на виховання дітей, облаштування побуту, професійну самореалізацію. Але ж приятелювання – цінний фактор у розвитку дорослих. Такі стосунки у зрілому віці можуть бути міцнішими, ніж у молодому. Іноді друзі юності стають не цікавими у зрілій дорослості. Отож, у силу відмінностей шляхів і закономірності розвитку – спілкування обмежується. Іншу роль відіграють дружні стосунки серед колег (вони можуть доповнювати сенс роботи, стати джерелом підтримки). Істинне приятелювання – це невимушене спілкування, спільний досвід, взаємодопомога, емоційна підтримка.

Пам'ятаймо: «Щасливий той, хто підготував собі благодатну долю. Благодатна доля – це благодатні схильності душі, благодатні справи...»
(Марк Аврелій).

4.5. ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ЗРІЛОМУ ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ

*Ваше власне рішення добитися
успіху важливіше всього іншого...*

Авраам Лінкольн

Професійна діяльність – важливий чинник, що впливає на розвиток особистості у зрілому дорослому віці. Це – досягнення омріяної мети: реалізуються професійні можливості; зростає кар’єра, авторитет. Саме у зрілому дорослому віці люди здатні самостійно приймати рішення, відповідати за їх виконання. Безперечно, люди цієї вікової категорії володіють різноманітними функціями трудової діяльності; мають високі інтелектуальні здібності. Плин часу вимагає постійного збагачення знань, вдосконалення досвіду.

Трапляється, що люди змінюють роботу: може бути власне розуміння недостатніх знань (з погляду складних технологій) або інші обставини. Звісно, пригнічений стан має місце. Але ж змінити роботу (за згодою обійняти нову посаду, можливо й нижчу статусом) безперервно – одне, зовсім інше – втрата роботи (звільнення). Ось – найтяжче випробування; серйозна стресова ситуація (фінансові труднощі, рівень самоповаги, емоційні переживання; заздрість, ненависть, гнів). Адже у період зрілості питання щодо роботи вирішити складніше, ніж у молодості. Скажімо, усвідомлення власного досвіду, але дискримінація під час пошуку; невідповідний статус і заробітна плата. Однак не треба вдаватися до відчаю.

Відтак, одним зі способів конструктивного переживання втрати роботи – пошук нової. Отож-бо, значущим є подолання страху перед можливою відмовою. Варто згадати слова відомого світового діяча з питань успішної кар’єри Брайана Трейсі: «Складіть перелік всього, що асоціюється у Вас з ідеальною роботою чи посадою. Перш за все, уявіть себе, ніби-то у виборі роботи у Вас немає ніяких перешкод. Уявіть, що будь-яка професія чи рід занять у рівній мірі доступні Вам. Потім уявіть, що Ви володієте необхідною освітою, навичками, досвідом, діловими зв’язками, а також фінансами... Приступайте до планування конкретних дій... При цьому – найголовніше розпочати діяти. Пам’ятайте: Ви відповідаєте за власну долю».

Завважимо, різні способи (у межах норми) сприйнятливі для успішного пошуку роботи. Серед них чільне місце посідає спілкування.

Влаштувуючись на роботу, не слід комплексувати під час спілкування; викликати співчуття зовнішнім виглядом; розповідати про родинні чи попередні службові непорозуміння; нарікати на матеріальне становище (борги, кредити, житло) тощо. У сучасних компаніях несхвально ставляться до людей з проблемами. Отож, таким пошукачам відмовляють.

Ось що радить Брайан Трейсі: «Якщо Ви бажаєте досягти великого успіху, щоб Вас сприймали і поважали у колах, частиною яких хочете бути, то маєте виглядати так, щоб викликати захоплення і повагу, щоб зовнішній вигляд характеризував Вас, як людину, котра звикла перемагати. Ваша кар'єра... у Ваших руках».

Цікаві думки знаходимо у сучасних українських джерелах. Зокрема, наголошується, що ключову роль у пошуку авторитетної роботи і побудові успішної кар'єри відіграють ділові зв'язки. Тож, якщо вони склалися раніше, слід сміливо діяти. Сміливість – одна з рис, що відрізняє успішних людей від неуспішних.

Коло зв'язків, насамперед, характеризується навичками спілкування; умінням щиро слухати людину; виявленням зацікавленості, тактовності до неї. Спілкуючись, люди досягають взаєморозуміння; підкреслюють сутність буття; орієнтують на внутрішнє переконання; формують своє світобачення. А ще корисне дружнє спілкування (спільний відпочинок, святкування). «Люди, які процвітають у цьому світі – ті, які шукають обставини, що їм підходять, і якщо не знаходять, то самі створюють їх...» (Джордж Бернард Шоу).

Як стверджують психологи, буває, у стані емоційного збудження або завищеної самооцінки є люди, які оцінюють інших нижче від їх можливостей. Вихована людина не демонструватиме переваги у силу професійного досвіду, статусу, віку, наявності певних зв'язків.

Пам'ятаймо: «Ніхто, крім людини, не знає на що вона здатна, але, навіть, вона сама не знає, доки не пройде випробування...» (Ральф Емерсон).

4.6. ЗРІЛИЙ ДОРΟΣЛИЙ ВІК: ОСОБЛИВОСТІ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

*Сила, що живе в людині, унікальна за природою...
Ральф Емерсон*

Період зрілості особистості є найскладнішим і найпрекраснішим у житті. Розуміється, панує велике коло обов'язків. Оскільки настав «серединний період» між двома поколіннями: батьки поважного віку і свої діти. Перші – вступили у період старості і, звичайно, потребують уваги; другі – готуються до самостійного життя і батьківська турбота – безперечна. Окрім того, люди зрілого віку – уособлюють міцну родину, оберігаючи традицію та історію, що дісталася у спадок. Також у цьому віці люди досягають професійної майстерності, певного статусу; відповідають за сенс власного життя перед собою та іншими людьми. За спостереженням, енергійність людей зменшується, порівняно з попередніми віковими періодами. Але ж вони досить успішно вирішують професійні завдання, завдяки накопичення досвіду; уміло застосовують організаційні здібності.

Досягнення успіху в усіх сферах життя – сенс людини у зрілому дорослому віці. У цей період людина проходить новий етап розвитку. Адже шлях особистості сповнений низкою подій, що визначаються як життєві завдання. Насамперед: матеріальне забезпечення дітей, належне виховання, щоб вони зростали щасливими, успішними, відповідальними; стосунки з батьками поважного віку; розуміння фізіологічних змін зрілого віку та усвідомлене їх сприйняття; досягнення і підтримка належного рівня життя; вибір дозвілля тощо.

З плином часу змінюються аспекти загального соціального становища і професійної діяльності. Основою змін виступає Я-концепція особистості. Вона розвивається у силу виникнення значної кількості окремих Я-концепцій, а також у процесі генерування концептуального центру особистості. Так, Я-образ, що коментує реальність, забезпечує базу для особистісних прогнозів щодо перспектив розвитку; обумовлює особливості самооцінки. Отож, види самооцінки зрілої особистості являються більш реалістичними, Я-концепція випробовує власні істинні цінності.

Прикметно, реалії життя позбавляють Я-концепцію від видумів юності і ранньої дорослості через призму оцінки життєвих перспектив і можливостей. Отож-бо, особистість адекватніше сприймає своє істинне «Я», звільняючись від умовної відповідальності та перед оцінкою людей, які були наставниками (батьки, педагоги, професійні керівники). Відтак, нове усвідомлення себе спрямовує до добровільного прийняття особистої відповідальності за власний розвиток.

У зрілому дорослому віці Я-концепція продовжує розвиватися. Якщо особистість перебуває у гармонії з оточуючим світом, у неї розширюється коло позитивних Я-концепцій. Саме це і дає позитивне сприйняття себе. Досить важливим для особистості у зрілому дорослому віці є розуміння етичних цінностей. Це простежується у стосунках зі старшим поколінням і молоддю. Всебічно розвинена особистість у зрілому дорослому віці здатна розмежовувати мету і засоби. Означає, що значущими для самооцінки стають Я-образи. Адже вони контролюють моральні норми на відміну від тих Я-образів, що проявляються у молодшому віці.

Тож, Я-концепція зрілої особистості – стимулює до прояву важливих позитивних індивідуальних властивостей, зокрема: самоповаги; здатності підтримувати позитивні особистісні стосунки; особистої відповідальності тощо.

За словами вчених, «порівнюючи особливості Я-концепції у період раннього і зрілого дорослого віку, примітно, що зріла доросла особистість впевненіше ставиться до вибору мети, реалізації власних можливостей та індивідуальних здібностей; ілюструє більшу відповідальність за результати свого самовираження. До речі, сутність Я-концепції – не самоактуалізація із використанням будь-яких доступних для індивіда засобів, а самоактуалізація у межах моральних правил, вагомих особистісних цінностей».

Отже, серед важливих прагнень особистості у зрілому дорослому віці, що суттєво впливає на Я-концепцію – прагнення бачити і вбирати соціально цінні властивості. А значить, власний образ, у який особистість вірить, включає властивості, якими вона прагне оволодіти й свідомо визнає.

Пам'ятаймо: «Кожна людина, яка вирізняється інтелектом і моральними якостями, окрім своєї волі і бажання, несе відповідальність за інших...» (*Жуль Верн*).

4.7. СТАРІСТЬ: ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ

*Найкраща річ у житті – вічна молодість думки...
Генрі Форд*

У віковій психології активно досліджується період старіння і старості (геронтогенезу). Це сутність соціально-економічних, біологічних, психологічних причин. Період пізнього онтогенезу вивчається у межах дисциплін: психологія, біологія, демографія тощо.

Не секрет, старіння створює людині чимало психологічних труднощів. Передусім, віддаленість від трудової діяльності; розрив із колективом; різкі перемини нинішнього життя, порівняно з попереднім. Іноді це сприймається принизливо, відчувається душевна порожнеча. Не дивно, що люди аж ніяк не бажають залишати роботу.

Як стверджують вчені, процес старіння різноаспектний. Традиційно виокремлено такі градації періоду геронтогенезу: похилий вік (чоловіки – 60 - 74 роки, жінки – 55 - 74 роки); старечий вік (75 - 90 років); довгожителі (понад 90 років). За статистикою, протягом останніх десятиліть сповільнився процес старіння. Приміром, особа 55 - 60 років може абсолютно не відчувати себе старою. Відповідно до соціальних функцій може зараховуватися до категорії зрілих людей. До речі, старіння у межах кожної виокремленої фази не є однорідним: одні люди можуть відчувати життєву втому, навіть, до 50 років, інші – у 70 років сповнені силою, життєво-діяльною енергією.

Оригінально сказав Генрі Форд: «Хто припиняє вчитися є старим, незалежно чи у 20 чи у 80 років, хто постійно вчиться – залишається молодим...».

Звичайно, «старіння є: властивістю будь-якого живого організму; прогресуючим неперервним процесом». Як наслідок, з'являються вікові зміни в організмі. Так, представники похилого віку втрачають еластичність тканин організму (зменшення у них вмісту води). Наслідок – затвердіння суглобів. А ще вікове зневоднення впливає на всихання шкіри (виникає чутливість до подразнення і сонячних опіків), гальмується потовиділення (що регулює поверхневу температуру тіла). Також змінюється чутливість різних чуттів (ослаблення почуття рівноваги; невпевненість ходіння; втрата апетиту тощо). У процесі старіння найпоширенішим проявом є зниження слуху, насамперед, у чоловіків. Зокрема, погіршується сприйняття окремих приголосних

звуків мовлення. Порушується зір: знижується кольорова чутливість, що потребує яскравішого освітлення для кращого сприйняття речей.

На думку вчених, зниження чуттєвості властиве не для всіх органів чуття. Так, майже не змінюються смакові відчуття (особливо щодо солодощів). Але помітно погіршується нюхове сприймання.

Людам у період старості властиве зниження інтелектуальних функцій. За спостереженням дослідників, однією з причин є деменція (набута стареча нерозсудливість, забудькуватість) – наслідок старечого віку. Це (як захворювання) може виявлятися низкою чинників. Зокрема, сповільненим мисленням, частим повторенням речей, неадекватним сприйманням навколишнього оточення. Або: людина детально пам'ятає події дитинства, але неспроможна відтворити те, що було понад годину тому. Характерним для людей цього віку є ослаблення пам'яті. Звичайно, існує чимало інших причин зниження інтелектуальної функції у період старості. Тож говорити про людину, що вона хворіє деменцією, слід досить обережно, бо судження про діагноз, може бути недостовірним.

З погляду вчених, «старіння є досить складним і суперечливим процесом, що характеризується не тільки зниженням, але й підсиленням активності організму».

Прикметним є дослідження вчених щодо можливості збереження працездатності осіб у похилому і старечому віці. Рівень працездатності забезпечують: освіта, професійна сфера, зрілість особистості. Важливим чинником для людей похилого віку є фізична форма, що залежить від усвідомлення підтримувати здоровий спосіб життя. Окрім того, багатоспектрова діяльність особистості протягом життя зумовлює високий творчий потенціал у період геронтогенезу. Адже творча особа спрямована приносити користь людям і суспільству.

Безперечно, матеріальне становище – значущий фактор для людини у старості. Оскільки, недостатні фінансові можливості – знижують самооцінку, призводять до відчуття залежності, депресивного стану.

Відтак, міцне здоров'я, матеріальний статок, злагода у родині – запорука благополучної старості.

Пам'ятаймо: «Користуйтеся кожним днем...» (*Горацій*).

4.8. ОСОБИСТІСНІ ЗМІНИ ЛЮДЕЙ У ПЕРІОД СТАРІННЯ. ОСОБЛИВОСТІ Я-КОНЦЕПЦІЇ

*Мист ест во бут и мудрим полягає в умінні
знат и, на що не слід зверт ат и увагу...*

Уільям Дж еймс

Старіння – природне явище. Це – невідворотний процес, що зумовлює вікові зміни особистості. Важливим аспектом є не тільки зміни, що відбуваються у житті людей похилого віку, а й те, як вони ставляться до них.

Дослідження вчених ілюструють багатоспектрові прояви позитивних властивостей у цьому віковому періоді. Приміром, люди похилого віку пишаються досягненнями своїх дітей (освітою, статусом, вихованістю); піклуються про них (намагаються допомогти матеріально, хоч прибутки й не значні). Тут бажаним є привернути увагу і, водночас, зменшити відчуття самотності. А ще благородне ставлення до оточуючих – коли зичать удачі людям, з чистим серцем поділяють їх успіхи, щастя, радість. Бажаючи цього іншим, людина притягує удачу у своє життя. «Чим людина розумніша і добріша, тим більше вона помічає добра в людях» (Філіп Честерфілд).

Але буває й не так. У період старіння характеристика особистісних змін переплітається з проявами негативних ознак: зниження самооцінки; незадовільне бачення себе, як особистості. Людина чинить неусвідомлене перенесення на когось власні переживання; з'являється невпевненість; розгубленість; відлюдкуватість; дратівливість; жадібність. Іноді стан людини може виражати усмішка або сміх, викликані певними обставинами. На зразок: хі-хі – злобне хіхікання; ху-ху – пригніченість, прихованість; хе-хе – штучний вияв ілюструє несподіваність, розгубленість, підлабузництво, несприйнятливність. Або людину охоплює стан хвилювання, боязні, страждання. Отож, слабкі особистості наговорюють зле на себе, вимальовують в уяві жахливі картини. Невдовзі з'являються негаразди, а тоді й думають, що «накликali нещастя». Слід розуміти: випадковостей – не буває. Люди самі створюють нездорові обставини. Випадковість – це не що інше, як підсвідома закономірність. Отже, аби цього не трапилося, за будь-яких обставин не треба погано думати ні про себе, ні про людей. А душевну

слабкість потрібно утамовувати добром і щирістю. «Найбільша перемога – перемога над своїм негативним мисленням», – пише давньогрецький філософ, визначний мислитель Сократ.

Аргументовано, період старості визначається умінням «підтримувати рівновагу» між адаптацією і змінами. Так, на цьому етапі, людина намагається сконцентруватися на осмисленні функціонування позитивних емоцій. Ось тут не просте утворення являє Я-концепція, бо містить багато Я-образів. Виникають вони у результаті самосприймання впродовж життя. А на етапі старості змінюються основні функції Я-концепції. Адже стратегія життя та поведінки визначена і реалізована. «У житті слід ставити дві мети. Перша – здійснення того, до чого прагнули. Друга – уміння радуватися досягнутому. Тільки наймудріші представники людства здатні досягнути другої мети» (Логан Пірсалл Смітт).

Відтак, на особливості Я-концепції особистості у період старіння впливає усвідомлення життєвих факторів. Зокрема, адаптація до фізичних проблем; створення активного дозвілля; окреслення спогадів дитинства, юності, дорослості; розуміння обов'язку передати життєвий досвід нащадкам; орієнтація на нинішнє, з урахуванням аспектів минулого. «Життя – це безкрає удосконалення...» (Фрідрік Хеббей).

З погляду вчених, «позитивна і активна Я-концепція у старості визначає продовження особистісного розвитку; оптимістичне ставлення до життя, сповільнене фізичне старіння». Так, позитивом іскрить музика. У кожного покоління є улюблена музика, яка «дух підіймає», захоплює, надихає. «Музика – джерело радості мудрих людей» (Сюнь-Цзи). Але час вносить зміни, відповідно до потреб життя, у силу стрімкого розвитку людей і перебування їх у соціумі. Безперечно, «музика – вічна», вона не зникає, лише змінюється до уподобань покоління. Закономірно.

Отож, витає думка, якщо людина постійно і довго слухає музику з минулого, то блокує своє майбутнє. Оскільки вона підсвідомо переноситься у минуле – туди, де їй було добре, або, навіть, краще, ніж сьогодні. У результаті, нинішнє – не знаходить розвитку. Варто поміркувати. Завважте: це ж стосується і постійних спілкувальних спогадів з минулого життя (незалежно: на самоті, у колі родини, знайомих). «Там, де немає змін, і там, де немає потреби у змінах, розум гине» (Герберт Уеллс).

Особливості змін особистості у період старіння, виокремлені у наукових працях, не є вичерпними. Прояви поведінки, спілкування,

діяльності – настільки різноманітні, що мають лише орієнтовний характер. Адже однакових людей не буває. У цьому – унікальність особистості, незалежно від вікової категорії, освіти, професійного спрямування, фінансового забезпечення, родинних обставин тощо. Спостереження особистісних властивостей людей поважного віку і наукове трактування в умовах сучасності – вагоме підґрунтя для розробки нових методик, що матимуть надзвичайне інформаційне значення і допоможуть у вирішенні нагальних питань. «Перед людиною, яка володіє інформацією, відкриваються нові можливості...» (Пітер Друкер).

Варто згадати, все, що відбувається з людиною відповідає її помислам, словам, вчинкам. Якщо людина має добре здоров'я; займається улюбленою справою; матеріально забезпечена; живе у радості і поважає тих, хто поруч – то витворена нею модель реальності буде позитивною.

Пам'ятаймо: «Найбільшим досягненням особистості... є акт найвищої мужності – повернутися обличчям до життя...» (*Карл Густав Юнг*).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ ТА САМОКОНТРОЛЮ

*Дивись вперед у завтрашній день...
Карл Густав Юнг*

Запитання слугують для зміцнення вивченого матеріалу, розвитку інтелектуальних знань та є формою контролю під час складання заліку.

ПСИХОЛОГІЯ: БАЧЕННЯ ВЧЕНИХ. ПСИХОЛОГІЯ У СИСТЕМІ НАУК

1. Що таке психологія?
2. Хто започаткував перші пояснення психічних явищ ?
3. Хто зорієнтував пошуки вчених на розкриття загадковості людської психіки?
4. Що з погляду Арістотеля сприяло виникненню поняття про свідомість людини?
5. У чому сенс ідей Рене Декарта щодо свідомості і мислення?
6. Хто основоположник дуалізму? Що означає дуалістичне вчення?
7. Яке бачення дуалізму виклав філософ Томас Гоббс?
8. Що таке емпіризм і сенсуалізм?
9. Хто основоположником емпіричної психології?
10. Чому місце психології у системі наук викликало дискусії?
11. Який внесок у розвиток науки психології зробив Ібн Сіна Авіценна?
12. У чому прикметність ідей мислителя Августина?
13. Як формувалися нові концепції у психології?
14. Коли започатковано психологію, як самостійну науку?
15. Які основні методи психології? У чому сутність методів?
16. Для чого слугують методи об'єктивності і спостереження?
17. Що означає метод експерименту? Яка мета наукового експерименту?
18. Яка роль методологічних принципів психології?
19. Хто з українських вчених опікувався дослідженням методологічних принципів психології?
20. Хто автор першого в Україні підручника «Психологія особистості»?

ОСОБИСТІТЬ: ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ. ФОРМИ ОСВОЄННЯ ДІЙСНОСТІ (ЧУТТЄВІ, РАЦІОНАЛЬНІ)

1. Які відмінності у поглядах на особистість властиві концепціям Зігмунда Фрейда, Карла Юнга, Альфреда Адлера?
2. Що таке відчуття? Яка роль відчуттів у життєдіяльності людини?
3. Що таке сприймання? Хто опікувався пошуками концепцій?
4. У чому сутність психологічних теорій пам'яті?
Які є види пам'яті?
5. Що таке уява людини? У чому складність цього процесу?
У чому важливість уяви? Які є види уяви?
6. Що є причиною виникнення уяви з погляду вчених?
7. Що сприяє виникненню мимовільної уяви? На що орієнтує довільна уява? Які чинники формують творчу уяву?
Що є важливою формою творчої уяви?
8. Від чого залежить динамічність, сила, яскравість уяви людини?
9. Які найважливіші способи творення образів уяви?
З якою метою вони застосовуються? У чому сенс афоризму:
«Уява править світом...» (Наполеон Бонапарт)?
10. Що таке мислення? Чому мислення є вищою формою пізнавальної діяльності?
11. Яке бачення вчених щодо зв'язку мислення з мовою?
12. Як визначається суспільно-історична зумовленість мислення?
13. Які є види мислення? Що означає наочно-дійове мислення?
14. Коли виникає наочно-образне мислення?
15. Як відбувається абстрактне мислення? У чому виражається?
16. Що таке теоретичне мислення? За допомогою чого здійснюється?
17. Що таке практичне мислення? Яке його спрямування та різновиди?
18. Що таке дискусивне мислення? Що таке інтуїтивне мислення?
19. У чому виявляються індивідуальні особливості мислення людини?
Які з них є найважливішими?
20. У чому сенс позивизму у процесі розвитку взаємин між людьми?

ОСОБИСТІТЬ: ІНДИВІДУАЛЬНО- -ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

1. Які типові особливості психологічного розвитку людини?
2. Від чого залежить динамічний розвиток психічної діяльності людини?
3. Що є основою для розгортання психічного розвитку людини?
4. Що означає поняття: неперервність психічного розвитку людини?
5. Як виникають нові структури психічної діяльності?
6. Який вплив соціального середовища на психічний розвиток людини?
7. Що називається емоціями? Що впливає на виникнення і формування емоцій?
8. Які емоції у психології виокремлюються за ступенем класифікації?
9. Що таке почуття? Який стан почуттів називають «вищими почуттями»?
10. Що називається темпераментом людини? Які види темпераменту існують у психології?
11. Що означає структура характеру та формування характеру особи?
12. Що таке типологія характеру з погляду психолога Карла Юнга?
13. Що таке самосвідомість, Я-концепція і самооцінка особистості?
14. Що означає: вольові якості людини? У яких аспектах вони характеризують людину?
15. Що передбачає вольова діяльність людини?
16. Що таке здібності? На що орієнтують дослідження вчених?
17. Що означає репродуктивний і творчий рівень розвитку здібностей?
18. Що таке задатки? Чи існує зв'язок між здібностями і задатками?
19. Що таке обдарованість? У чому сенс цього поняття?
20. Які є типи індивідуальної обдарованості?

ВІКОВИЙ ПЕРІОД ОСОБИСТОСТІ: ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ

1. Звідки беруть початок джерела вікової психології людини?
2. У чому сутність концепції Арістотеля з питань вікової психології особистості?
3. Яка роль досліджень англійського психолога Віктора Прейера у становленні вікової психології дитини?
4. Які особливості психологічного розвитку особистості дитини-школяра?
5. Який пріоритетний чинник впливає на розвиток особистості дитини молодшого шкільного віку? Що варто взяти до уваги?
6. Що означає поняття: підлітковий вік?
7. Які характерні особливості властиві дітям підліткового віку?
8. Що впливає на процес особистісного становлення підлітка?
9. У чому криються причини негативних проявів поведінки підлітків?
10. Як відбувається розвиток особистості у період ранньої юності?
11. Який період життя людини ілюструє психологія ранньої юності? Чим характерний цей період?
12. У чому сутність перехідного періоду дітей підліткового віку – до юнацького?
13. Які особистісні прояви спостерігаються в особистості у зрілому дорослому віці?
14. Як впливає професійна діяльність на розвиток особистості у зрілому дорослому віці?
15. Які особливості Я-концепції особистості у зрілому дорослому віці?
16. Що означає поняття: старість і старіння?
17. Які групи періоду геронтогенезу традиційно виокремлено?
18. Які особистісні зміни властиві людям у період старіння? Як вони проявляються?
19. Які особливості Я-концепції людей поважного віку?
20. Які особливості психологічного розвитку особистості властиві особистостям різного вікового періоду сьогодні?

Пам'ятаймо: «Освіта – уміння правильно діяти за будь-яких обставин...» (Джон Хіббен).

ДОДАТКИ

АКТУАЛЬНО: «ОСВІТА – СКАРБ, ПРАЦЯ – КЛЮЧ ДО НЬОГО» *

Мова – могутнє знаряддя... і ораторського мистецтва, і поетичної творчості, і ділового листування, і дипломатичних переговорів...

Максим Рильський

1. ВЖИВАЙМО ПРАВИЛЬНО СЛОВА
2. МОВОЗНАВЧІ ТЕРМІНИ
3. ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕРМІНИ

* Кацавець Руслан. Професійна етика юриста. Навчальний посібник. 2-е вид., доповнене. Київ: Алерта, 2022 // П'єр Буаст: розд. 6, ст. 138.

1. ВЖИВАЙМО ПРАВИЛЬНО СЛОВА

Мовна культура – це живодайний корінь культури розумової, усього розумового виховання, високої, справжньої інтелектуальності...

Василь Сухомлинський

Слово – одна з основних одиниць мови. За допомогою слова людина здатна називати предмети, явища, процеси; характеризувати їх дії, ознаки або вказувати на них. Його роль у мові – називна. У слові взаємодіють лексичні, граматичні й фонетичні можливості.

Не випадковим є те, що подані слова – різноманітні за спрямуванням. Вони допоможуть зрозуміти тонкощі слово-сполучуваності; сферу вживання; глибше осмислити стилістичну роль синонімів, що закріплюються у мовленні певного стилю; завважити на пароніми, що вживаються у мові як стилістичні засоби (зокрема, вимову, правопис і відповідне значення у тексті); антоніми, що слугують з метою чіткого розмежування понять; на синонімічні приєднанні сполуки. Уваги потребують дублетні слова, що означають паралельні назви того самого поняття: особливість думок; сукупність розумових навичок; духовних інтересів; національний характер, який відбивається в мові, культурі, звичаях народу. Читаймо.

А б о н е н т. А б о н е м е н т.

Абонент – той, хто користується абонементом.

Абонемент – документ про право користування чимось.

А д р е с а т. А д р е с а н т.

Адресат – той, кому пишуть.

Адресант – той, хто пише.

А к ц і о н е р н и й. А к ц і о н е р с ь к и й.

Акціонерний – заснований на акціях.

Акціонерський – належить або властивий акціонерам.

Багато. Чимало.

Багато – вживається у писемній мові. *Чимало* – на позначення поняття часу, кількості, міри й має дещо розмовний характер.

Банківський. Банковий.

У професійній практиці – мають різні значення. Усталились у такій сполучуваності.

Банківський: капітал, курс, консорціум, рахунок, білет, контроль; *банківські*: ресурси; *банківська*: справа, гарантія, рахункова книжка; *банківське*: відділення.

Банковий: кліринг, переказ; *банкова*: рескрипція, статистика та ін.

Є ряд словосполучень, в яких рівнозначно вживаються обидва слова: *банківський акредитив* і *банковий акредитив*.

Бік. Сторона.

Синоніми не завжди взаємозамінні. *Бік* – уживається, коли йдеться про правий чи лівий бік (*фізіолог.*), про родинні зв'язки, а також у приказках та прислів'ях. Усталилось у сполучуваності: *позитивний бік, погляд з боку, повернути на свій бік*.

Сторона вживається в офіційних паперах, юридичних документах у складі термінів (*договірна сторона, позовна сторона*). Слово *сторона* синонімічне до іменників: *край, вітчизна, батьківщина*, що вживається у художній літературі та усному мовленні.

Близький. Ближній.

Слова мають спільні і різні значення. Приміром, *близький будинок і ближній будинок*, тобто, розташований на близькій відстані. Або: *близька рідня і ближня рідня*, коли йдеться про прямі родинні стосунки. Але прикметник *близький* має низку інших значень. Зокрема, невелика часова віддаленість: *близький ранок, близький день, близьке свято*.

Виключно. Винятково.

Виключно – тобто, тільки: *виключно для працівників комерційних структур*.

Винятково – вживається у значенні дуже, особливо, надзвичайно: *біржа праці має винятково важливе значення*.

Вірно. Правильно

Раніше у мовній практиці вживався прислівник *вірно* у значенні «правильно»: *вірно сказав, вірно розв'язав, вірно відповів*.

Літературна норма нашого часу розрізняє вживання слів *вірно* і *правильно*. Нормативна сполучуваність *вірно любити*, а в згаданих вище прикладах треба вживати прислівники *правильно, слушно, справедливо: правильно пояснив, слушно зауважив, справедливо довів, правильно розв'язав*.

В і д з н а ч а т и. В і д м і ч а т и.

Слова мають спільне значення. *Відзначати* – прийнято вживати в офіційних документах: *відзначати День писемності; відзначати День Незалежності*. Слово *відмічати* характерне для усного мовлення.

В і д н о ш е н н я (відноситись). С т а в л е н н я (ставитись).

Відноситись – взаємозв'язок між предметами, явищами, величинами (тобто неістотами), воно вживається у філософії, логіці, мовознавстві, математиці.

Ставлення – характер поведіння людини з ким-небудь.

В і д н о с и н и. С т о с у н к и. В з а є м и н и.

Відносини вживається у сполученні: *відносини – ділові, офіційні, службові, ринкові, економічні, дипломатичні, правові, міжнародні; дружні, товариські, сімейні*.

Стосунки – переважно у значенні: особисті зв'язки між людьми, рідше – між суспільними групами, державами. Не вживаються у цьому значенні: *взаємовідношення, відношення*.

Взаємини функціонує коли йдеться про взаємні стосунки між кимось, чимось; взаємозв'язок, взаємовплив.

Слова *взаємини, стосунки* іноді вживаються як синоніми: *взаємини (стосунки)* між людьми.

В л а с н и й. О с о б и с т и й.

Слова усталилися в такій сполучуваності: *власне бачення, власна думка, власний будинок*, але: *особистий приклад, особистий підпис, частя в особистому житті*.

З різними значеннями обидва прикметники вживаються, скажімо, з іменником *автомобіль*: *власний автомобіль* (що є власністю особи) і *особистий автомобіль* (визначений особі для користування).

Вступити. Поступити.

Відповідно до чинного правопису ці пароніми різняться сферою вживання. *Вступати* до університету, академії, коледжу. Усталився мовний ряд: *вступник, вступні іспити. Поступати* – має інше значення.

Впадає. Кидається.

Слово *впадає* – вживається у сполучуваності: *впадає в око*; слово *кидається* – має інше значення: *кидається звір*.

Говорити українською мовою.

Говорити на українській мові.

Слід вживати: *говорити (писати) українською мовою*.

Грати роль. Відігравати роль.

Грати роль – так говорять про роботу актора. *Відігравати роль* – мати значення (*В його житті книга відіграла неабияку роль*).

Дільниця. Ділянка.

Дільниця – адміністративно-самостійний об'єкт або виробничий вузол на будівництві, підприємстві, залізниці, шахті; також *виборча дільниця*. *Ділянка* – частина поверхні, земельної площі, галузі, сфера діяльності (*садова ділянка, дослідна ділянка*).

Дпломант. Дипломат.

Дпломант – особа, відзначена д ними державами.

Добро. Доброта.

Добро – вживається у значенні: *творити добро, людям на добро, нажите добро*.

Доброта – слугує, коли йдеться про характерні риси людини: *сповнена доброти, безмежна доброта*.

Додержувати. Додержуватися.

Додержувати – виконувати щось точно, забезпечувати наявність чогось: *додержувати слова, порядку*.

Додержуватися – бути прихильником якихось думок, певних поглядів, переконань: *додержуватися сучасних поглядів*.

Д о с и т ь. Д у ж е.

У сполученні з прикметниками і прислівниками, слово *досить* має вказувати на високий ступінь, велику міру, велику кількість чогонебудь: *досить актуально, досить корисно; досить популярний, досить цікавий.*

Досить – властиве книжному стилю мови, *дуже* – публіцистичному та розмовному.

З а в д а н н я. З а д а ч а.

Слово *завдання* має досить широку сферу використання, зокрема, означає заплановану для виконання роботу, справу, доручення, а також стосується виконання окремого обсягу роботи: *завдання виробничі, завдання на ділянці та домашні завдання (навчальні).*

Слово *задача* (та похідні – *задачі, задачник*) – належать до математичної лексики: *збірник задач.*

З а к і н ч и т и. З а в е р ш и т и.

Перевага надається слову *завершити* в офіційному контексті: *завершити збирання хліба... Але: закінчити університет, аспірантуру.*

З а й м а т и п о с а д у. О б і й м а т и п о с а д у.

З а с т у п а т и н а п о с а д у.

Займати та *обіймати* – синоніми. Раніше вживалося слово *займати*: *займати посаду виконавчого директора.* Сучасна ділова мова надає перевагу слову *обіймати*: *обіймати посаду комерційного директора.*

Слово *заступати* – має значення дії у новій функції: *заступати на посаду директора.*

З а ц і к а в л е н і с т ь в у д о с к о н а л e н н і.

З а ц і к а в л e н і с т ь р о б о т о ю.

Перше – вживається, коли йдеться про поліпшення якості діяльності. Друге – на позначення особливо позитивного ставлення до чогось (роботи, діяльності, подій чи якогось явища).

З а ч и т а т и. П р о ч и т а т и.

Зачитати – вживається, коли йдеться про усне повідомлення, інформування слухачів щодо змісту офіційних паперів: *зачитати наказ, розпорядження.*

Прочитати – усталилось у словосполученнях: *прочитати лекцію, прочитати книжку.*

З огляду. З погляду

Часом не розрізняють ці прийменники, хоч вони й мають різні значення і свою сферу вживання. *З огляду* – на щось; того, що; не те, що. *З погляду* – інше значення: *з погляду вчених-лінгвістів*. Обидва прийменники надають висловлюванню книжного забарвлення.

Знаменитість. Авторитет.

Знаменитість – вживається, коли йдеться про широку популярність особи. *Авторитет* – загальновизнаний вплив, значення особи, компанії; особа, що користується загальним визнанням.

Зняти з посади. Усунути з посади.

Дієслово *зняти* означає звільнення з роботи за професією, а *усунути* має відтінок негативного значення: *його усунули з роботи за небалість*.

Істотно. Суттєво.

Коли наголошують на чомусь вагомому, важливому – говорять: *це істотно* або *це суттєво*. Обидва прислівники-присудки походять від прикметників *істотний, суттєвий*.

Їх обов'язки. Їхні обов'язки.

Займенник *їх* є родовим або знахідним відмінком множини від займенника *вони* (*власник крамниці пояснює їх обов'язки*). Також виступає у функції присвійного займенника, тотожного до займенника *їхній* (*їхня доброзичливість підбадьорила нас*). Наразі у в діловій мові і художній літературі перевага надається займеннику *їхній*.

Економічний. Економний.

Економічний – вживається стосовно понять, пов'язаних з економікою.

Економний – співвідноситься зі словами *економія, економити* і тому має інше значення: *економне витрачання палива, коштів, електроенергії*.

Ефектний. Ефективний

Ефектний – показний, виразний.

Ефективний – результативний.

Клієнт. Пацієнт.

Слова різняться сферою вживання.

Клієнт – відвідувач соціально-побутової, торговельної галузі: *клієнт банку*.

Пацієнт – слово-термін, слугує у медичній сфері: *пацієнт звернувся до медичного центру*.

Книга. Книжка.

В офіційно-діловому і побутовому мовленні *книгою* називають зшиті в одну оправу аркуші з відповідними записами. *Книжка* – це окремо виданий твір. Але слово *книжка* має й термінологічне значення: *трудова книжка*. За мовною традицією, якщо йдеться про підручники, посібники, то можуть вживатися обидва слова.

Комунікабельний. Комунікативний.

Комунікабельний – означає здатність до комунікації спілкування; слугує для характеристики людини, з якою легко спілкуватися.

Комунікативний – означає: що стосується комунікації як спілкування, інформації. Ось так: *комунікативна функція мовлення*.

Але зовсім в іншій сфері вживається прикметник *комунікаційний*, тобто, що стосується шляхів сполучення, транспорту, ліній зв'язку.

Комфортабельний. Комфортний.

Це близькі спільнокореневі синоніми, мають певні відмінності. Тож не є замінниками.

Комфортабельний – усталилося у сполучуваності: *комфортабельний літак, комфортабельний автобус, комфортабельні меблі* (але не кажуть *комфортабельне взуття*).

Комфортний – функціонує у сполучуваності, коли йдеться про умови: *комфортний відпочинок, комфортний одяг*, а також про внутрішній стан людини: *психологічний комфорт*.

Кредит. Кредит.

Слова однакові за написанням, але різняться вимовою і сферою вживання.

Кредит – грошова позичка, що надається установою банку для придбання житла, автомобіля та іншого майна.

Кредит – термін банківського слугування; означає – права сторона бухгалтерського рахунку: на кредит активних рахунків записують вибуття цінностей, пасивних – надходження.

Мотив. Мотивація.

Мотив – підстава для певних дій: *мотиви власного переконання у творчості письменника*. *Мотивація* – сукупність мотивів, обґрунтування: *посилена увага до мотивації поведінки учня*.

Наголосити. Підкреслити.

Дієслова рівноправні: *доповідач підкреслив, наголосив*. В усному мовленні бажано вживати *підкреслив*, якщо треба щось увиразнити, зосередити слухача на чомусь конкретному, особливому.

Навчальний. Учбовий.

Мовна практика не засвідчує слова *учба (учбовий)*. Закономірним в українській мові є слово *навчальний* (той, що стосується навчання, пов'язаний з ним): *навчальний посібник, навчальний корпус*.

Наступний. Подальший.

Наступний – вживається лише з конкретним поняттям: *наступна зупинка, наступний тиждень*. На означення абстрактного поняття вживається слово *подальший*: *подальше життя, подальша доля*.

Обопільний. Взаємний.

Слова взаємозамінні, мають значення: спільний для обох сторін. Характерна сполучуваність: *за взаємною і обопільною згодою, обопільне і взаємне бажання, взаємна і обопільна приязнь (допомога)*. *Обопільний* властиве для книжних стилів, особливо офіційно-ділового. У складних словах вживається частина *взаємо-*: *взаємовигідний, взаємовиручка, взаємовідносини, взаємовплив*.

Оригінальний. Неординарний.

Слова близькі за значенням. *Оригінальний* – поширеніше у вживанні: *оригінальна людина; оригінальний митець; оригінальний твір; оригінальне оформлення*. *Неординарний* вживається, коли якийсь факт вирізняється з ряду інших. Але: якщо мовиться про речі, створені самостійно, без наслідування зразків, то слово *неординарний* вживати не варто. Прийнятніше – *оригінальний*.

Орієнтовний. Орієнтований.

Орієнтовний – у значенні загальний, приблизний: *орієнтовна програма, орієнтовний план*.

Орієнтований – у значенні конкретний: *підручник орієнтований на державних службовців*.

О ф і ц і й н и й. О ф і ц і а л ь н и й.

Правомірні обидві форми: *офіційне повідомлення* і *офіційне повідомлення*. Активніша форма – *офіційний*, вживається у значенні: урядовий, службовий (*офіційне положення, офіційне визнання*); виданий урядовою установою (*офіційні папери*); властивий діловим паперам (*офіційна мова*); витриманий відповідно до встановлених правил (*офіційна зустріч*); діловий (*офіційний прийом*).

О п а н о в у в а т и п р о ф е с і ю. О п а н у в а т и п р о ф е с і ю.

Сполучення слів використовуються залежно від завершеності чи незавершеності дії самого процесу оволодіння професією.

П и т а н н я. З а п и т а н н я.

Питання – вирішують, *запитання* – задають.

П і д п р и є м н и ц т в о. П і д п р и є м с т в о.

Підприємництво – форма діяльності у сфері виробництва товарів, надання послуг з метою отримання прибутку.

Підприємство – реальне підприємство (включаючи землю і капітал), що виконує одну чи більше функцій у виробництві (виготовленні й збуті) товарів і послуг.

Слова мають різне призначення і різну сферу вживання.

П о к а ж ч и к. П о к а з н и к.

Показчик – напис, стрілка, довідник. *Показник* – наочне вираження (у цифрах, графічно): *економічний показник, плановий показник*.

П о с т а ч а л ь н и к. П о с т а в щ и к.

У літературній писемній мові вживається слово *постачальник*. Слово *поставщик* – належить до усної мови, сприймається як просторіччя.

П р е з е н т а ц і я. Р е п р е з е н т а ц і я.

Слова часто вживаються у мові сучасних засобів масової інформації, книжних текстах, у розмові. *Презентація* – у сполучуваності з іменниковими назвами позначає святкову подію, урочисте відкриття, представлення чого-небудь: виставки, видання

книжки. *Репрезентувати* означає: виступати представником когось, чогось; відбивати виразні особливості чогось; виражати погляди когось.

Престижний. Авторитетний.

Престижний – вживається у сполучуваності: *престижний особняк, престижний автомобіль*.

Авторитетний – здебільшого вживається у контекстах, що містять позитивну оцінку: *авторитетний адвокат, авторитетна думка*.

Протягом. На протязі.

В українській літературній мові вживається слово *протягом* (*протягом року, протягом кварталу, протягом дня*); *на протязі* – сприймається як просторіччя.

Скасувати. Відмінити.

У сучасній офіційно-діловій мові вживаються обидва слова. *Скасувати* – вживається у словосполученнях: *скасувати рішення суду, указ, постанову, договір, закон* (у значенні анулювати).

Відмінити – вживається зі словами: *відмінити збори, конференцію, лекцію* (у значенні перенести на інший день, а не ліквідувати).

Становище. Стан.

Становище – міжнародне, офіційне; також у значенні: *знайти вихід зі становища*. *Стан* – у таких словосполученнях: *стан економіки, стан фінансів, стан справ*.

Спиратися. Опиратися.

Спиратися на знання, досвід, уміння. *Опиратися* – чинити опір.

Суспільний. Громадський.

Суспільний – вживається у словосполученнях: *суспільна система, праця; суспільне становище, виробництво, буття*.

Громадський – *обов'язок, діяч; громадська робота, справа*.

Тепер. Зараз. Нині. Сьогодні.

Слова різняться за лексичним значенням. *Тепер* – вказує на теперішній час. З таким самим значенням вживаються слова *нині, сьогодні*. *Зараз* – характеризує момент розмови, тобто, цієї миті.

Тактовний. Тактичний.

Тактовний – який володіє почуттям міри, такту; делікатність у поведінці (*тактовна людина*). *Тактичний* – стосовно тактики (*тактичне мистецтво; тактична схема; тактична перевага*).

Численний. Багаточисленний.

В українській літературній мові слова *багаточисленний* немає.

Це калька зі слова тоталітарної доби. У сучасній літературній мові – *численний: численна аудиторія, численне товариство*.

Трудитися. Працювати.

Трудитися – вживається лише стосовно діяльності людини: *трудитися із задоволенням*.

Працювати – слово стилістично нейтральне. Вживається коли йдеться про перебування особи на роботі, службі, про час або місце роботи: *працює викладачем; позначає роботу машин, механізмів*.

Унаслідок (внаслідок). У результаті.

Прийменник *унаслідок* пишеться разом. Прийменникова сполука *у результаті* – окремо. Обидва – взаємозамінні: *внаслідок (у результаті) проведення конференції*.

У рамках. У межах.

Прийменникові сполуки синонімічні, майже взаємозамінні.

Але коли йдеться про місцевість, географічні поняття – слід використовувати прийменник *у межах: у межах країни, у межах міста, села, області*. Такі сполуки типові для офіційно-ділового стилю.

Уява. Уявлення.

Уявлення – означає поняття, розуміння, значення і вимагає форми іменника з прийменником *про: уявлення про майбутнє*.

Уява – *багата уява, дитяча уява, фантастична уява*.

Фарба. Барва.

Семантично споріднені слова; позначають колір, забарвлення.

Фарба – речовина, якою фарбують предмети, пишуть картини. Означає колір штучно нанесений.

Барва – природний колір, забарвлення, що сприймається зором у навколишньому середовищі: *барви літа, барви слова, барви мови*.
Похідні слова: *барвник, барвники* – мають термінологічне значення.

Щодо питання. Стосовно питання.

Стосовно до питання.

Усі форми прийнятні в усній і писемній мові.

Пам'ятаймо: «Оживить живеє слово рідну Україну...»
(*Пантелеймон Куліш*).

2. МОВОЗНАВЧІ ТЕРМІНИ

Слово... Це схованка мудрості народу...

Іван Вихованець

Мова – найвища ознака людини; засіб формування і становлення особистості, її інтелекту. Усе пізнане і здобуте людиною є у слові, існує в її житті, свідомості. Так, слова витворились разом з людиною і є найприкметнішою, найнеобхіднішою формою буття. Тож зібрання існуючих у мові слів – ілюструють словники. Вони сприяють піднесенню мовної культури; сповнюють влучними українськими словами, які не завжди можна почути при спілкуванні; виявляють їх багатоаспектність, сферу застосування. Тож і користь від них велика.

Словник дає коротке пояснення мовознавчих термінів, які перебувають в науковому обігу; вживаються у навчальних виданнях, сучасній мові, літературі, пресі, публіцистиці. Описані мовознавчі терміни висвітлюють значення загальноприйнятних визначень. Це свідчить про інформативність і значимість словника. Читаймо.

А л і т е р а ц і я – повторення одного або декількох приголосних звуків у суміжних чи близько розташованих у тексті словах.

А л о ф р а з а – варіант словосполучення, фразеологічного вислову (*наводити на думку – прийти на думку*).

А с о н а н с – повторення однакових голосних (переважно наголошених) звуків у суміжних чи близько розташованих словах художнього тексту.

А ф е р е з а – утинання певних звуків у слові задля уникнення їх збігу та дотримання вимог віршової метроструктури; протилежна редуплікації.

А ф о р и з м и – думки, виражені у парадоксальній, несподіваній, образній формі. Вони змушують задуматися, зробити висновки, посміхнутися. Але найкращі ті афоризми, в яких і посмішка і думка нероздільні.

А м п л і ф і к а ц і я – фігура мови, що полягає в нагромадженні однорідних мовних засобів для підсилення експресивності висловлювання.

А н а х р о н і з м – помилкове чи свідоме (зі спеціальною стилістичною настановою) використання слова або вислову, що вже застарілий і не відповідають мовним нормам певної епохи.

А н т и ф р а з (а н т и ф р а з и с) – різновид енантіосемії, троп, що полягає у навмисному, спеціально заданому вживанні мовної одиниці з протилежним значенням або конотацією.

А р г о т и з м и – соціально забарвлений вид лексики; умовна гівірка певної соціальної групи людей (злодіїв, рекетирів та інших антисоціальних елементів).

В а р в а р и з м и – слова, що не входять до лексичного складу мови.

В у л ь г а р и з м и – грубі слова і вирази, що вживаються виключно з певною стилістичною метою.

Г е т е р о ф е м і я – помилкове вживання одного слова замість іншого, подібного за формою, але не тотожного за значенням.

Г і а т у с (з і я н н я) – збіг двох або кількох голосних звуків в одному слові або на межі слів.

Г р а м а т и ч н е з н а ч е н н я – абстраговане поняття, яке оформляє лексичне значення слова й виражає різні його відношення за допомогою граматичної форми.

Г р а ф і к а – сукупність усіх засобів даної писемності, сукупність накреслень, якими жива мова передається на письмі (літери алфавіту, апостроф, знак наголосу, розділові знаки).

Е в ф е м і з м – слово або вислів, що пом'якшує або заретушовує зміст сказаного.

Е в ф о н і я (милозвучність) – здатність фонетичної системи мови до мелодійного звучання, а також до створення звукових образів у висловлюванні.

Е в ф у ї з м – пишномовний стилістичний зворот, бундючний стиль.

Е з о п і в с ь к а м о в а – особливий стиль викладу, для якого характерним є використання натяків, недомовок, перифразів, іронії тощо.

Е к з о т и з м и (е т н о г р а ф і з м и) – слова, що відображають реальність життя певних груп народів.

Е т и м о л о г і я – наука, що займається походженням слів і їх первісними значеннями.

Ж а р г о н – сукупність особливостей словника розмовного мовлення людей, пов'язаних певною спільністю інтересів.

І д е о г р а ф і ч н і (з н а ч е н н є в і) с и н о н і м и – такі, що відрізняються відтінками значення (*ароматний, запашний, духмяний*).

І д і о м и – стійкі словосполучення, що виражають єдине поняття. Ідіоми іншими мовами не перекладаються; при необхідності їм шукають відповідники.

І н в е р с і я – змінений порядок слів у реченні (як стилістичний засіб вираження відтінків думки)

І н т и м і з а ц і я м о в л е н н я – мовні засоби і прийоми, що передають настрій мовця, наближають автора до читача як до співрозмовника.

І н т о н а ц і я (т о н) – досить сильний засіб передачі думок. Адже одне й те слово по-різному інтоноване, набуває неоднакового значення; одним же текстом можна передати різні думки.

І н т е р н а ц і о н а л і з м и – слова, що вживаються у багатьох неблизько споріднених мовах, але зберігають близькість звучання й тотожність значення; не мають відповідників у мові, що їх запозичила.

К а л а м б у р – фігура мовлення, що полягає у гумористичному використанні багатозначності слова.

К а л ь к у в а н н я – копіювання структури іншомовного слова засобами рідної мови.

К л ю ч о в і с л о в а – слова, яким належить визначальна роль у звуковій і семантичній організації тексту.

К р и л а т і в и с л о в и – влучні словесні формули; вислови видатних людей, діячів, історичних осіб; цитати з творів знаменитих письменників.

Л е к с и к а – сукупність уживаних у мові слів, з якими пов'язані певні значення, закріплені у суспільному вжитку.

Л е к с и к о г р а ф і я – розділ мовознавства, що вивчає принцип систематизації слів та фразеологічних зворотів, укладання їх у словники.

Л е к с и к о л о г і я – розділ мовознавства, що досліджує словниковий склад мови.

М е т а н і м і я – заміна одного слова іншим на основі близькості виражених ними понять, суміжності позначених предметів.

М е т а ф о р а – перенесення назви з одного предмета на інший за схожістю яких-небудь ознак, форм, якостей, властивостей, функцій.

М о р ф о л о г і я – розділ мови, у якому вивчаються граматичні особливості слова.

О б р а з н і с т ь – наявність у мовної одиниці слововживань або сформованого переносного значення з яскравим виражально-зображальним ефектом, побудованим на метафоричних, метонімічних та інших асоціаціях.

О р ф о г р а ф і я – система загальноприйнятих правил, що визначають способи передачі мови у писемній формі.

О р ф о е п і я – система загальноприйнятих правил літературної вимови, що забезпечують єдність звукового оформлення висловлювання відповідно до норм національної мови.

П а р о н о м а з і я – стилістична фігура, побудована на комічному або образному зближенні паронімів та співзвучних слів, словосполучень.

П а р а ф р а з а – переказ своїми словами чужих думок, текстів.

П е р и ф р а з а (**п е р и ф р а з**) – описовий зворот мови, за допомогою якого передається зміст іншого слова, не прямо, а через характерні ознаки.

П л е о н а з м – стилістична фігура побудована на повторенні слів або афіксів з тотожними або подібними значеннями з метою підкреслення, уточнення, емоційного виділення якоїсь ознаки.

П о л і с е м і я (багатозначність) – здатність слова мати декілька значень.

П о н я т т я – відображення у свідомості людей реальної дійсності у мисленні, що втілюється у слові.

П о р і в н я н н я – вид простого тропа, в якому одне явище як поняття виявляється зіставленням з іншим.

П р и к а з к а – усталений вислів узагальненого змісту, що часто має пряме значення (прикладання) до конкретної життєвої ситуації.

П р и м о в к а – жартівливий, переважно розмовний вислів, що використовується в усній і писемній мові за будь-яких життєвих обставин.

П р и с л і в ' я – усталений вислів повчального характеру, що виражає переважно морально-етичну сутність.

П р о ф е с і о н а л і з м и – слова та словосполучення, властиві мовленню певної професійної групи людей.

Р е д у п л і к а ц і я – повторення кореня, основи, слова.

Р и т м о м е л о д и к а – інтонаційно-семантична та ритмічна організація мови, що визначається її надсегментними ознаками.

С и н е к д о х а – заміна одного слова чи виразу іншим на основі якоїсь кількісної характеристики предмета мовлення.

С и н о н і м і к а – сукупність синонімів, наявних у мові (лексичні, морфологічні, синтаксичні, фразеологічні).

С и н о н і м і ч н и й р я д – декілька синонімів, що мають одне спільне значення. Ряд має одне опорне слово, що виражає найзагальніше значення і не має стилістичних відтінків.

С и н о н і м і я – повний або частковий збіг значення двох чи декількох слів, словосполучень; це – явище подібності змісту при відмінностях у формі.

С и н т а к с и с – розділ мови, що вивчає будову словосполучень і речень, смислові відношення в них та засоби їх вираження. (Синтаксис тісно пов'язаний з морфологією).

Синтаксичні синоніми – різні синтаксичні конструкції, вживані для вираження тієї самої думки.

Слово – основна одиниця, що складається зі звуків на позначення конкретних предметів, явищ, дій та їхніх ознак.

Словоскладання – нові слова, що утворилися від сполучення повних коренів або частини окремих слів за допомогою сполучних голосних (о,е) або без них.

Словосполучення – синтаксична одиниця, що складається з двох і більше граматично пов'язаних слів, які служать для вираження єдиного поняття (*чарівне слово*).

Словотвірна синонімія – наявність префіксально-суфіксальних утворень, наділених різними семантико-стилістичними відтінками.

Словотворення – мовознавча наука, що досліджує закони творення слів.

Спільнослов'янські ізми – слова, успадковані слов'янами зі спільнослов'янської мови-основи, що існувала до V-VI століття нашої ери (коли слов'яни ще становили єдиний народ). Це найдавніший і важливий елемент лексики.

Старослов'янські ізми – лексичні, фонетичні, фразеологічні запозичення зі старослов'янської мови.

Суржик – мова, в якій штучно об'єднані без дотримання літературних норм елементи різних мов.

«**Тарабарська мова**» – навмисне спотворення мови додаванням до кожного складу (переважно повнозначних слів) певного звукосполучення, однотипною зміною кінцевих складів або їх переставлянням у суміжних словах, що робить мову незрозумілою для тих, хто не знає способу такого «словотворення».

Транслітерація – передача тексту, записаного за допомогою одного алфавіту, засобами іншої алфавітної системи (при транслітеруванні враховується не звуковий склад слова, а буквенна відповідність алфавітів).

Тропа – слова, звороти, що вживаються у переносному значенні (порівняння, метафори, епітети, гіперболи тощо).

Цитата – дослівно наведений уривок з якогось тексту для

підтвердження або заперечення висловленої думки.

Ф о л ь к л о р и з м и – народнопоетичні слова й вислови.

Ф о н е т и к а – розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови.

Ф о н о л о г і я – розділ мовознавства, що вивчає найменші, неподільні елементи мови – фонемі, їх функції, комбінаторику.

Ш т а м п м о в н и й – художній прийом або зворот мови, що багаторазово повторюється без творчого осмислення.

Пам'ятаймо: «Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди і скрізь наш учитель – мова...» (*Іван Вихованець*).

* * *

Початок багатьох мовних явищ, треба шукати не з впливу панівної мови, а ще на прабатьківщині...

Іван Огієнко

Добре знання літературної мови набувається повсякчасним її вивченням...

Іван Огієнко

Треба всіма силами дбати про те, що зветься культурою мови...

Іван Огієнко

Знання рідної мови визначає багатство, широчінь інтелектуальних і естетичних інтересів особистості...

Василь Сухомлинський

Мова моя... ти даєш поету дужі крила, що підносять правду в вищину, вченому ти лагідно відкрила мудрості людської глибину...

Василь Симоненко

Уклін чолом народу, що рідну мову нам зберіг...

Олександр Олесь

3. ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕРМІНИ

*Слова у словнику вказують на те,
що думають люди, а граматики –
як саме вони думають...*

Іван Вихованець

Психологія – підґрунтя для утвердження себе, як особистості; виявлення власних можливостей; розуміння інших людей. Психологічні знання допомагають правильно організувати професійну діяльність; розумно опанувати новими технологіями; адаптуватися без труднощів у колективі; сформувати належну морально-психологічну атмосферу. Наразі все це необхідно кожній людині у сфері професійної зайнятості й на всіх етапах життя.

Так, психологія досліджує життєве значення психіки, сприяє підвищенню психологічної культури особистості і суспільства; спрямовує накопичені знання на підвищення рівня навчальної і професійної підготовки, поліпшення психічного стану і гармонії взаємовідносин людей.

Терміни розширяють сферу психологічних понять; збагатять рівень загального розвитку. Читаймо.

Аглотинація – створення нового образу шляхом сполучення елементів, взятих із різних уявлень.

Активна уява – динамічний процес, спрямований на продукування образів уяви.

Акцентуація – перебільшення особистісних утворень у межах психологічної норми.

Акцентуація характеру – межові варіанти норми як результат підсилення його окремих рис.

Аналіз – мисленнева дія, сутність якої полягає у здійсненні поділу цілого на частини, елементи, у вирізненні окремих його ознак.

Аналітичне мислення – розгорнутий у часі процес, що має чітко виражені етапи, усвідомлені суб'єктом.

Антиципація – здатність людини передбачати результат своєї діяльності.

Апатія – психічний стан, спричинений втотою, переживаннями, що виявляється втратою інтересу, байдужістю до оточення.

Апперцепція – залежність сприймання від сенсу психологічного життя і особливостей особистості.

Архетип – центральне поняття аналітичної психології. Спосіб поєднання образів, що передаються від покоління до покоління.

Асоціація – група, у якій міжособистісні стосунки залежать від особистісно-значущої сутності спільної діяльності.

Астенія, астеничність – стан підвищеної стомлюваності, з частою зміною настрою, дратівливістю, розладами сну.

Атараксія – незворушність, повний спокій духу.

Атракція – спонтанне почуття симпатії у ставленні однієї людини до іншої.

Атрибуція – приписування соціальним об'єктам тих властивостей, що не представлені у полі уваги. Приписування зумовлене так: спостереження дає людині замало інформації для адекватного погляду на соціальні об'єкти і тому необхідно в уяві «добудовувати» їх.

Атрибуція каузальна – інтерпретація суб'єктом міжособистісного сприймання чинників і мотивів поведінки інших людей на основі власного досвіду проживання подібних ситуацій.

Аутизм – занурення у світ особистих переживань, з послабленням або втратою контакту з дійсністю, втратою інтересу до реальності, відсутністю прагнення до спілкування з оточенням, бідністю емоційних виявів.

Афект – сильний, нетривалий емоційний стан, що раптово виникає під впливом несподіваної негативної інформації, має бурхливий перебіг і не контролюється свідомістю.

Афектація – штучна піднесеність і збудженість, перебільшений і підкреслений вияв якого-небудь почуття, настрою.

Афективне виснаження – наслідок яскравих емоційних виявів або сильних переживань.

Афективне збудження – схильність до надмірно легкого виникнення сильних емоційних спалахів, неадекватних силі подразника.

Афект неадекватності – негативні переживання, що виникають у результаті непорозуміння; незадоволення життєво важливих потреб.

Афективний шок – стан гальмування, апатії після пережитого афекту.

Афіліація – мотиваційний стан, пов'язаний з потребою у спілкуванні та емоційних контактах.

Бадьорість – бадьорий (активний) психічний стан.

Байдужість (індиферентність) – стан людини, за якого зовнішні й внутрішні впливи не викликають емоцій.

Безсвідоме – низка психічних процесів, актів, станів, зумовлених явищами дійсності, у перебігу яких людина не знаходить пояснень.

Біхевіоризм – один із напрямків психології, що зводить поведінку людей до механічних, машиноподібних актів у відповідь на зовнішні подразники.

Блаженство – вищий ступінь щастя, насолода.

Взаємодія – процес впливу суб'єктів (об'єктів) один на одного, що породжує їхню взаємозумовленість і взаємозв'язок.

Взаємодія відчуттів – закономірність відчуттів, що виявляється у зміні чутливості однієї аналізаторної системи під впливом діяльності іншої.

Взаємодія навичок – вплив попередніх навичок на утворення нових.

Взаєморозуміння – процес досягнення єдності в думках, цінностях, при якому максимально враховуються позиції людей.

Вибірковість – властивість психічного відображення реагувати лише на подразники, що відповідають найбільш значущим потребам людини.

Випереджувальна увага – вид уваги, що передбачає цілеспрямований пошук та відбір інформативних ознак об'єктів, результатів діяльності, планів здійснення мети, оптимальних методів її досягнення.

Витіснення – механізм психологічного захисту особистості як спосіб уникнення внутрішнього конфлікту завдяки активному вилученню зі свідомості негативної інформації.

Виховання – цілеспрямований, організований процес, що сприяє формуванню особистості.

Відображення – загальна властивість матерії, пов'язана зі здатністю об'єктів, явищ до взаємодії та взаємовідтворення.

Відповідальність – зовнішній та внутрішній (особистісний) контроль за діяльністю суб'єкта. Зовнішня (соціальна) відповідальність здійснюється завдяки підзвітності особи, заохоченню та санкціям за

результати її діяльності. Особистісний самоконтроль полягає в почутті обов'язку, сумління.

Відтворення – мнемічний процес, що актуалізує знання, вміння, навички, які зберігаються у пам'яті.

Відтворювальна (репродуктивна) уява – створення образів, що раніше були сприйняті і закріплені в досвіді людини.

Відчуття – процес відображення окремих властивостей і якостей предметів, явищ та подій, що безпосередньо діють на органи чуття.

Вікова психологія – галузь психологічної науки, що вивчає закономірності розвитку та функціонування психіки людини на всіх етапах її індивідуального життя.

Віра – специфічний стан психіки, завдяки якому людина повністю і без аргументів приймає як істинне певне знання, незважаючи на фактичні, формально-логічні докази. Тверда переконаність, упевненість у виконанні.

Включення – механізм психологічного захисту, який виявляється у переоціненні значущості чинника, що травмує. Зразок: **катарсис** – зменшення внутрішнього конфлікту під час співпереживання.

Внутрішня (інтернальна) локалізація контролю – схильність людини пояснювати причини своїх дій і поведінки внутрішніми чинниками (здібності, характер, внутрішній стан та ін.).

Внутрішня увага – увага суб'єкта, пов'язана зі структурною організацією його діяльності і спрямована на потреби, мотиви, мету, плани, рішення.

Вольова регуляція поведінки – регуляція спонукання до дій, що відбувається на основі довільної форми мотивації, коли людина умисно й усвідомлено створює допоміжні спонукання (гальмування) до дії через зміну смислу дії.

Вольове зусилля – стан емоційного напруження, що мобілізує внутрішні ресурси людини (пам'ять, мислення, уяву тощо) і створює допоміжні мотиви до дії.

Вольові дії – дії, скеровані на досягнення свідомо поставленої мети і пов'язані з подоланням зовнішніх та внутрішніх труднощів.

Вольові риси – риси, що проявляються в умовах, які спонукають особистість головно до вольових зусиль, здійснення вольових дій і зумовлюються потребою людини в активній та змістовній діяльності.

Вольові якості – відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої саморегуляції поведінки, її влади над собою.

Воля – розуміється як внутрішня активність особистості, пов'язана з вибором мотивів; прагненням до досягнення мети, зусиллям до подолання перешкод, мобілізацією внутрішньої напруженості, здатністю регулювати спонукування, можливістю приймати рішення та гальмувати поведінкові реакції.

Гармонійна особистість – людина, яка перебуває в єдності зі світом, людьми і сама із собою.

Геніальність – особистісна характеристика людини, найвищий ступінь розвитку її обдарованості, таланту.

Герогіка – наука про соціально-педагогічні проблеми людей похилого віку.

Геронтогенез – період життя людини, що починається після 60-ти років.

Гештальт – (цілісна форма, цілісний образ, структура) – одне з основних понять гештальтпсихології, введене для опису якісно своєрідних цілісних характеристик образів чи психічних структур.

Гіперстезія – підвищена чутливість до звичайних зовнішніх подразників, нейтральних для людини в нормальному стані; легка психічна вразливість з підвищеною чутливістю.

Гіпертимія – підвищений радісний настрій з посиленням потягів і невтомною діяльністю; прискоренням мислення і мови; веселістю; почуттям переваги у здоров'ї; витривалості, силі. Тож над усім панує оптимізм. Протилежний стан – гіпотимія.

Гіпноотичний стан – стан неповного, часткового усвідомлення (сну), часто зумовлений навіюванням.

Готовність до відтворення – індивідуальна особливість пам'яті людини, що виявляється в тому, наскільки швидко та легко у потрібний момент вона може пригадати необхідні їй знання, вміння, навички.

Група – обмежена кількість людей, яка виділяється із соціального цілого на основі визначених ознак (характеру виконуваної діяльності, структури, композиції, рівня розвитку).

Групова інтеграція – стан групи, що характеризується упорядкованістю внутрішньогрупових структур; погодженістю основних компонентів системи групової активності; усталеністю субординаційних взаємозв'язків; стабільністю функціонування; ознаками, що свідчать про психологічну єдність, цілісність соціальної спільності.

Групова увага – зосередження уваги групи в умовах роботи у колективі.

Дедуктивний умовивід – форма мислення, що дає змогу зрозуміти конкретний факт на основі загального положення.

Дедукція – рух пізнання від більш загального до одиничного, отримання висновку про окреме явище з огляду на знання ширшого стану справ (контексту), ситуації, гешталту.

Деменція – стан, що характеризується розладами інтелекту і поведінки, що можуть привести до втрати елементарних навичок, які стосуються усіх сфер життєдіяльності. Зазвичай, деменція зустрічається у людей похилого віку (після шістдесяті п'яти років).

Деперсоналізація – стан, пов'язаний зі зміною свідомості; характерні неприємні суб'єктивні відчуття втрати свого «Я» і переживання відсутності емоційної залученості щодо близьких, а також праці.

Депресія – психопатологічний стан, що супроводжується пригніченим настроєм, зниженням психологічної активності та життєвих спонукань; інтелектуальною та моральною загальмованістю, недооцінкою своєї особистості.

Дистимія – пригноблений настрій, що виникає без очевидної причини з перевагою негативних емоцій та зниженням мотивації.

«Друге дихання» – стан, що виникає внаслідок активації резервних можливостей організму у процесі виконання тривалої напруженої роботи.

Диференціація – процес поділу, розмежування цілого на якісно відмінні частини.

Дія – відносно завершений елемент діяльності, спрямований на досягнення певної проміжної усвідомленої мети.

Діяльність – усвідомлена, цілеспрямована активність людини, зумовлена потребами та спрямована на пізнання і перетворення світу.

Довільна пам'ять – вид пам'яті, що характеризується усвідомленням мети щось запам'ятати, відтворити.

Довільна увага – вид уваги, зумовлений потребами діяльності, що полягає у свідомому спрямованому зосередженні уваги.

Довільна уява – вид уяви, що полягає у створенні того чи іншого нового образу зі спеціальною метою.

Довільні дії – цілеспрямовані дії, що виходять з усвідомлених мотивів та нерозривно пов'язані з відображенням мети і засобів її досягнення.

Думка – одиниця мислення, в якій виражається процес пізнання світу, інших людей та бачення себе.

Евристика – наука, що вивчає закономірності пошукової діяльності людини.

Ейфорія – підвищений, радісний настрій; відчуття достатку, благополуччя, що не відповідає об'єктивним обставинам. Все це вирує у поєднанні з уповільненням мислення (аж до персеверації).

Емоційне збідніння (афективна тупість) – недостатність або втрата афективного відгуку, бідність емоційних виявів, байдужність.

Експресія – зовнішнє вираження емоцій.

Екстеріоризація – процес переходу від внутрішньої (психічної) до зовнішньої (предметної) дії.

Екстероцептивні відчуття – вид відчуттів, що відображають якості предметів і явищ навколишнього світу, утворені аналізаторами, рецепторна частина яких перебуває на поверхні тіла.

Екстраверсія – спрямованість особистості на: довкілля, оточуючих людей, предмети, події.

Екстраверт – людина, реакції і поведінка якої в основному визначають зовнішні враження, а не внутрішні.

Екстраверт емоційного типу – людина, почуття якої узгоджуються із загальноприйнятими критеріями і враженнями та перебувають під впливом традиційних цінностей.

Екстраверт інтуїтивного типу – людина, якій властиво у зовнішньому світі сприймати те, що відбувається «за лаштунками».

Екстраверт мисленнєвого типу – людина, життєві прояви якої залежать від інтелектуальних висновків, хоч її судження ґрунтується на зовнішніх критеріях (загальноприйняті погляди, традиції).

Екстраверт сенсорного типу – людина, яку завжди притягують такі об'єкти, що викликають сильні відчуття.

Емоційність – загальна характеристика емоційної сфери людини.

Емоція – переживання людиною свого ставлення до якогось об'єкта або події; рефлекторна психотерапевтична реакція, пов'язана з проявом суб'єктивного пристрасного ставлення (у вигляді переживання) до ситуації та її результату.

Емпатія – емоційний аспект розуміння іншої людини; здатність емоційно відгукнутися на її проблеми; уміння співчувати.

Емпіричні поняття – життєвські, донаукові поняття, що відображають чуттєві ознаки, властивості (тобто, виділені за допомогою органів чуття).

Естетична свідомість – одна з форм суспільної свідомості, що реалізується через призму художньо емоційного освоєння дійсності у формі естетичних почуттів, оцінок, смаків, ідеалів.

Естетичне виховання – формування в особистості здатності сприймати й перетворювати дійсність за законами краси в усіх сферах духовності.

Естетичне почуття – особливе почуття насолоди, що відчуває людина, сприяючи прекрасне у навколишній дійсності (твори мистецтва).

Естетичний ідеал – абсолютне уявлення людини про прекрасне.

Естетичний смак – здатність людини правильно оцінювати прекрасне, відрізнити прекрасне від негідного.

Ефект ореолу – вплив загального враження про людину, раніше отриманої інформації про неї на сприймання і оцінку її як особистості.

Задатки – природжені анатомо-психологічні особливості нервової системи, що є природною основою, для розвитку здібностей людини.

Заміщення – механізм психологічного захисту, тобто перенесення дії з недосяжного об'єкта на такий, що можна досягти.

Заперечення – механізм психологічного захисту особистості, що виявляється у несприйнятті інформації, що турбує і може призвести внутрішнього до конфлікту.

Зберігання – процес, що забезпечує утримання матеріалу у пам'яті впродовж певного часу.

Звичка – негнучка, малоусвідомлювана форма поведінки.

Здібності – індивідуально-психологічні особливості, що є суб'єктивними умовами успішного виконання певного різновиду діяльності.

Знання – сукупність відомостей про навколишній світ, здатність людей орієнтуватись у системі соціальних взаємин, діяти відповідно до обставин у різних життєвих ситуаціях.

Зовнішня (екстернальна) локалізація – схильність людини приписувати причини своїх дій та поведінки зовнішнім чинникам (доля, обставини, природні перешкоди тощо).

Зосередженість – спрямованість або зібраність (думок, уваги), заглибленість у власний душевний світ; властивість уваги, що означає не тільки відволікання відхилення від другорядного, а й гальмування побічних стимулів, оскільки вони не стосуються провідної діяльності.

Ідеальне – активне відображення у свідомості людини об'єктів у вигляді образу, духовних цінностей тощо.

Ідентифікація внутрішньогрупова – форма відносин, за якої переживання одних членів групи сприймаються іншими як мотиви поведінки, що організовують власну діяльність, спрямовану одночасно на здійснення групової мети і на усунення фруструючих впливів.

Ізоляція – механізм психологічного захисту особистості як відокремлення у свідомості людини чинників, що її травмують.

Ілюзія – неадекватне сприймання (викривлене), неправильно відображає об'єкт, що діє на аналізатор.

Індивід – людина як одинична природна істота, представник виду *Homo sapiens*.

Індивідуальна увага – вид уваги, що полягає у зосередженні уваги суб'єкта на своєму завданні.

Індивідуальність – неповторне поєднання психологічних особливостей і рис людини, що визначає її своєрідність і несхожість на інших людей.

Інертність – млявість, пасивність, бездіяльність, відсутність активності.

Інертність розуму – індивідуальна особливість мислення, що виявляється у малорухомості мислення, у здатності мислити звичним способом, за звичною схемою.

Індукція – рух пізнання від конкретного до загального, формування висновків про властивості цілого класу об'єктів шляхом перенесення знань про окремі одиничні об'єкти цього класу.

Інсайт – осяяння, розуміння, раптовий здогад. Поняття введено гештальтпсихологією, означає раптове розуміння (яке не впливає з попереднього досвіду) суттєвих відношень і структури ситуації, завдяки чому досягаються осмислене вирішення проблеми.

Інтелект – відносно стійка структура розумових здібностей людини, що виявляється в ефективності її індивідуального підходу до ситуації, яка вимагає пізнавальної та евристичної активності.

Інтелігентність – система особистісних властивостей людини, притаманних представникам суспільства, які зайняті розумовою працею і є носіями культури. Їм властиві такі риси: почуття соціальної справедливості; схильність до надбань національної і світової культури; підпорядкованість велінню совісті, а не зовнішнім ситуативним вимогам; тактовність, толерантність, порядність; розуміння інших людей. Прикметні чинники: милосердя і здатність співпереживати.

Інтенсивність відчуттів – кількісна характеристика відчуттів.

Інтенсивність уваги – властивість уваги, що означає напругу, силу зосередженості уваги на об'єкті.

Інтерес – форма прояву пізнавальної потреби, що забезпечує спрямованість особистості, усвідомлення мети діяльності; емоційний вияв пізнавальних потреб особистості.

Інтеріоризація – процес переходу від зовнішньої реальної дії до внутрішньої, ідеальної.

Інтерпретація – роз'яснення, тлумачення наукових і літературних текстів, творів образотворчого мистецтва; також – відтворення (приміром, у музиці).

Інтроверсія – зосередження особистості на власних переживаннях і думках; схильність до самоаналізу; замкненість.

Інтроверт – людина, яка у діях і вчинках більше керується власними думками, внутрішніми переконаннями, ніж зовнішніми враженнями і впливами.

Інтроспекція – метод психологічного дослідження, що полягає у спостереженні за власними почуттями, думками тощо (тобто, самоспостереження).

Інтуїтивне мислення – вид мислення, що відбувається згорнуто у часі, швидко; у ньому відсутній поділ на етапи; малоусвідомлений.

Катарсис – емоційний сплеск, розв’язка внутрішнього конфлікту, стан внутрішнього очищення.

Квазіперсоналізація – реалізація потреби бути особистістю поза ефективною діяльністю; зокрема, спроба несприйнятливими засобами.

Класифікація – пошук істотних і спільних ознак, елементів, зв’язків для певної групи об’єктів з метою створення основи для розподілу об’єктів на групи, підгрупи, класи.

Когнітивний дисонанс – неузгодженість двох суперечливих знань, які є у свідомості людини, що супроводжується виявами негативних емоцій.

Колективна увага – зосередження уваги певної групи осіб на одному об’єкті.

Коливання (флуктуації) уваги – періодична, короткочасна, мимовільна зміна напруження уваги до певного об’єкта або діяльності.

Контраст відчуттів – зміна інтенсивності та якості відчуттів під впливом попереднього або супутнього подразника.

Концентрація уваги – властивість уваги, що виражає єдність зосередженості та інтенсивності уваги.

Концепція – система поглядів, те чи інше розуміння явищ і процесів; єдиний, визначальний задум.

Креативність – творчість, здатність до створення нового, оригінального.

Критичність розуму – усвідомлений контроль за перебігом інтелектуальної діяльності людини, під час якого відбувається оцінення роботи, думки, вироблених гіпотез, шляхів їхнього доведення.

Лабільність – швидкість виникнення та перебігу процесів збудження і гальмування.

Лідер – людина, яка завдяки своїм особистим якостям (професійним, організаційним, комунікативним) має найбільший вплив на членів соціальної групи.

Логіка – наука про форми і закони мислення.

Логічне мислення – вид мислення, що спирається на поняття, судження, в яких виражені виокремлені властивості за допомогою логіки, без використання емпіричних даних.

Локус контролю – схильність людини приписувати відповідальність за результати своїх дій зовнішнім силам і обставинам, або навпаки – власним зусиллям та здібностям.

Маніакальне збудження – надмірне прагнення до діяльності з незакінченістю і невмотивованими переходами від одного виду діяльності до іншого. Здійснюється з підвищеним афектом, прискоренням мислення і мови.

Маразм – стан повного зниження психічної та фізичної діяльності людини внаслідок старості або хронічної хвороби.

Ментизм – безперервний і некерований потік думок, спогадів, образів, уявлень, що виникають мимовільно.

Мета виховання – сукупність властивостей особистості, які прагне сформувати суспільство.

Мета вікової психології – спосіб наукового вивчення змісту та механізмів психічного розвитку людини упродовж її онтогенезу.

Ментальність – притаманний нації варіант світосприймання, поведінки, що реалізується на спільній мовній, культурній і морально-етичній основі.

Методи формування свідомості – методи різнобічного впливу на свідомість, почуття і волю особи з метою формування поглядів і переконань.

Мимовільна увага – вид уваги, що виникає незалежно від наміру та мети людини.

Мимовільна уява – створення нових образів, що не скеровується спеціальною метою.

Мислення – процес відображення предметів і явищ довкілля у реальних властивостях і зв'язках.

Мислення саногенне – мислення, свідомо спрямоване на подолання негативних емоційних розладів; психічне оздоровлення людини.

Міжособистісна взаємодія – певна форма життєдіяльності людей, спосіб передачі форм культури та суспільного досвіду.

Міжособистісні стосунки – взаємозв'язки між окремими людьми (групами людей), що об'єктивно виявляються у характері і способах взаємних впливів у процесі різних видів спільної діяльності (зокрема, спілкування), суб'єктивно переживаються та оцінюються.

Міміка – зовнішнє вираження психічних станів за допомогою м'язів обличчя.

Мовленнєва діяльність – процес використання людиною мови для спілкування.

Монотонія – стан, що виявляється у сонливості, зниженні волі, уваги; зменшується трудова мотивація, унаслідок появи негативних емоцій.

Моральне виховання – виховна діяльність, що має на меті сформувати стійкі моральні якості, потреби, почуття, навички і звички поведінки на основі ідеалів, норм і принципів моралі, участі у практичній діяльності.

Мотивація досягнення – наполегливість у досягненні своєї мети, прагнення до поліпшення результатів, незадоволення досягнутим, намагання досягти успіху.

Мотиви – пов'язані із задоволенням певних потреб спонукання до діяльності.

Мрія – ви фантазуваний образ бажаного майбутнього, спрямований на перспективу життя і діяльності людини.

Навички – опанування до автоматизму способами використання певних засобів діяльності.

Навіювання – цілеспрямований вплив однієї людини на іншу, яка не критично, пасивно, в обхід своїх думок сприймає цей вплив.

Нав'язливий стан – постійне виникнення нездоланих, далеких для особистості (зазвичай, неприємних) уявлень, спогадів, сумнівів, страхів, прагнень, потягів, рухів, дій і при цьому збереження критичного ставлення та спроб подолання.

Налаштовування – спрямованість думок, почуттів. Зазвичай, людина перебуває у тому душевному стані, що має певний напрямок думок, поглядів.

Наочно-образне мислення – вид мислення, що полягає в оперуванні образами уявлень та перетворенні ситуації у плані образів.

Наполегливість – вольова якість, що виявляється в умінні людини активно викликати дії, потрібні для подолання труднощів; енергійно діяти під час досягнення мети.

Наслідувальність розуму – виявляється у постійному копіюванні відомих способів міркування, у відсутності потреби зробити самостійні кроки у вирішенні питання.

Настрій – загальний емоційний стан людини, що характеризує її життєвий тонус упродовж певного часу.

Натхненність – стан, переповнений піднесеними почуттями, прагненнями, що ілюструють високий рівень вияву.

Натхнення – стан творчого підйому, своєрідного напруження, хвилювання, що веде до виникнення або реалізації задуму (ідей) в науці, а також у галузі мистецтва.

Наукові поняття – форма мислення, що полягає у відображенні істинного в об'єктах або явищах.

Науковий світогляд – цілісна система наукових, філософських, політичних, моральних, правових, естетичних понять, поглядів, переконань і почуттів, що визначають ставлення людини до навколишньої дійсності й до себе.

Націленість – спрямованість зусиль, дій, думок і почуттів на досягнення мети.

Національна самосвідомість – усвідомлення людиною причетності до певного народу, його культури і мови; бачення свого місця й ролі у світовій цивілізації та права на національну незалежність.

Неофіційна група (неформальна) – реальна соціальна спільність, що не має юридично зафіксованого статусу, добровільно об'єднана на основі симпатії, дружби, спільності інтересів чи прагматичних цілей.

Обдарованість – загальна здатність індивіда свідомо орієнтувати мислення на нові вимоги, загальна здатність психіки пристосуватись до нових завдань і умов життя.

Образ – суб'єктивне цілісне відображення дійсності, де одночасно виявляються три форми існування матерії, виражені в категоріях простору, руху і часу.

Обсесивно-компульсивний розлад (ОКР) – невроз нав'язливого стану. За загальними ознаками, з'являються нав'язливі, небажані думки, ідеї, уявлення (обсесія); нав'язлива поведінка, що спонукає до захисних дій, ритуалів (компульсія). Зокрема, багаторазове вставляння ключа у замочну скважину під час відмикання чи замикання дверей, смикання автомобільної ручки у дверцятах, рахування кількості разів у спосіб (сюди-туди) при застібанні блискавки на курточці тощо.

Онтогенез – індивідуальний розвиток організму від початку його існування і упродовж усього життя.

Особистість – системна соціальна якість індивіда, що виникає в результаті його активної взаємодії з довкіллям.

Пам'ять словесно-логічна – специфічний вид пам'яті, що проявляється у запам'ятовуванні й відтворенні думок, понять, суджень.

Пасивна уява – вид уяви, що не передбачає визначення мети, інколи – це ілюзія життя.

Пасивний психологічний захист – особлива регулятивна система, яку використовує особистість для усунення психологічного дискомфорту і переживань, що загрожують «Я-образу» та збереження його на рівні, бажаному й можливому, за цих обставин.

Переконання – система усвідомлюваних потреб, що спонукають діяти відповідно до своїх поглядів, принципів, світогляду.

Персеверація – психічний стан, що характеризується невідступним або частим повторенням якого-небудь слова, думки, мелодії чи дії.

Персона – особистість людини в тому вигляді, якою вона постає в очах інших. Згідно з вченням Карла Густава Юнга, персона як «маска» людини, дає компромісну можливість особі взаємодіяти з навколишнім світом, посідаючи ту роль, яку вона здатна зайняти і тримати.

Персоналізм – філософський напрямок, що коментує людину не як істоту, яка мислить і сумнівається, а як діючий, індивідуалістичний, прагматичний суб'єкт, що прагне до самоактуалізації, досягнення певної мети. Моральні цінності в цьому контексті можуть втрачати сенс.

Перцепція – чуттєве сприймання зовнішніх об'єктів.

Подразливість – здатність живого організму реагувати на зовнішні впливи середовища певними біологічними процесами.

Поняття – форма мислення, що відображає предмети і явища реального світу в їхніх істотних ознаках і відношеннях.

Порівняння – мисленнєва дія, що полягає у відображенні ознак подібності. Індивід може порівнювати наочно дані або уявлювані об'єкти, створюючи їхні образи.

Потреба – стан, що відображає залежність особи від умов існування та створює активність у ставленні до цих умов.

Почуття – стійке емоційне ставлення людини до явищ дійсності, що відображає значення цих явищ відповідно до її потреб і мотивів.

Правове виховання – виховна діяльність закладу освіти, сім'ї, правоохоронних органів, спрямована на формування у молоді правової свідомості, навичок і звичок, законслухняності.

Прагнення особистості – мотиви поведінки, в яких виявлена потреба в чомусь, що може бути досягнуто вольовими зусиллями.

Практичне мислення – вид мислення, що полягає у фізичному перетворенні дійсності.

Предмет вікової психології (як галузі психологічної науки) – вікова динаміка психіки людини, закономірності та факти розвитку психічних процесів і властивостей особистості на різних етапах індивідуального життя.

Пригадування – вид довільного відтворення, що вимагає від людини активних вольових і розумових зусиль.

Принцип задоволення – психоаналітична засада регуляції психічного життя, спрямована на уникнення незадоволення й необмежене отримання насолоди.

Принцип реальності – засада регуляції психічного життя з урахуванням умов і можливостей задоволення потягів, що склалися на цей час (відмова у задоволенні лібідо).

Пристрасть – стійке й тривале почуття, пов'язане зі стійким прагненням людини до певного об'єкта.

Проблемна ситуація – суперечність між обставинами й умовами та тим, якими знаннями володіє суб'єкт, до чого прагне.

Продуктивне мислення – вид мислення, у якому найповніше виявляються інтелектуальні здібності людини (творчий потенціал), що впливають на темп засвоєння знань, перенесення їх у нові умови та у самостійному оперуванні ними.

Проекція (викидання) – несвідоме перенесення на інших осіб власних переживань, у яких людина не хоче собі зізнатися через їх соціальну неприйнятність.

Професійна адаптація – процес пристосування людини до професійної діяльності, умов; досягнення бажаної продуктивності праці й відповідності між професійними намірами, інтересами, якостями особистості та вимогами до діяльності.

Професійна діяльність – важливий чинник, що впливає на розвиток особистості у зрілому дорослому віці.

Психіатр – лікар, який спеціалізується на психіатрії, галузі медицини, що вивчає причини виникнення, прояви, перебіг, методи запобігання і лікування психічних розладів.

Психіка – властивість високоорганізованої матерії, що проявляється у відображенні об'єктивної дійсності.

Психічна контрольність – інтегративний (синтезуючий) психічний процес, що проймає, структурує та завершує дію всіх психічних процесів, зумовлюючи розвиток і вдосконалення психіки. Український вчений Ярослав Цурковський виокремив такі головні властивості психічної контрольності: адекватність; конкретність; виразність; широта охоплення; оперативність; активність; тривалість концентрації; осциляція між різними об'єктами.

Психоаналіз – система засобів виявлення особливостей переживань і дій людини, зумовлених несвідомими спонуканнями; науково-терапевтичний напрям, що започаткував Зігмунд Фрейд.

Психолог – фахівець, який оцінює, діагностує, вивчає поведінку і розумові процеси людини.

Психологічний захист – регулятивна система, яку особистість використовує для усунення психологічного дискомфорту, переживань, що загрожують Я-образу, і зберігає його на бажаному і можливому за певних обставин рівні.

Психологія – наука про факти, закономірності та механізми психічного життя людей.

Психосемантика – галузь психології, що вивчає походження, структуру, функціонування індивідуальної системи значень; впливає на процеси сприйняття, мислення, пам'яті, прийняття рішень. Об'єктом дослідження психосемантики є вплив образів, символів, символічних дій, вербальних форм, мотивів, емоцій – на формування системи індивідуальних значень світогляду людини.

Радість – позитивний емоційний стан, пов'язаний з можливістю задовольняти актуальну потребу, імовірність якої в цей момент була невеликою й невизначеною.

Раціоналізація – механізм психологічного захисту особистості як псевдорозумне пояснення людиною своїх бажань, вчинків; насправді

зумовлене причинами, визнання яких загрожувало б втратою самоповаги.

Реактивність – сила емоційної реакції на зовнішні та внутрішні подразники.

Реальна група – обмежена за кількістю спільність людей, яка існує у спільному просторі й часі та об'єднана реальними стосунками у процесі взаємодії.

Репродуктивне мислення – вид мислення, що забезпечує вирішення завдань, спираючись на відтворення вже відомих людині способів.

Ретроспектива – погляд у минуле; бачення того, що було у минулому.

Ретроспекція – форма мовного вираження, що повертає слухачів до попередньої змістовної інформації.

Референтна група – реальна чи умовна соціальна спільність, з якою людина порівнює себе, як з еталоном; до якої відносить себе і на норми та цінності якої орієнтується у власній поведінці та самооцінці.

Рефлексія – усвідомлення суб'єктом того, як його сприймають і оцінюють інші особи або спільноти; аналіз власного психічного стану.

Ригідність – інертність, нечутливість до зміни умов, стереотипність мислення.

Риси характеру – набуті впродовж життя складні індивідуальні особливості людини, що дають змогу передбачати її поведінку в тому чи іншому конкретному випадку.

Розвиток – рух від простих форм і структур до вищих, складніших.

Розвиток людини – процес становлення та формування її особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників, серед яких визначальна роль належить цілеспрямованому вихованню та навчанню.

Розуміння – завжди пов'язане з мисленням.

Розумове виховання – цілеспрямована діяльність педагогів із розвитку інтелектуальних здібностей і мислення людини, прищеплення культури розумової праці.

Роль – спосіб конкретної поведінки особистості у конкретній соціальній ситуації.

Самоактуалізація особистості – використання індивідом власних талантів, здібностей, можливостей.

Самооцінка – цінність, значущість якої надає собі індивід загалом та окремих сторонам своєї особистості, діяльності, поведінки.

Самоповага – співвідношення істинних досягнень особистості і того, на що людина претендує, розраховує.

Самосвідомість особистості – усвідомлене ставлення людини до своїх потреб і здібностей, потягів і мотивів поведінки, переживань і думок.

Самостійність розуму – індивідуальна особливість мислення людини, яка полягає в тому, що суб'єкт виявляє прагнення самостійно проаналізувати завдання, прийняти рішення, обґрунтувати правильність.

Свідомість – вища, інтегрована, керована форма психіки, що складається під впливом суспільно-історичних умов у трудовій діяльності людини та її мовленнєвого спілкування з іншими людьми.

Сенсивілізація – підвищення чутливостей органів чуття внаслідок взаємодії аналізаторів і систематичних вправ.

Сенсорна пам'ять – вид пам'яті, що виявляється у миттєвому відбитку різної модальності в аферентній частині аналізатора.

Сила волі – одна з головних рис характеру; сукупність виявів позитивних вольових якостей особистості.

Синестезія – виникнення під впливом подразнення одного аналізатора відчуття, характерного для іншого аналізатора. Синестезія характерна для різних видів відчуттів.

Синтез – розумова операція, пов'язана з мисленнєвою побудовою цілого із частин або з поєднанням різних елементів, сторін об'єктів у єдине ціле.

Система – сукупність елементів, система з її елементами, зв'язками, взаємозв'язками, що утворює певну цілісність, єдність.

Систематизація – мисленнєва дія, спрямована на виділення істотних і загальних ознак та утворення за ними груп (класів), об'єктів.

Сором – негативний емоційний стан, що виражається в усвідомленні невідповідності думок, вчинків і зовнішності не тільки сподіванням оточуючих, а й власним уявленням про належну поведінку і зовнішність.

Соціалізація – процес перетворення людської істоти на суспільного індивіда, утвердження його як особистості, залучення до суспільного життя, як активної, дієвої сили.

Соціально-психологічна ідентифікація – уміння зрозуміти іншу людину, стати на її позицію (децентрація).

Соціально-психологічна рефлексія – усвідомлення суб'єктом того, як він сприймається іншими людьми.

Соціально-психологічний тренінг (СПТ) – напрямок практичної психології, змістом якого є підвищення комунікативної компетентності людини й оволодіння навичками та прийомами міжособистісного спілкування.

Спілкування – мовлення, взаємодія осіб (двох чи більше), що полягає в обміні інформацією пізнавального, афектно-оцінного характеру.

Спостереження – цілеспрямоване, планомірне сприймання об'єктів, у пізнанні яких зацікавлена особистість. Це – найрозвиненіша форма навмисного сприймання.

Сприймання – пізнавальний психічний процес відображення у свідомості людини предметів і явищ навколишнього світу.

Стиль спілкування – індивідуально-стабільна форма комунікативної поведінки людини, що виявляється за будь-яких умов взаємодії – у ділових і особистісних стосунках, стилі керівництва і виховання дітей, способах прийняття рішень і розв'язання конфліктів, прийомах психологічного впливу на людей.

Стійкість розуму – індивідуальна особливість мислення, що виявляється у постійному орієнтуванні на закономірні характеристики об'єкта.

Стійкість уваги – властивість уваги, що полягає у тривалому утриманні уваги на предметові чи якійсь діяльності.

Сублімація – форма психологічного захисту у ситуації конфлікту шляхом трансформації нижчих (приміром, інстинктивних) форм у вищі форми.

Судження – форма мислення, що відображає окремі зв'язки між об'єктами та їхніми ознаками, шляхом ствердження або заперечення.

Схематизація – спосіб створення образів уяви, коли розбіжності зменшуються, а риси схожості виступають на перший план.

Талант – вища здатність людини до певного виду діяльності (творчої, наукової, політичної, виробничої).

Творча уява – вид уяви, що полягає у самостійному створенні нових, оригінальних образів.

Темперамент – вроджені форми поведінки, що виявляються у динаміці, тонусі та врівноваженості наших реакцій на життєві впливи.

Теоретичне мислення – вид мислення, що полягає у пізнанні законів, правил та керуванні ними.

Теорія – система взаємопов'язаних ідей, побудов і принципів, що пояснюють певні спостереження над реальністю.

Тест – певне завдання (система завдань), орієнтоване на визначення рівня розвитку психологічних властивостей особистості.

Тестування – перевірка або випробування з використанням стандартизованих завдань (тестів), що різняться за значенням.

Типізація – спосіб створення образів, уяви як виділення істотного в однорідних фактах і втілення їх у конкретних образах.

Тупість – обмеженість розумових здібностей, нетямущість, некмітливість. Синонім: тупоумство.

Увага – форма психічної активності, що полягає у зосередженості суб'єкта у певний момент часу на якомусь реальному або ідеальному об'єкті (предметом, події, образі тощо).

Уважність – здатність концентруватися на чому-небудь; вчиняти дії, не зважаючи на сторонні справи.

Узагальнення – мисленнєва форма, що відображає спільність предметів та явищ за істотними ознаками.

Уміння – здатність людини усвідомлено застосовувати набуті знання адекватно до нових обставин діяльності.

Умовивід – форма мислення, в якій з одного або кількох суджень виводять нове судження.

Установка – неусвідомлений стан готовності особи сприймати певні явища, оцінювати їх та відповідно реагувати. Установка виникає шляхом передбачення майбутніх подій і, як наслідок, форми реагування.

Установка соціальна – готовність особистості до певного сприйняття й оцінювання соціальних явищ, процесів, обставин, поведінки.

Уява – психічний пізнавальний процес, що виражається: у побудові нового образу; у створенні програми поведінки, коли проблемна ситуація невизначена; у створенні образу, відповідного до опису об'єкта.

Фасилітація соціальна – підвищення продуктивності діяльності особи внаслідок актуалізації в її уяві образу людини (групи людей), що є значущими (або являють ворожий відтінок).

Філогенез – історичне формування групи організмів; еволюція людської психіки, поведінки, свідомості впродовж історії людства.

Фрейм – а) прихований на рівні несвідомого або пам'яті еталон, завдяки якому людина усвідомлює візуальні, аудіальні образи та порівнює, класифікує нові об'єкти сприйняття; б) смислова композиція (контекст), цілеспрямований спосіб організації інформації, завдяки яким комуніканти подають один іншому відомості з метою сформувані в уяві іншого чітко очікуваний образ предмета розмови.

Фрустрація – стан, що виникає внаслідок реальної або уявної перешкоди, на шляху до досягнення мети. Стан дезорганізації свідомості й діяльності, спричинений об'єктивно нездоланими або пережитими перешкодами до бажаної мети. Внутрішній конфлікт особистості між її спрямованістю й об'єктивними можливостями, з якими особистість не згодна.

Функціональний стан (психофізіологічний) – стан працюючої людини. Основні види функціональних станів: оперативний спокій, адекватна мобілізація, динамічна неузгодженість, увага, напруженість, втома.

Футурологія – наука прогнозування майбутнього шляхом екстраполяції існуючих технологічних, економічних, соціальних тенденцій.

Характер – набута у процесі взаємодії з довкіллям індивідуальна особливість особистості, функція якої полягає в об'єктивізації її спрямованості у формі стійких рис, виражених у специфічних та відносно константних способах поведінки.

Якість відчуття – основна властивість певного відчуття, що відрізняє його від інших.

Я-концепція – динамічна система уявлень людини про себе, яка включає усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших особливостей; самооцінка та суб'єктивне сприймання зовнішніх чинників, що впливають на особистість.

Пам'ятаймо: «Люблю словники. Люблю їх не тільки за велику користь, але й за те, що є у них прекрасне і величне...»
(Анатоль Франс)

*Серце людини обмірковує свій шлях,
але Господь керує ходом її ...
Книга пр. Соломонових*

ПРО АВТОРА

КАЦАВЕЦЬ РУСЛАН СЕРГІЙОВИЧ, *кандидат юридичних наук, доцент*

Народився у м. Києві. Закінчив юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка та військовий інститут. І вже закінчуючи університет, написав перший підручник, який був затверджений Міністерством освіти і науки України для студентів вищих навчальних закладів.

Захистив дисертацію, присуджено науковий ступінь: кандидат юридичних наук. Присвоєно вчене звання: доцент. Додатково освоїв психологію, філологію, риторику, журналістику.

Автор понад 120 праць. Це – підручники і навчальні посібники для закладів вищої освіти. Основна тематика – психологія (юридична, кримінальна, судова, пенітенціарна, правова; вікова; психологія особистості); ораторське мистецтво; професійна етика; юридична деонтологія; правова культура; українська мова (професійне, ділове спрямування; мова державних службовців; мова у професії юриста). Збірники текстів, призначені для роботи зі словом; книги, які представляють: цитати українського письменства і зарубіжних авторів; українські народні звичаї, обряди. Дві монографії; наукові статті. Видання друкуються за власним редагуванням.

Навчальні посібники у співавторстві за напрямками: судова риторика; мова процесуальних документів; правознавство; кримінальний процес України; прокуратура України.

Підручники і навчальні посібники вже давно стали базовими у галузі вищої освіти України. Вони постійно перевидаються, відповідно до вимог часу. Актуалізуються нові джерела. Книги дають ґрунтовні професійні знання; допомагають розвивати почуття відповідальності; формують навички етики, що є мірилом культури сучасних фахівців – це необхідно в усіх сферах діяльності людини. Значимість – очевидна.

Видання впевнено ввійшли у повсякденне слугування студентів і викладачів, представників юридичних професій та широкого кола користувачів. Читаймо.

ПІДРУЧНИКИ І НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

1. *Кацавець Р. С.* Риторика і психологія. Навчальний посібник. Київ: Алерта, 2024. – 234 с.
2. *Кацавець Р. С.* Ораторське мистецтво. Підручник. – 3-е вид. – К.: Правова єдність. – 2021. – 250 с.
3. *Кацавець Р. С.* Ораторське мистецтво. Підручник. – 2-е вид. – К.: Правова єдність. – 2018. – 216 с.
4. *Кацавець Р. С.* Ораторське мистецтво. Підручник. – К.: Правова єдність. – 2014. – 238 с.
5. *Кацавець Р. С.* Підготовка майбутніх юристів. Навчальний посібник. Київ: Алерта, 2023. – 178 с.
6. *Кацавець Р. С.* Професійна етика юристів. Навч. посібн. – К.: 2017.
7. *Кацавець Р. С.* Професійна етика юристів. 2-ге видання, доповнене. Навч. посібн. – К.: Алерта, 2022. – 246 с.
8. *Кацавець Р. С.* Юридична деонтологія. Навч. посібн. – К.: 2014. – 126 с.
9. *Кацавець Р. С.* Основи правової культури юриста. Навчальний посібник. К.: Алерта. – 2017. – 135 с.
10. *Кацавець Р. С.* Юридична психологія. Навчальний посібник. 3-е видання, доповнене – К.: Алерта, 2023. – 294 с.
11. *Кацавець Р. С.* Юридична психологія. Навчальний посібник. 2-е видання, доповнене – К.: Алерта, 2019. – 150 с.
12. *Кацавець Р. С.* Юридична психологія. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2017. – 112 с.

13. *Кацавець Р. С.* Правова психологія. Навчальний посібник. К.: Алерта, 2021. – 120 с.
14. *Кацавець Р. С.* Кримінальна психологія. Навчальний посібник. – 2-е вид., доповнене. К.: Алерта, 2022. – 154 с.
15. *Кацавець Р. С.* Кримінальна психологія. Навчальний посібник. – К.: Правова єдність, 2017. – 120 с.
16. *Кацавець Р. С.* Судова психологія. Навчальний посібник. – К.: Правова єдність, 2017. – 112 с.
17. *Кацавець Р. С.* Пенітенціарна психологія. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2018. – 110 с.
18. *Кацавець Р. С.* Вікова психологія. Навч. посібн. – К.: 2019. – 112 с.
19. *Кацавець Р. С.* Психологія особистості. Навчальний посібник. К.: 2021. – Алерта. – 134 с.
20. *Кацавець Руслан.* Ділова українська мова. За новим Українським правописом. 2-ге видання, доповнене і перероблене відповідно до ДСТУ 4163:2020. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2022. – 324 с.
21. *Кацавець Руслан.* Ділова українська мова. За новим Українським правописом. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2020. – 308 с.
22. *Кацавець Р. С.* Мова всіх основ основа: цитати, тексти, завдання. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2020. – 170 с.
23. *Кацавець Р. С.* Українська мова: усна і писемна (ділове спрямування). За новим Українським правописом. Навчальний посібник. – К.: Алерта. – 2019. – 264 с.
24. *Кацавець Р. С.* Мова державних службовців. Навчальний посібник. 2-ге вид. – К.: Алерта. – 2023. – 220 с.
25. *Кацавець Р. С.* Мова державних службовців. Навчальний посібник. – К.: Правова єдність, 2017. – 160 с.
26. *Кацавець Р. С.* Українська мова: професійне спрямування. Підручник. – К.: 2007. – 300 с.
27. *Кацавець Р. С.* Мова у професії юриста. Підручник. – 2-е вид. – К.: 2007. – 304 с.
28. *Кацавець Р. С., Кацавець Г. М.* Мова у професії юриста. Підручник. – К.: Алерта, 2005. – 284 с.
29. *Кацавець Р. С.* Культура мови у професійному спілкуванні юристів. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2007. – 143 с.
30. *Кацавець Р. С.* Ділова мова: сучасний вимір. Підручник. [Для студентів вищих навчальних закладів та працівників місцевого самоврядування]. – К.: 2007. – 230 с.

31. *Кацавець Р. С.* Ділова мова: сучасний вимір. Підручник. [Електронне видання: філологічні науки]. – К.: 2007. – 230 с.
32. *Руслан Кацавець (упорядник)*. 1000 цитат від великих і знаменитих. Навчальний посібник. – К.: 2018. – 140 с.
33. *Кацавець Р. С.* Золоте джерельце: слово, мова, красномовство. Навч. посібн. [для студ.вищ.навч.закл.]. 2-е видання. – Київ: 2009.
34. *Кацавець Р. С.* Золоте джерельце: висловлювання про слово, мову, красномовство. Навч. посібн. [для студ.вищ.навч.закл.]. – К.: 2007.
35. *Кацавець Р. С., Кацавець Г. М.* Барви мудрості. Навчальний посібник [для студ.вищ.навч.закл.] 2-е вид., – К.: 2012. – 188 с.
36. *Кацавець Р. С., Кацавець Г. М.* Барви мудрості. Навчальний посібник [для студ.вищ.навч.закл.] – К.: 2010. – 112 с.
37. *Кацавець Р. С., Кацавець Г. М.* Сонячний ранок. Збірник текстів. – К.: 2014. – 90 с.
38. *Кацавець Г. М., Кацавець Р. С.* 150 уроків: народні прикмети у побуті, звичаях, обрядах (з коментарем). – К.: 2021. – 157 с.
39. *Кацавець Р. С., Кацавець Г. М.* Народні прикмети у побуті, звичаях, обрядах. – 2-е вид. – К.: 2019. – 190 с.
40. *Кацавець Р. С., Кацавець Г. М.* Прості старі істини у новому часі. – К.: 2018. – 180 с.
41. *Кацавець Р. С., Кацавець Г. М.* Від покоління – до покоління: народні прикмети у побуті, звичаях, обрядах. – К.: 2014. – 90 с.
42. *Кацавець Р. С.* Судові промови державного обвинувача та адвоката-захисника у кримінальному судочинстві України: правові, етичні, логічні та мовні проблеми: монографія. – К.: 2012. – 190 с.
43. *Кацавець Р. С.* Правова культура судової промови у кримінальному процесі: монографія. – К.: 2009. – 144 с.
44. *Кацавець Руслан.* Судові промови державного обвинувача та адвоката-захисника у кримінальному судочинстві України. Автореферат. – К.: 2010.
45. *Кацавець Руслан.* Книга про книгу. Київ. – 2020.
46. *Кацавець Руслан.* Біографічно-бібліографічні нариси: Валеріан Молдован. – Київ. – 2009.
47. *Молдован В. В., Кацавець Р. С.* Судова риторика: практикум. Навчальний посібник. К.: Алерта, 2006. – 163 с.
48. *Молдован В. В., Кацавець Р. С.* Практикум із судової риторики. Навчальний посібник. – К.: 2006. – 170 с.
49. *Молдован В. В., Кацавець Р. С.* Кримінальний процес України. Навч.посібн. – К.: Алерта, 2006. – 297 с.

50. Молдован В. В., Кацавець Р. С. Кримінальний процес України: процесуальні документи. – К.: Алерта, 2008. – 376 с.
51. Молдован В. В., Кацавець Р. С. Кримінальний процес України. Тези лекцій. Ігри. Процесуальні документи. Навч. посібн. – К.: 2012. – 358 с.
52. Молдован В. В., Кацавець Р. С. Кримінальний процес України. Лекції. Процесуальні документи. Навчальний посібник – К.: Алерта, 2014. – 352 с.
53. Молдован В. В., Молдован А. В., Кацавець Р. С. Кримінальний процес України. Лекції. Процесуальні документи. Навчальний посібник – К.: Алерта, 2016. – 370 с.
54. Молдован В. В., Кацавець Р. С. Правознавство: цікаве і мудре. Навчальний посібник. 2-е вид. – К.: Алерта, 2016. – 258 с.
55. Молдован В. В., Кацавець Р. С. Правознавство: цікаве і мудре. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2011. – 300 с.
56. Молдован В. В., Кацавець Р. С. Юридичний практикум: судова риторика, кримінальний процес. Навч. посіб. – К.: 2008. – 158 с.
57. Молдован В. В., Кацавець Р. С. Юридична клініка. Навчальний посібник. – К.: 2007. – 180 с.
58. Молдован А. В., Кацавець Р. С. Прокуратура України. Навчальний посібник. К.: Правова єдність. – 2016. – 360 с.
59. Молдован А. В., Кацавець Р. С. Науково-практичний коментар до Закону України «Про вищу освіту». – К.: 2015. – 368 с.

НАУКОВІ СТАТТІ

60. Кацавець Р. С. Роль державної мови у суспільно-професійній діяльності / XV Міжнародна наукова інтернет-конференція «Національна безпека у фокусі викликів глобалізаційних процесів в економіці». – Київ, 2023. – С. 84 – 87.
61. Кацавець Р. С. Культурна глобалізація: етичний аспект / XVI Міжнародна наукова інтернет-конференція «Національна безпека у фокусі викликів глобалізаційних процесів в економіці». – Київ, 19 – 20 травня 2023 року. – С.120 – 121.
62. Кацавець Р. С. Роль правової психології у правовому вихованні майбутніх фахівців / Всеукраїнська науково-практична конференція для студентів та аспірантів «Право та суспільство в реаліях карантинного періоду». – Київ, 2021 року.
63. Кацавець Р. С. Професійна і психологічна підготовленість майбутніх фахівців // Dictum factum / К.: 2020. – № 6.

64. *Кацавець Р. С.* Формування правової свідомості особи // Десята Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми правової науки в сучасному світі: в умовах глобалізації розвитку інфраструктури» м. Київ, 2-3 квітня 2020.
65. *Кацавець Р. С.* про підготовку фахівців для роботи з особами, які відбувають покарання // Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми правової науки у сучасному світі: умови глобалізації розвитку інфраструктури». Збірник. – К.: 2020. – С. 257 – 259.
66. *Кацавець Р. С.* Юридична деонтологія: процес формування. Бачення вчених // *Dictum factum* / К.: 2020. – № 7.
67. *Кацавець Р. С.* Роль транспорту у системі суспільного виробництва: правовий аспект // IX Міжнародна науково-практична конференція «Діалектичні та практичні питання перспектив розвитку правової науки в сучасних умовах». – Київ, 18-19 квітня 2019.
68. *Кацавець Р. С.* Виникнення та розвиток юридичної науки в Древньому Римі // IX Міжнародна науково-практична конференція «Діалектичні та практичні питання перспектив розвитку правової науки в сучасних умовах». – Київ, 18-19 квітня 2019.
69. *Кацавець Р. С.* Засади правової культури // *Dictum factum* / К.: 2019. – № 3.
70. *Кацавець Р. С.* Особливості психологічної реальності осіб та роль пенітенціарної педагогіки у місцях позбавлення волі // *Dictum factum* / К.: 2019. – № 4.
71. *Кацавець Р. С.* Психологічні особливості злочинної поведінки. Психологія особистості злочинця // *Dictum factum* / К.: 2019. – № 5.
72. *Кацавець Р. С.* Транспортне право: аспекти виникнення та розвитку. Джерела транспортного права. // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасного розвитку цивільного, міжнародного морського, господарського та транспортного права». – Київ, ДУІТ, 11 – 12 квітня 2018. – С. 70 – 73.
73. *Кацавець Р. С.* Зміст і структура захисної промови адвоката-захисника // Матеріали регіональної науково-практичної конференції «Актуальні питання кримінального права, кримінального судочинства та кримінології» з нагоди 280 річниці з дня народження Чезаре Беккарія. Київ, ДУІТ, 15 березня 2018 року. – С. 75 – 78.
74. *Кацавець Р. С.* Мистецтво переконання і впливу у суді // *Dictum factum*. К.: №1. – 2018.

75. *Кацавець Р. С.* Риторична культура юристів // *Dictum factum*. К.: № 2. – 2018.
76. *Кацавець Руслан.* Глобалізація: історичний аспект // Всеукраїнська науково-практична конференція для студентів та аспірантів «Сучасний стан та перспективи розвитку правової науки України в умовах сьогодення». – Київ, 24 жовтня 2018.
77. *Кацавець Р. С.* Актуальність риторичної культури юристів. // *Економіка. Бізнес-адміністрування. Право*. Київ. – Випуск 3, 2017. – С. 125 – 136.
78. *Кацавець Р. С.* Виникнення та розвиток транспортного права // *Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасного розвитку цивільного, міжнародного морського, господарського та транспортного права»*. – Київ, КДАВТ, 06 – 07 квітня 2017. – С. 67 – 70.
79. *Кацавець Р. С.* Сучасне міжнародне право: стан та перспективи розвитку в Україні // *Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасного розвитку цивільного, міжнародного морського, господарського та транспортного права»*, – Київ, КДАВТ, 06 – 07 квітня 2017. – С. 88 – 93.
80. *Кацавець Р. С.* Проблеми формування національної управлінської еліти в Україні // *Міжкафедральний круглий стіл «Сучасні тенденції розвитку правової науки в Україні та світі»*. К.: ДУПТ, 2017. – С. 32-34.
81. *Кацавець Р. С.* Судові промови у кримінальному судочинстві України: сутність та проблеми // *Підприємництво, господарство і право*. – Київ. – № 3, 2013 – 27 – 29.
82. *Кацавець Р. С.* Формування ораторських навичок і вмінь сучасних фахівців // *Науковий часопис: економіка і право*. – Київ. – № 21, 2013.
83. *Кацавець Р. С.* Готуємо висококваліфікованих юристів для транспортної галузі // *Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 100 річчю заснування КДАВТ*. – К.: 7 листопада 2012. С. 57 – 61.
84. *Кацавець Р. С.* Роль ораторського мистецтва у судовому процесі // *Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми сучасного розвитку цивільного, міжнародного морського і транспортного права»*. К.: 2012. – С. 125 – 128.
85. *Кацавець Р.С.* Наш час: актуальність ораторського мистецтва у судовому процесі // *Юридична наука / Науковий юридичний журнал*. – Київ. – № 10, 2012. – С. 103-109.
86. *Кацавець Р. С.* Репліка захисника у судових дебатах // *Адвокат*. – Київ. – 2012, № 2. – С. 49-41.

87. *Кацавець Р. С.* Репліка захисника в захисній промові // Теорія і практика інтелектуальної власності. – К.: 2012, № 5 (67), С. 111-114.
88. *Кацавець Р. С.* Судова промова: мовно-мовленнєвий аспект // Часопис академії адвокатури України. – Київ. – № 3, 2012. – Електронний ресурс <http://nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/index.html>
89. *Кацавець Р. С.* Формування студентського бачення особистості викладача: вплив викладача на аудиторію // Менеджмент. Збірник наукових праць. К.: 2011. Випуск 14. – С. 193 – 198.
90. *Кацавець Р. С.* Юридичні клініки в Україні: стан та перспективи розвитку // Всеукраїнський круглий стіл серед представників юридичних клінік в Україні. – Одеса.: 2011. – С.25 – 29.
91. *Кацавець Р. С.* Судова промова: мовний аспект // Адвокат. – Київ. – 2010. – № 12, С. 12 – 15.
92. *Кацавець Р. С.* Українська народна правотворчість і судові дебати: плебсологічна оцінка // VII Міжнародна наукова конференція «Українська культура в історичному розвитку та державотворенні», присвячена 170-річчю від дня народження Павла Чубинського. – К.: 2009, С. 89.
93. *Кацавець Р. С.* Культура судової промови державного обвинувача і адвоката-захисника: правовий, логічний, етичний аспекти // Юриспруденція: теорія і практика, № 3 (53). – Київ. – 2009, С. 22 – 27.
94. *Кацавець Р. С.* Культура думки і слова у професійній діяльності юриста // Право України, № 2. – Київ. – 2009, С. 144 – 148.
95. *Кацавець Р. С.* Ораторське мистецтво як складник професійних якостей юриста // Вісник Академії адвокатури України. – Київ. – 2009, № 1 (14), С. 27-29.
96. *Кацавець Р. С.* Судова промова – різновид публічного мовлення // Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування правової держави в Україні у плебсологічному, як філософсько-правовому, осмисленні». – К.: 2008, С. 63 – 65.
97. *Кацавець Р. С.* Шляхи розвитку відновлювального правосуддя // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Збірник. – К.: 2008. – С. 69.
98. *Кацавець Р. С.* Захисна промова: зміст та структура // Адвокат. – Київ. – № 12. – 2008, С. 11 – 15.
99. *Кацавець Р. С.* Особливості мови юристів // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку, м. Луцьк. – 2007, С. 30 – 35.

100. *Кацавець Р. С.* Спілкування із судовою аудиторією // *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадського суспільства – до правової держави»*, м. Харків, 2006, С. 18-21
101. *Кацавець Р. С.* Три основні засади судової промови // *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Запорізькі правові читання»*, м. Запоріжжя, 2006, С. 39 – 41.
102. *Кацавець Руслан.* Значення і вживання терміна «конституція»: історико-юридичний аспект. // *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 20-річчя Конституції Республіки Казахстан*, м. Караганди. – 2015. – С. 21 – 23.

~~~ СЕМІНАР-ТРЕНІНГИ ~~~

103. *Кацавець Руслан.* Програма курсу: «Сучасна ділова українська мова». За новим Українським правописом. (Доповнено і перероблено відповідно до ДСТУ 4163:2020). – К.: 2022.
104. *Кацавець Руслан.* Програма курсу: «Сучасна ділова українська мова». За новим Українським правописом. (Доповнено). – К.: 2020.
105. *Кацавець Руслан.* Програма курсу: «Сучасна ділова українська мова». За новим Українським правописом. (Зі змінами). – К.: 2019.
106. *Кацавець Руслан.* Семінар-тренінг: «Людина і сьогодні: психологія впливу і переконання». Авторська програма. К.: – 2024.
107. *Кацавець Руслан.* Семінар-тренінг «Красномовство – мистецтво говорити». Авторська програма. (Доповнено). – К.: 2023.
108. *Кацавець Руслан.* Семінар-тренінг: «Сила слова – шлях до успіху». Авторська програма. (Доповнено). – К.: 2022.
109. *Кацавець Руслан.* Семінар-тренінг: «Сила слова – шлях до успіху». Авторська програма. – К.: 2020.
110. *Кацавець Руслан.* Семінар-тренінг: «Сила слова – шлях до успіху». Авторська програма. (Зі змінами). – К.: 2019.
111. *Кацавець Руслан.* Семінар-тренінг: «Слово: шлях до успіху». Авторська програма. – К.: 2017.
112. *Кацавець Руслан.* Семінар-тренінг: «Ораторське мистецтво для юристів». Авторська програма. (Доповнено). – К.: 2020.
113. *Кацавець Руслан.* Семінар-тренінг: «Ораторське мистецтво для юристів». Авторська програма. (Зі змінами). – К.: 2019.
114. *Кацавець Руслан.* Семінар-тренінг: «Ораторське мистецтво для юристів». Авторська програма. – К.: 2017.

~~~ А ТАКОЖ ~~~

115. *Кацавець Руслан*. Методичні забезпечення дисципліни «Ораторське мистецтво» (конспект лекцій). – К.: 2024. – 190 с.
116. *Кацавець Руслан*. Методичні забезпечення дисципліни «Юридична психологія» (конспект лекцій). – К.: 2024. – 224 с.
117. *Кацавець Руслан*. Методичні забезпечення дисципліни «Юридична деонтологія» (конспект лекцій). – К.: 2023. – 150 с.
118. *Кацавець Руслан*. Методичні забезпечення дисципліни: «Професійна етика» (конспект лекцій). – 2023. – 160 с.
119. *Кацавець Руслан*. Методичні забезпечення дисципліни «Професійна етика» (конспект лекцій). – К.: 2020. – 120 с.
120. *Кацавець Руслан*. Методичні забезпечення дисципліни «Юридична психологія» (конспект лекцій). – К.: 2020. – 100 с.

~~~ А ЩЕ ~~~

121. *Кацавець Руслан*. Про Валеріана Молдована – С. 38 – 55 // Пісенлюб. Пісенник / Упоряд. – В. Молдован, А. Молдован. – К.: Алерта, 2019.
122. *Паламар Л. М., Кацавець Г. М.* Українське ділове мовлення. Навчальний посібник. 5-е вид. / *Кацавець Р. С.* – Тексти для вправ. – К.: Либідь, 1997. – С. 90 – 121.
123. *Паламар Л. М., Кацавець Г. М.* Мова ділових паперів. Навч. посібн. 18-е вид. К.: 2000. – Либідь. – 250 с. / *Руслан Кацавець*. – Тексти для вправ.
124. *Кацавець Г. М., Паламар Л. М.* Мова ділових паперів. Підручник. – Видання: 1-е – 2004; 2-е – 2005; 3-є – 2006; 4-е – 2008. – К.: Алерта // *Кацавець Р. С.* – Редактор підручника.
125. *Кацавець Руслан*. Очерки, репортажі у періодичних виданнях.

ЗМІСТ

<i>Переднє слово</i>	3

ЧАСТИНА 1. РИТОРИКА

РОЗДІЛ 1

РИТОРИКА: НАУКА ПРО СЛОВО. КРАСНОМОВСТВО

1.1. Риторика: моделювання мислення і мовлення. Зв'язок з науками.....	7
1.2. Роль риторичного слова.....	9
1.3. Зі скарбниці риторичної спадщини.....	11
1.4. Судові промови. Логографи античної Греції.....	14
1.5. Юстиція Древнього Риму.....	17
1.6. Інститут судової промови в українському судочинстві: виникнення та розвиток.....	20
1.7. Красномовство: основні жанри.....	22
1.8. Визначні античні ритори.....	25

РОЗДІЛ 2

РИТОРИЧНА КУЛЬТУРА ЮРИСТІВ. ЗАСОБИ ПЕРЕКОНАННЯ ТА ВПЛИВУ НА СЛУХАЧІВ

2.1. Основні закони мислення. Зв'язок логіки з наукою про слово.....	29
2.2. Раціональний та емоційний фактори: вплив на аудиторію.....	31
2.3. Чинники мовленнєвої майстерності представників юридичної сфери.....	33
2.4. Ефективне спілкування: поради популярних особистостей.....	36
2.5. Мовлення: змістовність, доступність, етико-естетична цілісність.....	38
2.6. Комунікативні якості мовлення.....	41
2.7. Невербальна комунікація: комплексний процес.....	42
2.8. Діалог: сучасний стиль мовлення. Ефективний засіб навчального процесу.....	44

РОЗДІЛ 3
РИТОРИКА І СУЧАСНИЙ ОРАТОР:
СУДОВІ ПРОМОВИ

3.1. Підготовка судової промови: писемна й усна форми.....	47
3.2. Судова промова: етичні, логічні, психологічні засади.....	50
3.3. Судова промова: головні засоби впливу.....	52
3.4. Доказування і спростування у судовій суперечці: основні аспекти.....	54
3.5. Обвинувальна промова прокурора.....	56
3.6. Захисна промова адвоката.....	64
3.7. Право на репліку. Етика словесного змагання.....	72
3.8. Репліка: позиція обвинувача і захисника.....	74
3.9. Судова аудиторія: мотиви, інтереси, переконання.....	75

РОЗДІЛ 4
ПРАВИЛЬНІСТЬ І РИТМ МОВЛЕННЯ:
ПРАВИЛЬНО ДИХАЙМО,
ІНТОНУЙМО, ВИМОВЛЯЙМО

4.1. Мовне дихання – важливий компонент оратора.....	78
4.2. Інтонування: вплив на зміст тексту.....	80
4.3. Скоромовки: навички вимовляння.....	81
4.4. Особливості українського мовлення.....	83

ЧАСТИНА 2. ПСИХОЛОГІЯ

РОЗДІЛ 1
ПСИХОЛОГІЯ: БАЧЕННЯ ВЧЕНИХ.
ПСИХОЛОГІЯ У СИСТЕМІ НАУК

1.1. Психологія: історичний розвиток, ідеї, вчення.....	92
1.2. Психологія у системі наук.....	95
1.3. Процес наукового пізнання: методи психології.....	97
1.4. Методологічні принципи психології.....	99
1.5. Сучасні галузі психології.....	100
1.6. Наукове значення юридичної психології.....	102
1.7. Сутність психологічної підготовленості фахівців.....	104
1.8. Найвпливовіші світові вчені.....	106

РОЗДІЛ 2
ОСОБИСТІТЬ: ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ.
ФОРМИ ОСВОЄННЯ ДІЙСНОСТІ
(ЧУТТЄВІ, РАЦІОНАЛЬНІ)

2.1. Теорії особистості: міркування вчених.....	113
2.2. Роль відчуттів у життєдіяльності людини.....	115
2.3. Сприймання – суб’єктивний образ об’єктивної дійсності.....	117
2.4. Психологічні теорії пам’яті. Концепції вчених.....	119
2.5. Пам’ять: види, властивості процеси.....	121
2.6. Пізнавальний процес: важливість уяви.....	123
2.7. Мислення – вища форма пізнавальної діяльності. Зв’язок мислення з мовою.....	126
2.8. Види мислення.....	128
2.9. Спілкування: процес взаємодії.....	130
2.10. Особистість: суспільна сутність. Позитивізм.....	132

РОЗДІЛ 3
ОСОБИСТІТЬ: ІНДИВІДУАЛЬНО-
-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

3.1. Процес та особливості психічного розвитку людини.....	135
3.2. Фактори психічного розвитку людини. Вплив на формування особистості.....	137
3.3. Особливості діяльності особистості.....	139
3.4. Емоції і почуття людини.....	141
3.5. Властивості темпераменту людини.....	143
3.6. Структура характеру людини.....	145
3.7. Особистість: вольові якості.....	146
3.8. Вольова діяльність передбачає.....	148
3.9. Самосвідомість. Я-концепція. Самооцінка.....	149
3.10. Здібності. Задатки. Обдарованість.....	151

РОЗДІЛ 4
ВІКОВИЙ ПЕРІОД ОСОБИСТОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ
ПСИХОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ

4.1. Розвиток вікової психології людини: джерела надбань.....	155
4.2. Формування і розвиток особистості дитини-школяра.....	158

4.3. Психологія підліткового та раннього юнацького віку.....	160
4.4. Зрілий дорослий вік.....	163
4.5. Професійна діяльність у зрілому дорослому віці.....	165
4.6. Зрілий дорослий вік: особливості Я-концепції особистості.....	167
4.7. Старість: загальне поняття.....	169
4.8. Особистісні зміни людей у період старіння. Особливості Я-концепції.....	171

ДОДАТКИ

АКТУАЛЬНО: «ОСВІТА – СКАРБ, ПРАЦЯ – КЛЮЧ ДО НЬОГО»	178
1. Вживаймо правильно слова.....	179
2. Мовознавчі терміни.....	190
3. Психологічні терміни.....	197

<i>Про автора</i>	220

РУСЛАН КАЦАВЕЦЬ: ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА.....	221

Навчальне видання

Кацавець Руслан Сергійович

РИТОРИКА І ПСИХОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Друкується у авторській редакції

Відповідальний за випуск
Комп'ютерна верстка
Обкладинка

О. В. Діордійчук
Д. М. Алексєєв
Д. М. Алексєєв

Підписано до друку **. **.2023 р. Формат 60 x 84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. ***.

Видавництво «Алерта»

04210, м. Київ, а/с 112.

Тел.: (044) 223-15-25; (099) 607-97-62.

E-mail: alerta@ukr.net, веб-сайт: alerta.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 788 від 29.01.2002 р.